

Leeuwarden van 1846 tot 1906

Inleiding

Herhaaldelijk werd in den laatsten tijd gevraagd naar een vervolg op Eekhoff's Geschiedkundige Beschrijving van Leeuwarden. Dit praktische en steeds veel geraadpleegde werk werd in 1846 uitgegeven. Bij de groote veranderingen, welke er in en om de stad plaats gegrepen hebben, is het niet te verwonderen, dat de behoefte aan eene voortzetting van zijn arbeid zich levendig doet gevoelen. Daar ik, als archivaris, de bescheiden der Gemeente onder mijne berusting heb, voelde ik mij gedrongen om aan dezen dikwijls uitgesproken wensch te voldoen. Evenals de heer Eekhoff heb ik mij in de volgende bladzijden enkel bepaald tot het geven van eene geschiedkundige plaatsbeschrijving van Leeuwarden; de eigenlijke geschiedenis der stad: die van de ontwikkeling harer bevolking in den ruimsten zin, streng daarvan afscheidende.

De laatste zestig jaren zijn zoowel voor ons land, als voor Leeuwarden in het bijzonder, een tijdperk van ongestoorden vrede en welvaart geweest. Onafgebroken heeft het Gemeentebestuur zijne krachten kunnen wijden aan de verbetering en de verfraaiing van de stad en haar uiterlijk voorkomen is dan ook in dit tijdsverloop geheel veranderd. Grachten, die als verkeerswegen hare beteekenis hadden verloren, werden gedempt en vervangen door breedte, aan weerszijden met boomen beplante straten; nieuwe kanalen zijn gegraven ten gerieve van de steeds toenemende scheepvaart. Twee belangrijke uitbreidingen, één naar de zuidzijde en één naar den oostkant, hebben de stad, welke niet langer door hare bolwerken is ingesloten, aanmerkelijk vergroot. Wel zijn bij de eerste uitbreiding der stad lommerrijke wandelingen en fraaie beplantingen verloren gegaan, doch het Gemeentebestuur beijverde zich dit gemis zooveel mogelijk te vergoeden door den aanleg van nieuwe plantsoenen en parken.

Niet slechts aan de zuid- en aan de oostzijde der stad, ook elders verrezen nieuwe wijken, terwijl verschillende oude stadsgedeelten, welke bouwvallig of voor de gezondheid schadelijk waren, werden weggebroken.

Oude gebouwen werden verfraaid en naar de eischen des tijds ingericht en men stichtte tal van nieuwe om aan vroeger ongekende behoeften van het maatschappelijk leven te voldoen. Als men overweegt, welke diep ingrijpende veranderingen dit in de laatste halve eeuw heeft ondergaan, als men denkt aan den machtigen invloed, welchen alleen reeds de aanleg van spoorwegen daarop heeft uitgeoefend, om van zoovele andere in het dagelijksch leven van toepassing gebrachte uitvindingen niet te spreken, dan kan men zich verklaren, dat de physionomie van iedere stad, die niet in zoete rust ligt te sluimeren, zich in dit tijdperk moest wijzigen. Zoo is het ook met Leeuwarden gegaan; in de laatste zestig jaren is de stad meer veranderd, dan vroeger ooit in gelijke tijdruimte het geval is geweest.

De beschrijving van hare ontwikkeling heb ik in twee afdeelingen gesplitst, waarvan de eerste de kanalen en straten en den toestand der stad in het algemeen, en de laatste de gebouwen en instellingen behandelt. Daar de geschiedenis van

Leeuwarden, uit een topographisch oogpunt beschouwd, in dit tijdvak twee hoofdmomenten aanwijst: de beide groote uitbreidingen, heb ik in het eerste gedeelte achtereenvolgens de wijzigingen der stad tot omstreeks 1870, de uitbreiding naar het zuiden, de veranderingen van 1870-1906 en de uitlegging naar het oosten nagegaan. Ter verduidelijking zijn er drie kaarten aan toegevoegd, n.l. de plattegrond der stad uit 1845, welke, reeds in Eekhoff's werk werd opgenomen, den toestand weergeeft, zooals die bij het begin van het hier behandelde tijdvak was, het grondplan van de uitbreiding naar het zuiden en de kaart van het tegenwoordige Leeuwarden.

Een woord van hartelijken dank breng ik hierbij aan allen, die mij met hunnen inlichtingen zoo welwillend ter zijde stonden."

Moge dit werk, dat alleen van plaatselijk belang is, door Leeuwardens ingezetenen gunstig worden ontvangen.

R. Visscher

Demping en verbetering van vaarwaters tot 1870

1. De demping van de oude gracht tusschen het paleis van justitie en de Lieve Vrouwe-Waterpoort

Toen Eekhoff zijne Geschiedkundige Beschrijving van Leeuwarden sloot, was het Paleis van Justitie in aanbouw. Zooals bekend is, had men voor de stichting van dit gebouw een gedeelte van de oude Heerengracht, die het tegenwoordige Wilhelminaplein in tweeën scheidde, moeten dempen. Een ander gedeelte was echter nog blijven bestaan, nl. dat, 't welk van de Lieve-Vrouwe-Waterpoort tot aan het Paleis liep. In 1850 werd ook dit water gedempt, en daarbij tevens de Havenbrug, die tegenover de Haniasteeg lag, en de steenen boog over de Waterpoort afgebroken. Het ruime open terrein, dat daardoor achter het Paleis van Justitie ontstond,- de Stad kocht in 1851 ook het oude molenaarshuis, dat bij den molen "De Hoop" behoorde en dicht bij de gracht lag, aan en liet het slechten,- is langen tijd eene grasvlakte gebleven. Daar sloegen de kermisgasten hunne tenten op en lokte het Circus Carre vele bezoekers tot zich. En thans, nu sedert 1880 de "Harmonie" een groot deel van dit terrein heeft ingenomen, blijft het overige nog altijd de geliefkoosde standplaats van de kermis-schouwburg.

In verband met de demping der oude Heerengracht, die bij de Waterpoort in het Schavernek uitliep, werd de doorvaart onder de voormalige Lieve-Vrouwe-Waterpoort verbeterd. Deze, nog geen 4 M. breed, was sedert lang voor de scheepvaart onvoldoende gebleken. Men greep daarom de gelegenheid aan om hierin verandering te brengen, en in 1853 werd dit werk voor fl. 6.000 aan J. van der Horst opgedragen. Deze liet de muren, waarop de oude waterpoort had gerust, afbreken en nieuwe walmuren tot aan de Westerpip, ter weerszijden van het Schavernek, op metselen. De wijdte van de doorvaart werd bepaald op 6.80 M. De muren, waarop de nieuwe brug zou worden geplaatst, werden hoog opgetrokken, om - zooals er dikwijls een hoogen deklust hadden, gelegenheid te geven, er door te varen en op de kade langs het Schavernek te lossen. In 1855 werd eindelijk de ijzeren brug, welke thans nog over de doorvaart ligt, daar geplaatst. De Raad voltooide het werk, door in 1854 een stuk grond aan te koopen van den tuinier Brink, wiens tuin ten westen van het Schavernek lag, ten einde daarmede den weg langs het Klein Schavernek te verbreedden en den parkaanleg daar te verfraaien.

2. De doorgraving bij Camstraburen met de daarbij behorende werken en de demping voor den Cavalleriestal

Terwijl men nog met de verwijding der doorvaart van het Schavernek naar de stadsgracht bezig was, werd er reeds een ander groot werk ter sprake gebracht. Tot verbetering van den waterstaat in de Provincie en tot bevordering van de scheepvaart, besloten de Staten van Friesland den waterweg van de Dockumer

Nieuwe Zijlen over Leeuwarden naar Harlingen tot in zee een grootscheeps-vaarwater te herscheppen. De Gemeente Leeuwarden, die groot belang bij dit werk had, werd hierin noodzakelijk betrokken. Voor grootere schepen toch waren de stads-grachten onbevaarbaar: de nauwe vaste bruggen beletten de scheepvaart ten eenemale, en de grachten waren dan ook sedert 1777 niet uitgediept.

De voorbereiding tot deze belangrijke onderneming kostte veel tijd. Bij het bespreken der plannen wezen Gedeputeerde Staten in 1854 reeds op het voordeel van eene opgraving bij Camstraburen, waardoor de omweg langs een gedeelte en langs de gracht voor den cavalleriestal zou worden afgesneden. Dadelijk keurde de Raad dit voorstel goed, maar tot de uitvoering van het werk kwam het niet eerder dan in 1859. Gedurende de jaren 1853-1857 werd de Dockumer Ee geslat en het Grootdiep van Dockum naar de Nieuwe Zijlen verbeterd en 1858 verstreek met onderhandelingen betreffende de werken rondom Leeuwarden. Er zat dan ook heel wat aan vast: het werk bepaalde zich niet slechts tot de doorgraving bij Camstraburen en de slatting van de Noordergracht, maar men moest ook het Verlaat met het daarnevensstaande huis afbreken, de doorvaart aldaar verwijden, de Harlinger trekvaart van het Verlaat tot den Sneekerstal verleggen, de Vrouwepoortsbrug wegnemen en drie nieuwe beweegbare bruggen: 1. Bij het voormalige Verlaat, 2. Bij de vroegere Lieve-Vrouwepoort en 3. Over de nieuwe Doorgraving bij Camstraburen aanbrengen, terwijl buitendien de demping der gracht voor den cavalleriestal en de verlegging van den weg naar de begraafplaats met dit werk ten nauwste samenhang.

De Provincie kocht voor ruim fl. 10.000 de eigendommen van de heeren Ruitenschild, Miedema en de Wed. van der Mey, welke op het terrein der doorgraving lagen, aan. Nu toog men flink aan den arbeid: dat was een uitgraven, modderkruien, slatten, afbreken en metselen over de geheele linie, dat het een aard had: honderde handen hielden zich daarmee bezig. De uitgegraven aarde, gewonnen bij het werk op Camstraburen, werd in de gracht, loopende langs den Wissedwinger en den Cavalleriestal, uitgestort, en de doorgraving aldaar vorderde zoo snel, dat in 1860 de nieuwe walmuren gereed kwamen. De slatting van de Noordergracht werd met niet minder ijver ondernomen. De slataarde, die men hieruit opdiepte, werd ook grootendeels tot demping van den oudenarm der gracht gebezigd. Bij dit werk deed zich eene eigenaardige moeilijkheid voor. De Gemeente was n.l. met de Provincie overeengekomen, dat zij de kosten der slatting zou dragen "tot op 1 M. 60 onder den ouden bodem", terwijl de Provincie de verdere slatting tot op 2 M. 10 voor hare rekening zou nemen.

Toen men echter op eene diepte van 1 M. 60 was gekomen, had men "den ouden bodem" nog niet bereikt, zelfs op eene diepte van 2 M. 10 liet die zich nog altijd wachten: men stond hier dus blijkbaar niet voor eene vroeger gegraven gracht, maar voor een natuurlijk stroomend water. Er rezen bezwaren over de toegezegde subsidie: de Provincie eindigde echter met hiervoor fl. 4.000 uit te keren.

De werken tot verbetering van de doorvaart bij het Verlaat waren in 1859 mede in vollen gang. Daar verdween de oude sluis, met de aardige sluis-wachterswoning, die in 1600 gebouwd en in 1727 hernieuwd, aan het einde stond van de prachtige lindenlaan welke zich "en berceu" langs den stads buitensingel van het "Thyske-Tiltje" bij de Wirdumerpoort tot aan de Harlinger vaart slingerde en daar overging in eene laan van statige olmen. Gaarne rustte de wandelaar uit aan de

sluiswachterswoning, die tevens tot herberg diende, om trekschuiten en schepen door de sluis te zien schutten en te genieten van het schoone uitzicht op het aan de overzijde der gracht liggende, glooiende plantsoen, dat op de oude bolwerken was aangebracht. Tegenover hem verrees de "Hooge Berg" met den molen "De Hoop" eertijds 's Prinsen Weitmolen, naar het noorden zag hij den molen "De Arend" op den Lieve-Vrouwe-poortsdwinger boven de boomen uitsteken, terwijl hij oostwaarts den molen "De Fortuin" op den Wirdumerpoortsdwinger ontdekte.- Dit rustige plekje nu was in 1859 het tooneel van groote bedrijvigheid. Dammen werden op-geworpen, sluis en woning weggebroken, het vaarwater verwijld, de fundamenten gelegd voor eene nieuwe brug met twee doorvaarten en de richting van de Harlinger vaart, van het Verlaat tot den Sneeker stal, gewijzigd. In hetzelfde jaar nog werd de nieuwe brug gelegd.

Met de drie nieuwe bruggen: bij het Verlaat, bij de Vrouwepoort en bij Camstraburen, die samen fl. 18.570 kostten, is de Gemeente niet Voorspoedig geweest. Reeds in 1860 moest er aan alledrie eene verandering worden aangebracht, ten bedrage van fl. 600. Negen jaar later, op een Decembormorgen, brak de nieuwe Vrouwepoortsbrug, terwijl zij juist was afgedraaid, midden door, zoodat de beide helften in het water stortten. Dat was eene ramp! Naar aanleiding van dit ongeluk werden ook de Verlaats- en Noorder bruggen onderzocht, en het bleek, dat zij, tengevolge van het breken der binnenleggers, ook noodzakelijk herstelling behoeften. Intusschen was er een houten voetbrug als hulpbrug over de gracht bij den Oldehove geslagen, totdat men in het begin van 1871 met eene nieuwe Vrouwepoortsbrug gereed was. Thans mocht men met reden verwachten, dat de zaak in orde zou zijn, maar die hoop werd teleurgesteld. Spoedig deed er zich een ander incident voor: de nieuwe brug was te zwaar om te worden gedraaid! Wel trachtte men in 1873 daaraan door eene kleine verandering tegemoet te komen, maar op den duur bleek toch eene geheele vernieuwing der Vrouwepoortsbrug noodig. In 1879 sloeg men opnieuw de hulpbrug over de gracht bij den Boterhoek en werd de weerspannige brug voor fl. 6.600 hersteld. Sedert dien tijd heeft zij geen reden tot klagen meer gegeven.

In de nabijheid der bruggen drie aardige brugwachterswoningen gebouwd: in 1861 die aan de Verlaatsbrug, in 1864 die aan de Vrouwepoorts- en Noorderbruggen. Zooals reeds gezegd is, moest de richting van den straatweg naar de Begraafplaats eenigszins worden gewijzigd: vroeger liep hij over het terrein der doorgraving, thans werd hij een weinig naar het westen verlegd, in eene lijn met de Noorderbrug.

In 1860 was men met het geheele belangrijke werk gereed. De uitvoering daarvan had der Gemeente ruim een ton gekost.

3. De verbetering der in- en uitvaart bij de Hoeksterpoort en de aanleg van het terrein tusschen dit vaarwater en de doorgraving bij Camstraburen

De doorgraving bij Camstraburen had de demping der gracht langs den Wissedwinger en de Noorderkade ten gevolge gehad. Hierdoor was daar een ruim open terrein ontstaan, ten oosten begrensd door het vaarwater bij de Hoeksterpoort, ten noordwesten door de nieuwe doorgraving. In 1863 besloot de Raad hierop rij- en voetwegen aan te leggen, en wel: den rijweg, welke van de Hoeksterpoortbrug tot aan de Noorderbrug uitstrekt en dien, welke van de Noorderbrug langs de doorgraving bij Camstraburen en bij de herberg van D.B. Schaap tot aan de Manege, en vandaar zuidelijk naar den Opgang voor de Nieuweburen loopt, met de daarnevens liggende trottoirs en klinkertpaden. De Hoeksterbrug, die tot nog toe alleen voor voetgangers bestemd was geweest, werd in verband daarmee door eene ijzeren rijbrug vervangen. De Gemeente legde aan deze werken fl. 14.000 ten koste.

Het volgende jaar ging men er toe over om het terrein tusschen de manege en de doorgraving te beplanten: de open plek voor den cavalleriestal werd voorloopig echter slechts geeffend. Dit geschiedde met het oog op de voorgenomen verbetering van de in- en uitvaart bij de Hoeksterpoort, waarover reeds lang werd beraadslaagd. Men dacht er n.l. ernstig over, hier eene havenkom te maken. Ten slotte werd dit plan echter verworpen en besloot de Raad in 1865 de uitvaart uit de stads-binnen-gracht, van de Hoeksterbrug tot de Verversbrug in oostelijke richting te doen verleggen, de doorvaart onder de Verversbrug te verwijden, deze brug (destijds ophaalbrug) en de Hoeksterpoortsbrug af te breken en walmuren ter weerszijden van het verlegde vaarwater op te trekken. Tevens moest de bestrating van de Hoeksterbrug tot de Grootte Draaibrug verlegd worden, en de straatweg van de Verversbrug tot de Grootte Draaibrug tot op 1 M. 22 boven zomerpeil worden verlaagd. Dit geheele werk werd voor fl. 18.580 aangenomen.

Het leed echter niet lang, of de bewoners van Olde Galileen bestormden den Raad met verzoekschriften tot herstel van de Verversbrug. In 1869 werd aan dit verlangen voldaan en legde men daar de thans nog bestaande voetbrug over de Dockumer Ee.

Nu was ook de tijd gekomen voor den aanleg van het terrein voor den cavalleriestal: den Arendstuin, die door de verlegging van het vaarwater nog met eene strook was vergroot. Deze plek, welke gewoonlijk stil en verlaten daarheen lag, was eens in het jaar het tooneel van groote opgewondenheid, n.l. op den dag der druk bezochte "Bergumer Merke", (klein Bergum) eene kermis, daar gehouden ter gelegenheid van de jaarmarkt te Bergum. In 1868 wilde men den Arendstuin reeds in orde brengen, docht dit werd nog tot het volgende jaar uitgesteld. Door de uitbreiding der gasfabriek toch werden in deze tijd de werk- en bergplaatsen voor de fabricage, de woning en het kantoor van den Architect en eenige andere gebouwen, welke aan de overzijde der gracht hadden gestaan, naar de oostelijke helft der cavalleriestallen, welke daartoe door het Rijk waren afgestaan, overgebracht, en het jonge plantsoen zou ongetwijfeld te veel door deze werkzaamheden hebben geleden. Zoo werd dan de Arendstuin eindelijk in 1869 naar het plan van den Architect, den heer Romein, aangelegd. Dit aardige plantsoen, dat de stad aan de noordzijde zulk een vriendelijk voorkomen verleent, sluit zich aan bij de schoone beplanting, welke zich tot aan de Westerplantage uitstrekt.

4. De demping van het kanaal loopende van de Dubbelepijp tot de Oldehoofsterwaterpoort en van het Gasthuispijpe tot de Langepijp

Terwijl men in 1859 met de slatting van de Noordergracht en de doorgraving bij Camstraburen bezig was, werd er in den Raad een voorstel gedaan om ook het terrein voor den ingang van den Prinsentuin tusschen de Noordergracht en het Keerweer door te graven, ten einde de binnengracht bij het Schoenmakersperk en het Perkswalletje tot bij het Gasthuispijpe, vandaar door particuliere tuinen naar het St. Jobsleen en zoo langs den Boterhoek naar de Oldehoofster-waterpoort, met een zijtak van het Gasthuispijpe tot de Langepijp op de Nieuwestad, verkeerde dan ook in een allerbedroevendsten toestand. Van de Dubbelepijp tot de Pottebakkersbrug was het vaarwater vrij goed, maar vandaar tot aan de Waterpoort ontaardde deze gracht, over de geheele lengte, in eene vuile sloot, die, met haar bijna stilstaand water, eene kweekplaats was voor allerlei bacillen. Afval en vuilnis hoopte zich hierin op: de slechte, grootendeels houten walbeschoeiingen verhinderden niet, dat bij regen voortdurend modder in het water afvloeide, zoodat de gracht zoo ondiep was geworden, dat kleine bootjes er zelfs nauwelijks door konden varen. Zoo kon het niet blijven. Verbetering was dringend noodzakelijk, hetzij men deze binnengracht voor scheepvaart, brandblussching en waterlossing behield, maar dan uitdiepte, verlegde en van betere walbeschoeiing voorzag, hetzij men tot demping overging. In 1860 werd er een voorstel in den eersten zin gedaan, maar na lange beraadslagingen besloot de Raad twee jaar later tot demping.

Dit kostbare werk werd bij gedeelten uitgevoerd. Men begon in 1863 met dat gedeelte, 't welk het dringendst voorziening eischte, n.l. met de gracht loopende van de Pottebakkersbrug, welke voor de Monnikemuurstraat lag, tot aan de Perkspijp voor de Pijlsteeg. De kleine beekjes, welke hierop uitkwamen werden door de Gemeente aangekocht. Bij deze demping verdwenen de Pottebakkers- en Wabo Wissenbruggen. Daar de wallen zeer verschillend van hoogte waren, werden zij gedeeltelijk afgegraven, terwijl ook de Pijlsteeg werd verlaagd. De uitgegraven aarde gebruikte men tot opvulling van het kanaal. Hierin werden groote riolen aangebracht tot afwatering van het aanzienlijk afvoergebied der oude gracht, dat zich tot het Jacobijner Kerkhof en de Groote Kerkstraat uitstreckte. Daar het Nieuwe Stads-Weeshuis door de demping de afscheiding van zijn erf aan de westzijde verloor, werd hier in 1865 op kosten van de Gemeente een ijzeren hek geplaatst.

Het tweede gedeelte werd in 1864 ondernomen. Dit strekte zich slechts over eene geringe lengte uit: het liep van de Perkspijp tot achter het Bestuurshuis van het St. Anthony-Gasthuis. Ook hier moest de Gemeente bleekjes aankopen, en er rees een geschil tusschen haar en de Voogden van genoemd Gasthuis over de grensbepaling van beider eigendom, dat echter in 1865 bij minnelijke schikking werd beslecht. Bij dit werk werd de Perkspijp afgebroken, die in 1856 het bruggetje aldaar had vervangen.

In 1865 ging men over tot demping van het water langs de Nieuweburen tot aan de voormalige Pottebakkersbrug. Hierdoor verviel de Sparreboomsbrug, voor de Breedstraat, en moest de Dubbelepijp worden veranderd. Daar de wallen langs de Nieuweburen aanmerkelijk in hoogte verschilden, werd de zuidelijke walmuur

verlaagd, en moesten, als een gevolg daarvan, de daarop uitlopende zijstraten en belendende straten worden afgegraven. Vandaar, dat thans de Breedstraat, de Monnikemuurstraat en de straat achter de Groote Kerk zulke hoge stoepen vertoonden. Om aan de Nieuweburen eene betere rooilijn te geven besloot de Raad, aan ieder, die zijn huis volgens de vastgestelde rooiing vooruit wilde bouwen, gratis een stuk gemeentegrond af te staan. Herhaaldelijk is hiervan gebruik gemaakt, maar nog vertoont deze straat sporen van den ouden toestand.

Nu kwam er stilstand in het werk. De jaren 1866 en 1867 verstreken, zonder dat men den arbeid voortzette. De oorzaak hiervan lag in de bezwaren, die er waren gerezen tegen de demping der gracht van het Gasthuispijpke tot de Oldehoofsterwaterpoort. Dit water liep n.l. tot de Doelepijp door particuliere tuinen, behoorende bij de huizen aan de Groote Kerkstraat, zoodat, na de demping, een openbare weg deze percelen zou doorsnijden. De eigenaren verzetten zich hiertegen en de Raad hief ten slotte deze moeilijkheid op door den aangewonnen grond aan de naastleggers af te staan. Men toog opnieuw aan het werk en in 1868 werd dit gedeelte der demping tot aan de Oldehoofster-Waterpoort volbracht. Hierbij verdwenen: de Doelepijp, de Heer-Yvobrug en de Oldehoofster-Waterpoort. De toestand van het St. Jobsleen en van den Boterhoek, die tevens gedeeltelijk werden afgegraven en opgehoogd en van riolen voorzien, was hierdoor aanmerkelijk verbeterd.

Zoo bleef nog slechts dat gedeelte der oude gracht, dat van het Gasthuispijpke tot de Langepijp liep, te dempen over. In 1869 ving men hiermede aan. Het Gasthuispijpke werd afgebroken, de Bagijnepijp en de Langepijp veranderd: de straat in De Zak verhoogd. Door deze demping ontstonden twee nieuwe straten: de St. Anthonystraat, loopende van de Groote Kerkstraat tot de Bagijnestraat en de Bagijnesteeg, die zich van hier tot de Nieuwestad uitstrekt. In 1870 was het geheele werk, waaraan de Gemeente ruim fl. 124.000 ten koste had gelegd, voltooid. Door het verdwijnen van deze gracht onderging deze buurt eene groote verbetering en werd de algemene gezondheidstoestand zeer gebaat.

5. De verwijding der doorvaart onder het Potmargepijpke en de Tuinster- en Huizumer bruggen en de verbetering van het Vliet

In verband met den aanleg van het Grootscheepsvaarwater werd ook de verbetering van de kanalen, welke ten zuiden en ten oosten van de stad in de gracht uitloopen, in overweging genomen. Het gevolg hiervan was, dat de Raad besloot de Potmarge uit te diepen en den mond van dit water te verbreedden, de Tynje en het Vliet te slatten en de doorvaart onder de Tuinsterbrug te verwijden.

In 1857 werden de handen aan het werk geslagen. Naast de Potmargepijp lag het paardenwad voor de rijkspost-paarden, welke bij de herberg "de Posthoorn" uitgespannen werden. Dit paardenwad werd gedeeltelijk gedempt, gedeeltelijk bij de Potmarge getrokken, die daardoor aan de doorvaart een breedte van 7 Meter verkreeg. Walmuren werden hier opgemetseld en de oude pijp door eene ijzeren draaibrug vervangen, waarvoor men een huisje, dat op den oostelijken wal stond,

moest afbreken. In 1858 ging men over tot het uitdiepen van de Potmarge, die sedert 1782 niet was geslat. Hierdoor werd deze verbindingsweg met het zuiden veel verbeterd en tot aan de opening van het Nieuwe Kanaal in 1895 bleef de Potmarge een der drukst bevaren waterwegen naar Leeuwarden.

Een andere verkeersweg naar het zuiden, waarlangs steeds eene drukke scheepvaart heeft bestaan, loopt langs de Tynje en het Vliet. In 1857 werden ook deze beide kanalen uitgediept. Destijds lagen er nog drie trapjes-bruggen over het Vliet, de zoogenaamde Witte-, Blauwe en Poppebruggen, waarvan de beide eerste aan particulieren toebehoorden. De Gemeente nam nu deze bruggen in eigendom en onderhoud over, en nadat eerst de Boomsbrug in 1860 was verlaagd en gedeeltelijk vernieuwd, werd de Witte Brug in 1861 afgebroken en daardoor eene ijzeren ophaalbrug in de plaats gesteld. Ook besteedde men in dit laatste jaar fl. 28.400 voor het maken van nieuwe walmuren langs het Noord- en het Zuid-Vliet.

De invaart tot de binnengrachten der stad liet bij den mond van het Vliet echter nog veel te wenschen over. Voor de Tuinen lag n.l. nog de houten brug, welke de waterpoort in 1818 had vervangen. Deze brug werd nu tevens in 1859 vernieuwd en de doorvaart daaronder verwijd, terwijl men in 1861 een steenen walmuur aanbracht langs de Nieuwe Kade tot aan den zuid-oosthoek van de kazerne.

Spoedig deed zich de behoefte gevoelen om ook den toegang tot de Weaze, tegenover de Potmarge te verbeteren. Dit geschiedde in 1864. Bij dit werk werd de Huizumerbrug met 2 Meter naar de zuidzijde verbreed. Ook zorgde de Gemeente hier voor eene geschikte los- en ladingplaats, welke, met den walmuur, in 1867 van het Ziekenhuis tot de Huizumerbrug werd aangebracht.

In het hier besproken tijdsverloop van ruim twintig jaren heeft het Gemeentebestuur, naar men ziet, niet stil gezeten. Belangrijke werken waren er uitgevoerd: de gracht ten westen en ten noorden der stad was bevaarbaar gemaakt voor groote schepen, eene kortere verbinding van de Noordergracht met de Dockumer Ee kwam tot stand, de waterwegen naar de stad: Harlinger trekvaart, Dockumer Ee, Vliet en Potmarge, waren alle verbeterd en de invaart tot de binnenstad werd zoowel bij het Schavernek als bij de Hoeksterpoort, de Tuinen en de Weaze verruimd. Daarbij had men een stuk van de Oude Heerengracht, een gedeelte van de Noordergracht en de geheele binnengracht van de Dubbelepijp tot de Oldehoofster Waterpoort, en van de Gasthuispijp tot de Nieuwestad gedempt. Voorwaar, geene geringe verbeteringen. Maar bij dit alles bleef toch de stad binnen de perken van hare oude vestingwallen. Deze verbrak zij eerst omstreeks het jaar 1870, bij hare groote uitbreiding naar het zuiden. Doch, voor wij tot de behandeling hiervan overgaan, willen wij eerst de overige veranderingen in oogenschouw nemen, welke de stad in dit tijdperk, zoowel binnen hare vroegere wallen, als in de buitenbuurten, onderging.

De verfraaiing en vernieuwing van buurten binnen de stad tot omstreeks 1870

Wandeling door een gedeelte der stad in 1860

Buiten de drie hierboven beschreven dempingen, heeft de stad tot op 1869 geene ingrijpende veranderingen ondergaan. De krachtsinspanning, tot het in stand brengen dezer belangrijke werken vereischt, was dan ook groot en werd met een gunstigen uitslag bekroond. Het terrein achter het Paleis van Justitie en het plantsoen van den Arentstuin waren aan de stad toegevoegd en de kleine huisjes aan deze voormalige achterbuurten maakten van lieverlede voor betere woningen plaats. Ook de gedempte Nieuweburen won in aanzien door het afbreken van oude woningen, terwijl het Gemeentebestuur zorg droeg, dat de nieuwe gevels op eene rooilijn werden geplaatst door gratis gemeentegrond tot dit doel af te staan. Het Schoenmakersperk, aan de westzijde nog door armoedige huisjes en aan de oostkant door den ouden blauwen achtergevel van het Nieuwestads-Weeshuis begrensd, was in een pleintje herschapen: - het Perkswaltje had een netter voorkomen gekregen door den aanbouw van het Nieuwe Sint Anthony-Gasthuis. Het ontstaan van de Sint Anthony-straat en de verbouwing van het Diaconie-huis gaven in 1873 aanleiding tot de verbetering van den "Zak", terwijl de Bollemanssteeg in 1860 gedeeldelijk verlegd werd door afbraak van eenige huizen, welke de Gemeente daar deed slechten.

Deze groote veranderingen bepaalden zich, zooals van zelf spreekt, tot enkele gedeelten der stad: elders werden wel hier en daar eenige wijzigingen aangebracht, doch deze waren van minder beteekenis. Doch, al zijn vele straten in het centrum der stad onveranderd tot op onzen tijd blijven bestaan, toch verschilt de aanblik, die zij omstreeks 1860 aanbood, zooveel van haar tegenwoordig voorkomen, dat het wellicht zich tevens de gelegenheid opent, om de kleine veranderingen, die hier en daar plaats grepen, te vermelden. Ik verzoek u, mij daartoe te willen vergezellen op eene wandeling door enkele gedeelten der stad op een weekmarktdag in den zomer van 1860 aanbood, zooveel van haar tegenwoordig voorkomen, dat het wellicht niet van belang ontbloot kan zijn een overzicht te geven van den toestand van Leeuwarden op dit tijdstip, waarbij zich tevens de gelegenheid opent, om de kleine veranderingen, die hier en daar plaats grepen, te vermelden. Ik verzoek u, mij daartoe te willen vergezellen op eene wandeling door enkele gedeelten der stad op een weekmarktdag in den zomer van 1860.

Wij begeven ons van het Stadshuis langs den lommerrijken Eewal, waarvan de breedgetakte linden de droomerige gracht beschaduwen, naar een der centra van beweging: de Wortelhaven. Daar wordt "beurs" gehouden in het huis van de Weduwe Adama, op de plek, waar in 1870 het nieuwe postkantoor zal verrijzen. Deze hulpbeurs echter, welke in 1856 werd gesticht, blijkt reeds niet meer te voldoen aan de bestaande behoeften. De graanhandelaren zijn genoodzaakt hunne waar tot buiten op straat uit te stallen, waardoor deze aan de wisseling van het weer is blootgesteld. Daarom zullen zij ook in 1866, uit eigen beweging, eene nieuwe marktplaats zoeken en die vinden in de concertzaal van Van der Wielen, waarin tot September 1880 des Vrijdags beurs is gehouden. In het hoekhuis van Eewal en Wortelhaven is de "roggedragerskelder" gevestigd, welke in 1869 naar het Raadhuisstraatje en in 1871 naar de Nieuwe Kade werd overgebracht.

Iets verder gaande, komen wij op de oude Vischmarkt of Koningspijp, waarvan sedert 1854 de vischbanken zijn verdwenen. In dit jaar werd de zeevischmarkt overgebracht naar het nieuwe gebouw aan de Oosterkade, terwijl alleen de riviervisch nog op de oude plaats werd geveild. Thans is ook deze markt hier sinds lang opgeheven en getuigde tot in 1903 nog slechts de oude pomp bij de Koningspijp van de plaats, waar vroeger de vischmarkt werd gehouden.

Welk een aardig kijkje heeft van de Koningspijp! Naar het oosten tot de Amelandspijp ligt de wal vol zakken graan, terwijl de hooge boog van deze pijp, die eerst in 1893 werd verlaagd, de drukke aardappelmarkt aan de andere zijde nog voor ons oog verbergt. Naar het westen, tot aan de Korfmakerspijp, wordt de handel van graan in het klein gedreven, en naar het zuiden vertoont de Koningsstraat, die nog met hare potkasten prijkt, eene ongewone beweging als verbindingsweg met de groote groenmarkt, welke op de Tweebaksmarkt wordt gehouden. Wij vervolgen onze weg tot de Korfmakerspijp, die toegang geeft tot de Korfmakersstraat. De uitgang tot deze straat, welke in 1877 door het afbreken van het hoekhuis van de Korfmakersstraat en Over de Kelders werd verbreed, is zoo nauw, dat er eene groote vaardigheid wordt vereischt van de koetsiers der dilligences van Van Gend en Loos, om hier met hun zware, logge wagens in en uit te rijden. Wie zou het dat stille pleintje, de Korfmakersstraat, thans aanzien, dat het eens voor Leeuwarden het hartje van het wereldverkeer is geweest! Van daar toch reden de gele, met drie paarden bespannen postkoetsen naar Zwolle en Groningen af: en daar was het eerste telegraafbureau, dat in 1856 werd geopend, gevestigd.

Langs de Kelders en op de Brol heerscht dezelfde marktdrukke, die men daar in 1906 ook nog zal kunnen vinden: alleen heeft de Brol nu nog zijne vogelmarkt en zien wij op onze wandeling den wal tegenover de Kelders bezaaid met frissche, jonge groenten. De schaduwrijke Belkumermarkt is mede een druk verkeerspunt: daar worden matten en karpetten, eendekorven, aardappelen en vruchten te koop aangeboden. En boven al dat marktgevoel en geschreeuw uit laat de slanke, sierlijke Nieuwetoren ieder half uur zijn vroolijk carillon horen, waarop de stadgenooten 's Woensdags en 's Vrijdags ook van elf tot twaalf uur worden vergast.

Verder gaan we: door het smalle Nauw, waar men bij eenig gedrang steeds gevaar loopt van den hoogen wal in het water te storten, naar de Nieuwestad. Hier wordt onder het oude Waaggebouw een der meest belangrijke markten gehouden: de boter- en kaashandel in het groot. De gracht ligt hier vol schepen, die de ronde kazen en de tonnetjes boter aanbrachten, welke onder op de pilaren rustende luifel van de Waag, (waaraan voor den Vrijdag nog verlengstukken worden gehecht), eene schaduwrijke plaats vinden. Een hooge voetbrug, de Waagsbrug, tusschen de Tontje- en Lange Pijpen gelegen, geeft den handelaren gelegenheid om snel hunne kantoren op het Heerenwaltje te bereiken: dat schilderachtige, smalle grachtje, waarover vier bruggetjes toegang verleenden tot de huizen aan de overzijde, die uit het water oprijzen.

Het Waagsplein, omringd door overdekte dischjes, is een en al gewoel. Daar wordt de kaas in 't klein verkocht, daar vindt men den handel in boomen, bloemen en tuinzaden. Op de beide vleugels der Lange Pijp worden huiden te koop aangeboden: dan volgt de vleeschmarkt, gehouden aan de noordzijde van de Nieuwestad, tusschen de Lange- en Nieuwe pijpen. Deze laatste prijkt met eene uitstalling van

oud ijzer, welke zich ook langs de zuidzijde der Nieuwestad tot de Duco-Martenapijp voortzet, terwijl daartegenover, op de Deinumer Zuupmarkt, aardappelen verkocht worden.

Zoo zijn we langzamerhand buiten het groote marktgevoel geraakt en begeven we ons langs het Schavernek, waar de trekschepen naar Harlingen, Franeker, Sneek en Bolsward afvaren, en het Ruiterskwartier, naar het Zaailand. Dit uitgestrekte plein, ontstaan door de demping der Oude Heerengracht, werd in 1851 bevloerd tot aan de herberg van J. Meyer, welke wij thans midden op het plein, ter hoogte van de Oude Lombartssteeg, voor ons zien liggen. Ten zuiden van het plein loopt de harddraversbaan, welke aan de overzij gedeeltelijk door een reeks van lage huizen, waarboven het Heerenlogement uitsteekt, gedeeltelijk door plantsoen, begrensd wordt.

Voortgaande, bevinden wij ons al spoedig weer te midden der drukte, want we bereiken nu Leeuwardens beroemde veemarkt, die zich hoe langer hoe meer uitbreidt. Daar zij steeds meer ruimte eischt, werd aan de varkensmarkt in 1857 eene plaats ten zuiden en ten westen van de herberg van Meyer aangewezen terwijl de schapenmarkt, in 1853 reeds naar het westen vooruitgeschoven, thans ten noorden van dit huis wordt gehouden. Ten oosten daarvan strekt zich de eigenlijke veemarkt uit. Hier ziet men Frieslands rijkdom in volle pracht: die lange rijen van zware koeien, met haar glanzige huid en groote goedige oogen. Dat er geen koop gesloten kan worden, zonder dien met een glaasje te bekrachtigen, bewijst wel het groot aantal herbergen te dezer plaatse, waaronder "De Blaauw Poort", "Het Graauw Paard", "De Roskam" en nog eens "Lands Welvaren" boven andere uitblinken.

Wij steken den Wirdumerdijk over en laten den molen "De Fortuin" op den Wirdumerpoortsdwinger aan onze rechterhand liggen, om langs "Amicitia", de Huizumerburg te bereiken, met haar aardig kijkje over de Weaze. Tot in 1851 lag er over dit water voor de Blokhuissteeg nog eene brug: de Muntebrug, welke bouwvallig geworden, in dit jaar werd weggebroken, omdat er door de opening van de passage langs de Munteburg, geene behoefte meer aan bestond. Langs den Nieuwen Weg, die in 1861 bevloerd zal worden, komen we aan het Blokhuisplein, waar zich de oude gevangenis verheft, met haren blauwen gevel en haren dreigenden hoektoren, in de volksmond het "Wybren-Wybrensgat" genoemd. Het Blokhuisplein, dat over de Rhalapijp toegang geeft tot den Ossekop en de Uniabuurt, prijkt met hoge boomen, waaraan het den naam "Onder de Boompjes" te danken heeft.

Over de Druifsbrug gaande, komen we eerst aan de Druifstreek waar de boterhandel in het klein wordt gedreven, en daarna aan de deftige, stille Tweebaksmarkt, waar onder de hoge boomen aan de walkant, de groote groenmarkt wordt gehouden, die vroolijke tinten werpt op het grijs der steenen. De gracht, anders weinig bevaren, ligt heden vol groenteschuitjes. 't Is een rustige streek, die Tweebaksmarkt en Turfmarkt, met hare vele openbare gebouwen: het College aan de westzijde, en de Galilekerk, het Ritske-Boelema-Gasthuis, dat in 1849 werd opgericht op de plek, waar tot dien tijd het fraaie "Landshuis" had gestaan, en de Canselarij aan den oostkant. Ongemerkt zijn we de Tuinen genaderd en staan voor eene houten trapjesbrug: de Hooge Brug, die over het vaarwater de Tuinen ligt. Een blik slaan wij op het mooie hoekhuis van de Turfmarkt met zijn trapjesgevel, dat uit het water oprijst, dan laten wij de Hooge Brug links liggen en begeven ons langs de Tuinen, waar vele

beurtschepen aanleggen, naar de Oosterkade. Deze is, sedert het afgraven van den wal aldaar en het opmetselen van een nieuwen walmuur in 1846, zeer verbeterd. Om een regelmatig bouwwerk te bevorderen heeft het Gemeentebestuur ook hier gratis eene plek grond afgestaan aan ieder, die zijne woning in de nieuwe rooilijn vooruit wilde zetten. Velen hebben daarvan gebruik gemaakt, zoodat deze voormalige achterbuurt niet weinig in aanzien is gestegen. Daarenboven heeft het Gemeentebestuur groote plannen met de Oosterkade: men denkt er n.l. ernstig over hier het nieuwe Beursgebouw te plaatsen, waaraan zoo grote behoefte bestaat. Daartoe zijn hier, in 1858, zeven woningen door de Gemeente aangekocht en geslecht, en op deze open plek nabij Droevendal vestigen nu de bewoners der buurt groote verwachtingen.

Aan het einde van de Oosterkade, welke in 1854 langs den wal met eene rij boomen werd beplant, bevindt zich sedert 1851 de nieuwe vischmarkt. Wij verlaten thans de oude stad met het pontje, dat hiernevens gereed ligt om ons over de gracht te zetten, en willen nu de wijzigingen in oogenschouw nemen, welke de buitenbuurten in het tijdvak 1847-1870 ondergingen.

Aanbouw en verbetering van buurten buiten de stad tot omstreeks het jaar 1870

Wandeling door de buitenbuurten der stad in 1860

In het voor ons liggende tijdvak zijn de buitenbuurten over het algemeen weinig veranderd. Wel deed zich, bij de toenemende bevolking, langzamerhand de behoefte aan eene uitbreiding der stad gevoelens, maar men gaf toch blijkbaar de voorkeur aan het wonen binnen de oude muren, ofschoon er hier en daar, op verspreide plaatsen, meerdere huizen werden aangebouwd en er zelfs enkele nieuwe buurten verrezen.

Het pontje heeft ons afgezet op den Grachtswal tusschen het Marcelis-Goverts-Gasthuis en het Grachtswalbruggetje over de Soldatengracht. Men is sedert 1859 druk in de weer om hier, in plaats van de oude houten walbeschoeiing, een flinken steenen walmuur op te trekken. De boomen, die hier vroeger eene weldadige schaduw verspreidden, zijn voor dit werk geveld. Doch zullen in 1861 door nieuwe worden vervangen. De bestrating van deze veelgezochte wandeling, die door hare aaneengeschakelde huizenrij tegen den fellen oostenwind is beschut, laat veel te wenschen over, zoodat het Gemeentebestuur in 1863 fl. 6100 tot verbetering daarvan beschikbaar zal stellen.

Bij de voormalige herberg de "Roode Boer" gekomen, slaan wij linksaf en betreden den puinweg: Achter de Hoven. Aan onze rechterhand ligt een geheel onbebouwd stuk land: de Oude Bleek, waarover wij de rijen woningen van Groot- en Klein Tulpenburg heen kunnen zien: aan onze linkerzijde is achter de "Roode Boer" eene reeks van huisjes aangebouwd, terwijl de sloot, die deze ervan van den weg afscheidde, voor en na door de eigenaren is gedempt. Langs de "Harmonie", eene uitspanning met grooten tuin, bereiken wij den toegang tot het exercitieveld, dat in 1863 door den spoorweg naar Groningen, zal worden doorsneden. Dit exercitieveld, dat hier in 1773 voor de bezetting was aangelegd, dient sedert 1850 alleen voor de stedelijke schutterij. In dit jaar werd n.l. de exercitieplaats voor het garnizoen overgebracht naar het Groot-Meenschar aan het Kalverdijkje, daar het oude veld, bij schietoefeningen, gevaar voor de omwonenden opleverde.

Langs vriendelijke buitenhuizen en zomerverblijven, waarboven Marienburg hoog uitsteekt, slingert zich deze bevallige wandeling door tuinen en gardenierslanden in zuidoostelijke richting, totdat zij zich bij het fraaie buiten "Zorgvliet" naar het noordoosten wendt en eindelijk bij de Poppebuurt met hare lijnbanen op het Vliet uitloopt. Gaat men de hoge Poppebrug over, dan vindt men, aan de overzijde van het Vliet gekomen, geen gebaanden weg: slechts een smal voetpaadje door het land leidt naar het Looyersbruggetje, waar de bestrating van het Noordvliet een einde neemt. Eerst in 1877 werd deze tot de Poppebrug doortrokken, nadat in 1869 het Old-Burger-Weeshuis en in 1877 de heer Bakker, eigenaar van den oliemolen aldaar, eene strook gronds aan de Gemeente tot den aanleg van een klinkertpad hadden afgestaan.

Eene nijvere streek is dat Vliet, met zijne lijm- en zout-ziederijen en oliemolens, zijne houtzagerij en zijn tichelwerk, zijne pottebakkerij en zijne scheepstimmerwerven ! Wel zal het spoedig de scheepstimmerwerf, in de nabijheid van het buiten "Welgelegen" moeten missen, daar de Gemeente deze in 1861 aankocht om er eene school te stichten, en werd de vroeger zoo bloeiende wolspinnerij en chicorei-fabriek van de Firma Heuveltop in 1847 door brand vernield, waardoor deze industrie hier sedert verloren ging, maar toch behoudt deze buurt het levendig verkeer, dat eene drukke scheepvaart altijd meebrengt.

Zooals boven is meegedeeld, liet de Gemeente in 1861 een walmuur langs beide oevers van het Vliet maken. Deze strekt zich langs het Noordvliet tot aan de opvaart bij den weg naar Cambuur uit en zal in 1867 door eene houten walbeschoeiing langs het "Slot van 't Vliet" voortgezet worden, terwijl de steenen wal langs het Zuidvliet in 1865 tot nabij "Welgelegen" is doorgetrokken. In 1860 werd de Boomsbrug verlaagd en in 1861 de Witte Brug in een ijzeren ophaalbrug herschapen; de Blauwbrug behield echter haar oude voorkomen.

Achter het Noordvliet, bij de Boomsbrug, ligt de dichtbevolkte Weerklank. Tot in 1858 liep door deze buurt eene vuile, voor de gezondheid zeer nadeelige sloot, welke in dit jaar door de Gemeente is gedempt, terwijl het terrein door rioleering en bestrating zeer werd verbeterd.

Zoo zijn wij weer tot de stadsgracht genaderd en zetten onze wandeling langs den buitensingel voort. Spoedig vertoont zich de zoetwatervijver, waarvan de hoge

wallen met statig geboomte zijn beplant; dan volgen warmoezerijen, terwijl bij de Cambuursterbrug eene rij kleine huizen is aangebouwd. Wij laten het Cambuursterpad, de herberg de Bleek, die vroeger van den Groninger Straatweg werd afgescheiden door eene sloot, welke in 1857 is gedempt, en dezen straatweg rechts liggen en begeven ons naar Olde Galileen. De bebouwing dezer streek laat nog veel te wenschen over: de bestrating is er verwaarloosd en vervallen: de bijna dichtgegroeide slooten, die in den zomer grootendeels droogliggen en in mestvaalten veranderen, verpesten hier de lucht. Hier en daar zijn ze naar willekeur gedempt en bebouwd, 't geen de onregelmatigheid nog verhoogt. Zoo vernauwt een hoefstal den toegang tot deze buurt en staan iets verder twee huisjes midden op het voetpad. Erger nog is het in de zijstraten: daar bereikt de verwarring haar toppunt. De oorzaak van dezen toestand ligt hierin, dat de grond particulier eigendom is en iedere eigenaar daarvan naar goedvinden gebruik heeft gemaakt: hetgeen de Gemeente later, toen zij met kracht de verbetering van deze buurt ter hand nam, veel moeite heeft veroorzaakt.

In 1863 kocht de Vereeniging "Eigen Brood bovenal" ten oosten van het voetpad op Olde Galileen een stuk grond aan, waarop zij in het volgende jaar 66 arbeiderswoningen liet aanbouwen, terwijl tevens in 1864 de Lindebuurt, eene verbinding tusschen Olde Galileen en den Hoekstersingel door een particuliere onderneming ontstond.

Langs Olde-Galileen vindt men rechts vele warmoezerijen, terwijl er aan de kant van de Dockumer Ee verscheiden fabrieken gebouwd zijn, als eene chicoreifabriek, eene dakpannenfabriek, eene scheepstimmerwerf e.a. Ook aan de overzijde van de Dockumer Ee, langs den trekweg, welke bij Camstraburen op de stad uitloopt, vindt men deze industrieën: eene kalkbranderij en een pelmolen en een houtzaagmolen geven daar aan vele menschen werk.

De streek Camstraburen werd in 1859 bij de nieuwe verbinding van de Dockumer Ee met de stadsgracht doorsneden, waarbij o.m. het huis en de fraaie tuin van den heer Ruitenschild verdwenen. Het afgesneden, oostelijk gedeelte van Camstraburen kreeg daarna den naam van Eebuurt. In 1877 zal de toegang naar deze buurt worden verbreed, door het slechten van het hoekhuis aldaar. Langs de Spanjaardslaan staan slechts enkele woningen, en daar, waar zich later het Rengers-park uit zal strekken, ligt thans nog eene boerderij. Aan den Noordersingel daarentegen is reeds eene rij huizen opgetrokken. De eigenaars dezer perceelen zullen in 1865 vergunning verkrijgen om de sloot voor hunne woningen te dempen.

Aan den Noordersingel ligt de druk bezochte en bij de jeugd zoo wel bekende uitspanning "De Gouden Bal", welke de leerlooierij van dien naam heeft vervangen. En ofschoon deze herberg in 1876 werd afgebroken, om op hare beurt plaats te maken voor de Singelstraat, toch leeft die naam nog in het volk voort, en heet deze wandeling nog algemeen: "Langs den Gouden Bal". Onder het dichtbegroeide bladerdak van deze laan, langs de breede gracht en de frissche groene weide, waarover de blik onbelemmerd kan dwalen, gaan wij voort en bereiken al spoedig de zwem- en badinrichting welke, in 1851 door den heer Neuhaus opgericht, in 1852 overging aan de Societeit "Zwem- en Badlust". Aan de overzijde der gracht, op het nog onafgegraven Klein Fentje op den Noordwesterdwinger, staat de molen De Leeuw, die aardig boven het groen uitsteekt. Wij laten den Harlinger straatweg,

welke, op eene enkele boerderij na, nog geheel onbebouwd is, rechts liggen, en betreden bij de Vrouwepoortsbrug den schaduwrijken puinweg, die naar het voormalige Verlaat voert. Langs de herberg van Niemendal komen wij aan den molen "Het Lam" welke in 1830 van den Hoeksterpoortsdwinger naar de plek, waar het Marssumerbinnenpad eindigt, is overgebracht. Schuin daartegenover verheft zich op den Lieve-Vrouwepoortsdwinger de molen "De Arend", terwijl op den Verlaatsdwinger, die de zuidwesthoek van de stad vormt, de Hooge Berg met den molen "De Hoop", ligt. Naar het westen kan men het oog vrij laten gaan over de verre, onafzienbare weiden: niets belemmert hier nog het uitzicht. De tweede stadsvijver toch, met zijn golvend en beplant terrein, zal hier eerst in 1874 worden aangelegd en de broodfabriek, aan deze singel gelegen, werd pas in 1865 gebouwd.- Niet ver van de Verlaatsbrug staat de Harlingerstal voor de paarden van den trekvaartdienst op Harlingen. Toen echter de trekschuit plaats had moeten maken voor den spoorweg, werd de Harlingerstal sedert 1866 tot petroleumpakhuis gebezigd.

Wij gaan de nieuwe Verlaatsbrug, welke hier in 1859 is aangebracht, over. De oude sluis met hare veel bezochte herberg is verdwenen, maar de lommerrijke laan, die zich van hier naar de voormalige Wirdumerpoort slingert, is blijven bestaan. Halverwege deze laan ziet men den koepel van den heer Crommelin en aan het einde, bij den straatweg naar Zwolle, welke zich hier met eene bocht naar het zuiden wendt, bevindt zich de herberg van Pieter de Boer.- Wij steken de vaste Wirdumerpoorts-brug, het zogenaamde "Thijske-Tiltje", niet over en keeren de rug toe aan den Wirdumerpoortsdwinger met den molen "De Fortuin", om langs de Klanderij, of Nieuwe StadsHerberg, en de herberg "De Posthoorn", de Potmargebrug te bereiken, welke in 1857 de oude pijp van dien naam heeft vervangen. Zoo komen wij langs de Romkeslaan en het weiland "de Oude Bleek" bij het uitgangspunt van onze wandeling, den weg Achter de Hoven terug.

Zooals uit dit overzicht blijkt, is de stad tot op dit tijdstip binnen hare oude wallen besloten gebleven. Wel ondergingen de buitenbuurten hier en daar enige wijzigingen, maar over het algemeen bleef de toestand zoo, als die sedert een paar eeuwen had bestaan. Groot zijn de veranderingen, welke hier sedert hebben plaats gegrepen en die haar een geheel ander voorkomen hebben gegeven. Daartoe behoort in de eerste plaats de uitbreiding van de stad naar het zuiden, welke wij thans zullen bespreken.

De uitbreiding der stad naar het zuiden

Tot op 1867, het jaar waarin het ontwerp van de uitbreiding der stad door het Gemeentebestuur werd goedgekeurd, had men bij de bebouwing der buitenbuurten geen geregeld plan gevolgd. Naar willekeur lieten enkele particulieren hier en daar huizen zetten, maar van eene door den Raad vooruit vastgestelde uitlegging van de stad was nooit sprake geweest. Wat heeft dan hiertoe aanleiding gegeven?

Van de vele oorzaken, welke tot zulk eene uitkomst samenwerken, is, in dit geval, de aanleg der spoorwegen wel de voornaamste geweest. Het tegenwoordige geslacht

kan zich het maatschappelijk leven niet meer zonder die snelle verkeersmiddelen denken, docht welk een revolutie hebben zij bij hunne verschijning niet teweeggebracht! Handel en nijverheid namen hand over hand toe: de bevolking groeide snel aan; op ieder gebied ontwikkelde zich de behoefte om met de buitenwereld meer voeling en gelijken tred te houden. In October 1863 werd de spoorweg naar Harlingen geopend; in Mei 1866 volgde die naar Groningen, en in September 1868 reed de eerste trein van Leeuwarden naar Heerenveen, waarmee de directe verbinding met het hart des lands tot stand kwam.

Bij de feestelijke opening van den spoorweg naar Harlingen bediende men zich nog van het hulpstation, dat aan het Hollanderdijkje was gebouwd; het eigenlijke station, gelegen op de plaats, waar wij het thans nog kennen, werd in Februari 1864 geopend. Om een toegang tot dit station te verkrijgen, legde het Rijk den weg aan, welke van den Overijsselschen straatweg langs het erf van Pieter de Boer loopt.

Zoo stond het station dan op eenigen afstand van de oude wallen. Wat was nu natuurlijker, dan dat het Gemeentebestuur, gevoelende dat eene uitbreiding der stad noodzakelijk was geworden, daartoe het oog sloeg op het terrein, dat de stadsbuitensingel van de spoorlijn scheidde? Behalve een perceel, dat aan het Rijk toebehoorde, was deze grond echter geheel in handen van particulieren en de eerste zorg der Overheid was dan ook om in het bezit van deze landerijen te geraken. In 1864 en 1865 kocht de Gemeente de weilanden der heeren Dorhout, Bekker en Feyens aldaar, terwijl in het laatste jaar ook de herberg "Bellevue", de voormalige koepel van den heer Crommelin, aan haar overging. De hiertoe benodigde gelden, samen fl. 50.000 bedragende, werden gevonden uit eene realisatie van inschrijvingen der Gemeente op het Grootboek.

Ook het land, dat het Rijk in 1862 had aangekocht om als opslagplaats bij den aanleg van den spoorweg en den aanbouw van het station te dienen, en waarop thans de Sophialaan ligt, werd na lange onderhandelingen het eigendom der Gemeente. Nadat de beide partijen den 5en December 1866 daaromtrent eene voorlopige overeenkomst hadden gesloten, werd den 29sten October 1870 eene acte van ruiling opgemaakt, waarbij Leeuwarden in het bezit van dezen grond kwam en daartegen aan het Rijk de drie bouwpercelen afstand, welke de Rijks Hoogere Burgerschool van de nieuwe kade afscheidde, onder voorwaarde, dat de Gemeente op het door haar verkregen terrein een straatweg van 30 M. loopende van de Prins Hendriksbrug tot het Stationsplein zou aanleggen, en aan dit plein een breedte zou geven van 50 M.

Zoodra men nu meester was van het terrein, kon men met de uitlegging van der stad een aanvang maken. Den 18den October 1866 diende de architect F. Romein daartoe een plan bij den Raad in, dat op 11 April 1867 werd goedgekeurd. Dit hoogst belangrijke werk hield niet alleen de bebouwing van den nieuwen aanleg in, maar omvatte ook de verandering der stad ten zuiden van het Zaailand en de verlegging van de buitengracht aldaar. Op het grondplan waren ten noorden der gracht drie nieuwe straten aangebracht: eene tegenover de Lombarts-steeg, de latere Zuiderstraat: eene tegenover de Oude Doelesteeg, de latere Prins Hendrik-sstraat, waarvan reeds een begin aanwezig was in de Zuiderwalsteeg, en eene tegenover de Haniasteeg, de latere Schoolstraat. In Februari 1867 besloot de Raad tot de onteigening van de huizen en gronden, tot doorbreking van deze straten benodigd,

over te gaan. Men heeft echter zijne toevlucht niet tot dezen maatregel behoeven te nemen, daar al deze perceelen bij minnelijke schikking aan de stad zijn verkocht. Voor de panden aan de oostzijde en op den noordwesthoek van de Zuiderwalsteeg gelegen, betaalde de Gemeente alleen reeds fl. 28.559. Ook voor de nieuw ontworpen kade moest zij een plekje gronds aankopen, en wel het zuidelijk deel van den tuin van Jhr. Engelen, welke aan den ouden stadswal uitkwam met een stukje van het daar naast gelegen erf van den heer Minnema de With.

Den 9den Mei 1868 werd het eerste gedeelte der uitbreiding, dat de verlegging van de gracht en de werken aan de noordzijde van dit water omvatte, voor fl. 51824 aanbesteed. Met kracht en ijver toog men aan den arbeid. De gracht, welke zich in fraaie bochten van het Verlaat tot de Wirdumerpoortsbrug slingerde, werd in eene rechte lijn van het westen naar het oosten gelegd en de hierdoor gewonnen aarde met den grond, welke men door de afgraving van enkele gedeelten van den aanleg tusschen de Verlaats- en Wirdumerpoortsdwingers verkreeg, gebruikt tot ophooging der omliggende terreinen, waarop de kaden, de straten en den weg naar het station zouden komen te liggen: langs de gracht werden stevige walmuren opgetrokken en tegenover de Zuiderwalsteeg de fundamenten gelegd voor eene nieuwe draaibrug met twee doorvaarten: de latere Prins Hendrikbrug, welke in September 1868 voor fl. 7474 werd aanbesteed. Spoedig was ook de kade, die eerst den naam van Zuiderkade droeg, doch na het bezoek van Koning Willem III in Willemskade herdoopt werd, gereed. Zij strekte zich van de Zuiderplantage tot den "Hoogen Berg" uit en verving het sierlijke plantsoen, met zijne wandelpaden en bloemperken, waarin zich vroeger vele inwoners der stad hadden verlustigd.

Bij den aanvang van 1869 was men zoo ver met deze werken gevorderd, dat de Raad in Januari besloot tot de uitgifte van bouwterreinen ten noorden van de gracht. De toen in exploitatie gegeven perceelen hadden samen eene oppervlakte van 12.560 cA. In den loop van het jaar werden daarvan 23 verkocht n.l.: zeven in het Zaailand, waarvan er drie aan de Spaarbank werden toegewezen, acht aan de Willemskade en acht aan de Prins Hendrikstraat. Al deze perceelen waren in 1870 bebouwd: de Spaarbank, ontwassen aan het oude lokaal van het Nutsgebouw op het Heerenwiltje, werd op 12 November van dat jaar in gebruik genomen. Maar met den verkoop van de overige gronden ging het minder vlot. Wel werden in 1870 nog vijf panden aan de Willemskade voor fl. 10.000 verkocht, doch naar de perceelen ten westen van de Prins Hendrikstraat maakte niemand gading. De reden hiervan was, dat deze plek deel uitmaakte van de oude bedding der gracht en de koopers zelf de kosten van ophooging van dit terrein moesten dragen. Daarom besloot de Raad deze tien perceelen publiek te doen verkoopen, hetgeen op 12 December 1871 plaats vond. Samen brachten zij fl. 8633 op.

Van het geheele bouwterrein bleef thans alleen nog de plek gronds open, welke naast de Rijks-Hoogere-Burgerschool gelegen, tot handelsbeurs was bestemd. Herhaaldelijk werden gunstige aanbiedingen tot aankoop van deze perceelen afgewezen, totdat de Raad in 1873 besloot ook dit terrein in openbare veiling te brengen, daar men voor het bouwen van eene Beurs den blik op een ander punt had geslagen, en wel op het westelijk gedeelte van de oude veemarkt tegenover het Paleis van Justitie. In Februari 1873 werd deze grond voor de som van fl. 33498 aan de Voogden van het Old-Burger-Weeshuis toegewezen. Het geheele bouwterrein ten noorden van de gracht had daarmede fl. 82309 opgebracht.

Intusschen was men druk in de weer geweest met het maken van rioleeringen en bestratingen en den aanleg der gasbuizen en der waterleiding voor de brandblussching in dit nieuwe stads gedeelte. Op 7 Maart 1869 waren de bestratingen op de beide kaden, den nieuwen Stationsweg (sedert 1874 Sophialaan genoemd), de Zuiderstraat en de Prins Hendrikstraat voor fl. 11658 aanbesteed. Eerst in 1872, nadat de Gemeente in 1870 het huis E. 271 in het Zaailand had aangekocht, werd ook de Schoolstraat, zoo geheeten naar de school, welke men daar wilde stichten, doorgebroken en tegelijk met het westeinde der Willemskade geplaveid.

In den loop dezer jaren had zich de behoefte aan eene uitbreiding der veemarkt dringend doen gevoelen. In November 1870 werd daarom een plan tot vergrooting genomen. Het gevolg hiervan was, dat men besloot tot den aankoop van het huis en het erf van Meijer, hetwelk, midden op het plein gelegen, die uitbreiding in den weg stond. In 1871 werd dit pand, dat de Gemeente voor fl. 25.000 had gekocht, afgebroken. Tot eene vergrooting van de oude veemarkt op het Zaailand is het echter niet gekomen: nadat verschillende plannen waren besproken, besloot de Raad den 9en Juli 1872 eene nieuwe veemarkt te doen aanleggen op het terrein der uitbreiding, en wel ten noorden van den Staatsspoorweg, tusschen de Harlingervaart en de Sophialaan.

In deze belangrijke raadsvergadering werd tevens vastgesteld, dat men de bouwterreinen ten zuiden der gracht in exploitatie zou brengen. Het daartoe door den Architect Romein ontworpen stratenplan werd den 9en Januari 1873 goedgekeurd. Daarop waren de volgende nieuwe straten geprojecteerd: van het oosten naar het westen liepen: de Willemskade zuidzijde, de Van Swietenstraat, de Lange Marktstraat, de Sophialaan met het Stationsplein, en de Baljeestraat. Het geheele bouwterrein was in 102 perceelen verdeeld, en nadat de gelegenheid tot aankoop op 27 Februari 1873 was opengesteld, werden er in den loop van dit jaar reeds 52 panden in koop toegewezen, samen voor de som van fl. 104.514, terwijl in 1874 slechts zeven perceelen voor fl. 10.708 en in 1875 vijf voor fl. 10.120 werden verkocht. In dit laatste jaar stond de Raad het terrein gelegen tusschen de nieuwe veemarkt en de Harlingervaart voorloopig aan de heeren dr. M. Baart de la Faille en Oudschans Denz af, daar deze het plan hadden opgevat hier eene ziekenverpleging en badinrichting te stichten. Aan dit voornemen is echter geen gevolg gegeven, zoodat de Gemeente, met het oog op eene mogelijke uitbreiding van de veemarkt, - welke inderdaad in 1904 heeft plaats gehad, - dezen grond voor zich heeft behouden.

Het gereedmaken van het laaggelegen terrein vorderde intusschen zeer veel inspanning. Voor zoover dit werd ingenomen door de ontworpen straten en wegen en de veemarkt moest het door de Gemeente worden opgehoogd en om de hiertoe benoodigde aarde te vinden, besloot de Raad tot de afgraving van dat deel van den voormaligen Wirdumerpoortsdwinger, 't welk in 1835 was blijven bestaan. In 1873 ging men hiertoe over, nadat de Gemeente eerst den hier staanden molen "de Fortuin" met het molenaarshuis had aangekocht en doen afbreken. Weldra bleek het echter, dat deze maatregel verre van afdoende was. Men moest naar een ander middel tot verkrijging van eene groote hoeveelheid aarde omzien, en daartoe viel het oog op den "Hoogen Berg" op den Verlaatsdwinger, een der meest geliefkoosde

wandelingen van Leeuwardens ingezetenen. Hoewel noode, nam de Raad den 27sten December 1873 het besluit tot afgraving van deze hoogte tot bij den molen "de Hoop" en in Februari 1874 werd dit werk voor fl. 4.025 aanbesteed.

Welk eene bedrijvigheid heerschte er in die jaren op het terrein der uitbreiding! Rioleeringen en waterleidingen voor de brandblussching werden aangebracht: bestratingen en trottoirs gemaakt, de walmuur langs de Sneekerkade opgetrokken, huizen gebouwd en de veemarkt met hare ijzeren hekken, palen en leuning, ingericht voor 2052 runderen, 1568 kalveren, 3200 schapen en 876 varkens, aangelegd. Deze markt, die der Gemeente fl. 86280 had gekost, werd den 17en April 1874 in gebruik gesteld. Hierop bevond zich tevens het gebouw voor het weegtoestel en de kantoren voor de ontvangst der marktgeden, terwijl er in 1876 nog eene woning voor den marktmeester aan toegevoegd werd.

Het villaterrein ten oosten van de veemarkt werd niet in exploitatie gebracht, daar men, bij eene mogelijke verplaatsing van het spoorwegstation, een breeden toegangsweg tot dit gebouw wenschte te behouden. Daaraan danken wij thans het fraaie plantsoen aan de Sophialaan, waarin in 1884 eene tent werd geplaatst.

Overeenkomstig het contract, in 1870 met het Rijk gesloten, werd voor het station een bestraat plein aangelegd, ter breedte van 50 M. In 1872 had de Gemeente reeds den Stationsweg met zijne beide zijtakken naar de Wirdumerpoortsbrug en de Schrans, welke het Rijk in 1863 had doen aanleggen, in onderhoud en beheer van den Staat overgenomen. Om een trottoir langs dien weg te kunnen maken tot aan den Overijsselschen Straatweg, welke toen nog met eene bocht naar het zuiden liep, kocht zij eene strook gronds aan van het land behoorende bij de herberg van Pieter de Boer, ten westen van het tegenwoordige Zuiderplein. Een gedeelte van dit land, grenzende aan de door de Gemeente gemaakte Baljeestraat, welke gedurende geruimen tijd allen alleen aan de westzijde is bebouwd gebleven, werd in 1888 in bouwperceelen verkocht. De koopers dezer perceelen verkregen de vergunning om de sloot, welke dit terrein van de Baljeestraat, de noordzijde van den Stationsweg, en de westkant van eene zijstraat van dezen weg.

Inmiddels bleef de nauwe doorvaart onder de vaste Wirdumerpoortsbrug eene belemmering voor de scheepvaart langs de nieuwe buitengracht. Daarom besloot de Raad in 1875 tot de verandering van deze brug in eene draaibrug met twee doorvaartsopeningen. In verband hiermede werd de gracht op dit punt verwijd, het terrein aldaar verlaagd en de walmuren langs de Willemskade verlengd, terwijl er een nieuwe walmuur, met los- en ladingplaats, langs de binnenzijde der gracht van de Wirdumerpoortsbrug tot de Huizumerbrug werd gemaakt, en die van de Wirdumerpoortsbrug tot de Potmargebrug werd verbeterd, waarbij men tevens de richting der gracht een weinig wijzigde. De nieuwe brug kwam in hetzelfde jaar gereed. Aan de uitvoering van het geheele werk legde de Gemeente fl. 47.490 ten koste.

De Rijks-straatweg naar Zwolle, welke men over de Wirdumerpoortsbrug bereikt, liep destijds nog met eene bocht om het Klanderij-land, dat aan de Gemeente toebehoorde. Om deze kromming af te snijden, ging zij in 1875 eene ruiling met het Rijk aan, waarbij zij een gedeelte van het Klanderij-land voor den aanleg van den nieuwen weg aan den Staat afstond en het terrein, waarop de oude straatweg van de

Wirdumerpoortsbrug tot aan den overweg over de spoorlijn lag, benevens de driehoek lands, gevormd door de beide zijtakken van den Stationsweg, in eigendom verkreeg. De oude Klanderij bleef voorloopig nog bestaan: zij werd in 1891 afgebroken.

Thans bleef er ten noorden van de gracht nog het ruime en welgelegen bouwterrein open, dat ontstaan was door de algeheele afgraving van den Wirdumerpoortsdwinger. Reeds in November 1875 werd er een verzoek bij den Raad ingediend tot aankoop van grond aldaar. Dit werd echter geweigerd, daar het Gemeentebestuur deze plek wenschte te bestemmen voor een Beurs- en Waaggebouw. Eindelijk, nadat men sedert 1795 pogingen in het werk had gesteld tot verkrijging van een geschikte handelsbeurs, waaraan de behoefte zoo dringend werd gevoeld, en die veelal waren afgestuit op oneenigheid over de plaats, waar men de nieuwe Beurs zou stichten, had men eene plek gevonden, waarvan de gunstige ligging ieder in het oog sprong. Hier moest de Beurs staan! en daarmee een Waaggebouw verbonden worden, want de Oude Waag op de Nieuwestad bood, ofschoon zij op marktdagen door het aanbrengen van losse luifels vergroot werd, te weinig ruimte aan voor de aangevoerde boter. Het besluit tot stichting van een Beurs- en Waaggebouw, ter oppervlakte van 1600 cA., werd den 12en Juli 1877 genomen en men droeg den Gemeente Architect den heer Romein op, een ontwerp hiervoor in te zenden. Nadat de Raad diens plan had goedgekeurd, werd de bouw der Beurs in 1878 voor ruim fl. 140.000 aanbesteed, welke som later, door teleurstellingen bij het werk, nog met fl. 40.000 is vermeerderd. In 1880 kwam het gebouw gereed en werd in September van dat jaar geopend.

Met het tot stand komen van het Beurs- en Waaggebouw kan men deze uitlegging der stad als nagenoeg voltooid beschouwen. Zoo had Leeuwarden dan, binnen een tijdsverloop van twaalf jaren, eene uitbreiding verkregen, waarvan de geschiedenis der stad in den loop der eeuwen slechts een voorbeeld wist aan te wijzen, n.l. de aanbouw van de Nieuwestad, omstreeks 1450. Toen moest men tot de beveiliging der plaats nieuwe wallen opwerpen en nieuwe grachten graven. Thans zijn de eerste voor goed geslecht en dienen de laatste niet meer tot angstvallige afsluiting, maar tot een druk en levendig handelsverkeer. Welk een ruimen en frisschen indruk maakt de stad thans niet op ieder, die haar van de zuidzijde nadert: welvaart en keurige netheid springen hier het eerst in het oog.

Het groote plan van 1868 was dus, hoewel met zware krachtspinning, verwezenlijkt. Thans weten wij, dat dit slechts het begin is geweest van de evolutie van Leeuwarden, dat later zulk eene belangrijke uitbreiding naar het oosten heeft verkregen. In dien tusschentijd eischten verschillende andere werken, welke wij thans zullen nagaan, de zorg van het Gemeentebestuur.

Demping en verbetering van vaarwaters van 1870-1895

1. Demping van de gracht langs de Eewal en het Heerenwiltje

In 1871 dienden de bewoners van den Eewal en het Heerenwiltje een request bij den Gemeenteraad in tot demping van de gracht voor hunne huizen. In 1880 herhaalde men dit verzoek; men voerde hierbij aan, dat de gracht, als vaarwater, weinig meer werd gebruikt, dat zij bij lagen waterstand een ondragelijken stank verspreidde en wees op het wenschelijke van een breeden rijweg in het centrum der stad. Ofschoon de Raad de voordelen eener demping dadelijk erkende, moest het blijven rusten. Het plan werd echter niet uit het oog verloren en ten gevolge daarvan kocht de Gemeente in 1882 den molen "De Leeuw" met het daartoe behoorende molenaarshuis op den dwinger "Het Klein Fentje", aan de Noordergracht ten westen van den Prinsentuin gelegen, aan, om door gedeeltelijke afgraving van deze hoogte de voor de demping benodigde aarde te verkrijgen. De molen moest voor dit doel worden afgebroken. Bij de afgraving werd tevens de scherpe hoek van dezen dwinger ten behoeve van het grootscheepsvaarwater afgerond. De verlaging van den fraaien dwinger ontmoette eenigen tegenstand bij hen, die vreesden, dat Leeuwarden weer een gedeelte van zijn plantsoen zou moeten opofferen. In dit gemis heeft het Gemeentebestuur echter voorzien door het blijvende deel der hoogte in 1885 te laten aanleggen en beplanten.

Terwijl nu de voor de demping te bezigen grond gevonden was, deed zich een ander bezwaar tegen dit werk op: aan de gracht kwamen n.l. verscheidene kelders uit, welke bij het verdwijnen van dit water van licht en uitgang beroofd zouden worden. Deze kelders behoorden aan de eigenaars der aan de straat gelegen huizen. Voordat er een besluit genomen werd, wenschte de Raad er zeker van te zijn, dat er van hunne zijde geene moeilijkheden tegen de stot stand koming van dit werk zouden rijzen. Zoveel mogelijk kocht de Gemeente daartoe deze kelders aan, doch, waar de eigenaren niet tot den verkoop genegen waren, sloot zij met dezen overeenkomsten om de kelders aan, van gemeentewege van bovenlicht te voorzien. Toen de zaak zoover was gevorderd, nam de Raad den 9den December 1883 het besluit tot demping van den Eewal en het Heerenwiltje en in 1884 verdween hier de oude Ee, met hare hooge, groene wallen, hare steenen bogen en lommerijk geboomte, en het aardige Heerenwiltje met zijne huizen, die aan de eene zijde uit het water oprezen en door houten bruggetjes verbonden waren met de smalle kade aan den overkant. Jammer, dat bij zoveel practische verbeteringen dikwijls zooveel schilderachtigs moet verloren gaan.

Aan de demping van de gracht langs den Eewal en het Heerenwiltje, met de daarvoor noodzakelijk geworden verlaging van de Wortelhaven, legde de Gemeente fl. 80.000 ten koste, waarvan de rioleering alleen voor fl. 14.700 werd aanbesteed. In den loop van het volgende jaar werden op den Eewal jonge boomen langs de breede trottoirs geplaatst, die de vroegere smalle klinkertpaadjes hadden vervangen en bracht men de beide perken met heestergewas op het Gouverneurs- en het Hofplein aan. Daarmede was het werk voltooid, dat aan een der oudste gedeelten van de stad een geheel ander aanzien heeft gegeven

Nog zij hier vermeld, dat de Friesche Tuinbouw-Vereeniging, ter gelegenheid van de

troonbestijging van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina eene linde geplant heeft op het plein voor het Raadhuis. Om dezen boom, die thans reeds flink is opgeschoten, liet de Vereeniging "Voor Vaderland en Oranje" een monumentaal hek plaatsen en bood dit der Gemeente ten geschenke aan.

2. Demping van de Molensloot en van de sloot Oostersingel

Tot in 1884 liep ten zuiden van het Vliet en evenwijdig daarmee een smal slootje: de Molensloot, welke onder het Meekma-bruggetje in de stadsgracht uitmondde. Deze sloot was langzamerhand zoo vervuild geraakt, dat er uit hygienisch oogpunt herhaaldelijk bij het Gemeentebestuur op demping werd aangedrongen. De eigenaren verwaarloosden dit water geheel en de toestand werd dan zoo onhoudbaar, dat de Gemeente in 1884 de sloot overnam en het Molenpad, dat er langs liep, voor fl. 294 aankocht. De sloot werd nu gedempt, het Meekma-bruggetje gesloopt en het oude Molenpad verbreed tot een flinke straat.

Ook ten noorden van het Vliet liep achter de huizen van de Kapelsteeg in den Weerklank een slootje, dat bij het Fabers-bruggetje in de stadsgracht uitkwam. In 1888 werd dit bruggetje weggeruimd, men legde hier een duiker tot afvoer van het water en trok langs de gracht een walmuur op. In 1891 is bedoeld slootje echter ook weer gedempt.

3. Demping van de gracht loopende van de Tuinen, langs de Turfmarkt, de Tweebaksmarkt en het Zwitsersch Walleetje, naar de Waeze

Nadat de Eewal in 1884 was gedempt, richtten ook de bewoners der Turf- en Tweebaksmarkten in 1885 een verzoek tot den Raad tot demping van de gracht, loopende van de Tuinen tot de Druifsbrug. Er verliepen eenige jaren voor dit denkbeeld ingang vond. Doch, toen in 1892 de walmuren dezer gracht zoo slecht waren geworden, dat zij dringend verbetering eischten, kwam de demping weer op het tapijt. De gracht toch was voor de scheep-vaart overbodig geworden en de kosten van het noodzakelijk herstel der wallen zouden tot een aanzienlijk bedrag klimmen, men sprak van omstreeks fl. 20.000. Tevens deed zich de vraag voor, of men de demping ook tot dat gedeelte van de gracht, dat van de Druifbrug tot de Weaze liep, zou uitstrekken. Na langdurige beraadslagingen besloot de Raad den 27sten September 1892 tot demping der gracht, loopende van de Tuinen tot de Weaze. Het duurde echter nog ruim een jaar, voor men tot de uitvoering van dit werk overging, daar in verband hiermede eerst het vaarwater langs de Tuinen werd verbreed, waarover straks nader.

In Januari 1894 werd de demping der gracht en het leggen der rioleering voor fl. 38.979 aanbesteed. In deze som was het maken der bestrating, dat in eigen beheer

zou worden uitgevoerd, niet begrepen, terwijl het aanbrengen van brandriolen overbodig was geworden door den aanleg der waterleiding. Daarentegen moest de aannemer ditmaal zelf zorg dragen voor de aanschaffing der voor de demping benodigde aarde. Bij dit werk verdwenen de Hooge Brug over de Tuinen, de Kleine Draaibrug aan het einde der Turfmarkt, de Canselarij-, Galileer- en Hillemapijpen, de Druifsbrug over de Keizersgracht, de Rhalapijp bij den Ossekop en de Ayttabrug op de Waeze. Aan de westzijde van de gracht langs de Druifstreek, ten zuiden van Gemeenteschool no. 1, rezen de muren van twee tuinen aan te koop: zij verkreeg dit voor fl. 680 van het perceel Ossekop no. 11, doch de eigenaar van het pand Ossekop no. 13 was niet genegen een stuk van zijn grond af te staan. Hier werd een nieuwe tuinmuur op de fundamenteën van den ouden muur opgetrokken, waardoor deze nog steeds in de straat vooruitspringt.

Op het Zwitsersch Walletje droeg de Gemeente, ter verkrijging van een rechte rooilijn, een strook gronds over aan ieder, die aan de noordzijde der straat ging bouwen. Hier zijn langzamerhand reeds verschillende woningen gezet, of hernieuwd. Toen het werk gereed was, voltooiden men het geheel door ten deele langs de trottoirs boomen te planten en twee perken met heesters op de Tweebaksmarkt aan te leggen. Thans doorsnijdt nog slechts een kanaal de vroeger zoo waterrijke stad van het noorden naar het zuiden, met een tak naar het westen. Hoe lang zal dit nog behouden blijven?

4. Verbreding van het vaarwater langs de Tuinen

Daar de invaart van het vaarwater langs de Tuinen zeer nauw was, deed zich de behoefte aan eene verbreding van dit kanaal dringend gevoelen. Daartoe kocht de Gemeente in 1890 de huizen Voorstreek 276 en Turfmarkt 2, welke met hunne zijgevels uit het water oprezen, voor eene som van fl. 10.555 aan, met het doel, om, door afbraak van deze panden, het benodigde terrein te verkrijgen tot verbreding van het water, loopende van de Meelbrug tot de Hooge Brug. In 1893 ging men tot de uitvoering van dit werk, dat voor fl. 15.560 aangenomen werd, over, nadat vooraf besloten was tot de demping der gracht langs de Turfmarkt en de Tweebaksmarkt. Men slechtte de beide woningen waarbij het aardige geveltje van het huis Turfmarkt no. 2 verdween: het daardoor vrij vallende terrein werd gedeeltelijk afgegraven en bij het vaarwater getrokken, gedeeltelijk tot een smalle kade aangelegd; de oude Meelbrug maakte plaats voor eene nieuwe met grootere doorvaartswijdte, en bij geven van eene veranderde richting aan de vleugelmuren van de Amelandspijp werd dit brugplein zelf aanmerkelijk verlaagd. De Hooge Brug over de Tuinen, welke vroeger voor voetgangers de gemeenschap tusschen de Turfmarkt en de noordzijde der Tuinen vergemakkelijkte, is bij de demping der gracht loopende van de Tuinen tot de Waeze afgebroken en sedert niet hersteld, daar de passage thans langs de nieuwe aangelegde kade plaats kan hebben.

Verandering en vernieuwing van buurten binnen de stadsgrachten, sedert 1870

Vielen er in het vorige tijdvak meer veranderingen binnen de oude wallen, dan daarbuiten te vermelden, thans nu de stad eenmaal hare groote uitbreiding naar het Zuiden heeft verkregen, treedt zij geheel buiten hare vroegere grenzen en zet zich naar alle richtingen uit. Het is het gewone verschijnsel, dat men in dit tijdvak bij iedere stad van eenige betekenis waarneemt en dat grootendeels moet worden toegeschreven aan de zucht tot centralisatie, die onzen tijd kenmerkt, en daarnevens aan de betere zorg voor de hygiene. De bevolking van Leeuwarden is in dit tijdvak dan ook driemaal zoo sterk toegenomen, als in het vorige: van 1846 tot 1870, dus in 24 jaar, steeg het zielenaantal van 23.000 tot 25.000, terwijl in de daarop 36 volgende jaren het aantal inwoners van 25.000 tot 34.000 is geklommen. Toch zou deze vermeerdering van bevolking de groote uitbreiding van de stad niet geheel verklaren, indien niet tevens de welvaart was toegenomen, waardoor men beter kan voldoen aan het verlangen naar ruimer en gemakkelijker woningen. De dicht bebouwde binnenstad bood daartoe weinig gelegenheid meer; men moest derhalve wel zijn toevlucht tot de buitenwijken nemen. In de loop dezer jaren vallen er dan ook, behalve de boven beschreven dempingen slechts enkele veranderingen van straten binnen de oude stad voor, welke wij thans nader willen beschouwen.

De ingang tot de Korfmakersstraat, tegenover de Korfmakerspijp, was, zooals boven reeds is meegedeeld, zeer nauw. Om dezen te verwijden kocht de Gemeente het winkelhuis "De Gouden Ring", dat op den hoek van de Korfmakersstraat en de Voorstreek stond, aan en liet het afbreken. Van het daardoor vrijvallende terrein werd eene strook ter breedte van 1.75 M. aan den naastleger verkocht en het overige bij de openbare straat getrokken, waardoor deze op dit punt veel ruimer is geworden.

Daar de toegang tot verschillende straten in de binnenstad aan hetzelfde euvel lijden, trachtte het Gemeentebestuur bij de verbouwing van hoekhuizen zooveel mogelijk stukjes grond te verkrijgen om, door het afronden van de scherpe hoeken, de passage gemakkelijker te maken. Dit geschiedde o.m. in 1872, bij de verbouwing van het huis, staande op den hoek van de Minnemastraat en de Kelders; in 1882 met het perceel, dat den hoek van de Groote Kerkstraat en de Kleine Hoogstraat vormt; in 1894 met het hoekhuis van de Koningsstraat en de Tweebaksmarkt; in 1898 met het huis op de hoek van de St. Jacobsstraat en de Klokstraat en elders.

Vóór de hernieuwing van het Sint Anthony-Gasthuis in 1877, had de Groote Kerkstraat langs dit gebouw slechts dezelfde geringe breedte, welke zij nu nog tusschen de Beyerstraat en de Kleine Hoogstraat vertoont. Bij de verbouwing van het gesticht besloten de Voogden den voorgevel van het Gasthuis 250 M. meer naar het zuiden te verplaatsen en de gewonnen ruimte deels tot stoep te gebruiken en deels aan de Gemeente aan te bieden tot verbredening van de straat, op voorwaarde, dat de Gemeente het brandriool, 't welk slechts tot het Diaconiehuis liep, tot den hoofdingang van het Gasthuis zou doortrekken. Gaarne aanvaardde de Gemeente dit aanbod, waarbij zij niet alleen eene zeer gewenschte verbredening aan dit deel van de Groote Kerkstraat kon geven, maar tevens ook den grond aan de St. Anthonystraat en aan de Beyerstraat ontving, welke vrijviel door de ronde hoeken,

die aan het gebouw werden gebracht. De laatste straat bleef in het midden betrekkelijk nauw, daar het huis sectie A 1098 en de daaraan grenzende tuin van het oude Cammingha-horn (A 1097) daarin vooruitstaken. Om de Beyerstraat hier eene betere rioollijn te geven, kocht de Gemeente in 1883 een strook grond van genoemden tuin aan, en liet op hare kosten den voorgevel van het huis A 1098 verplaatsen.

Het Schoenmakersperk is sedert de demping der oude gracht aldaar, in 1863 zeer verbeterd. De kleine, bouwvallige huisjes aan de westzijde van dit pleintje zijn voor en na door de Voogden van het St. Anthony-Gasthuis aangekocht en in vroolijke tuinen herschapen: de sombere, blauwgetinte achtergevel van het Nieuwe Stads-Weeshuis werd in 1888 door den netten gevel van den nieuwen vleugel van dit gesticht vervangen: de kei-bestrating heeft in 1890 veel van hare verschrikking verloren, door den aanleg van een breed trottoir langs de westzijde en eindelijk werd, in 1903, de toegang tot den Prinsentuin zeer verbeterd door de afbraak van het huis Nieuweburen nr. 1. In 1890 heeft men de walmuur langs de Noordergracht van het Schoenmakersperk tot de Noorderbrug opgetrokken en in het volgende jaar kwam de bestrating van dezen weg tot stand.

Ook in vunzige achterbuurten op den Wisedwinger is langzamerhand verbetering gebracht. Door daar telkens armoedige woninkjes aan te koopen en af te breken, heeft men er meer lucht en licht gekregen, terwijl een groot bouwvallig huis, waarin verschillende gezinnen plaats vonden, vervangen is door eene rij nieuwe woningen. Naast het Gemeentebestuur komt aan de Vereeniging "Eigen Brood bovenal" allen lof voor dit goede werk toe: herhaaldelijk is het voorgekomen, dat zij hier panden aankocht en deed slechten, om den vrijvallenden grond aan de Gemeente te schenken.

Om een beteren toegang te verkrijgen tot de St. Dominicuskerk in de Speelmanstraat werd van katholieke zijde in 1886 het huis op den Eewal, vroeger door den heer Quintus bewoond, aangekocht. Een gedeelte daarvan bestemde men tot dit doel, terwijl het overige deel aan de Friesche Levensverzekering-Maatschappij werd overgedragen. Het voor den toegang vrijgemaakte terrein, ter grootte van 165 Ca., bood men der Gemeente aan, die deze plek grond voor den openbaren dienst aanwees en gedeeltelijk op hare kosten deed bestraten. Zoo ontstond in 1887 de Huygensstraat, dus genoemd naar het geslacht Huygens, dat dit huis in de 16e eeuw woonde en waarvan een der leden in 1531 en 1532 burgemeester van Leeuwarden is geweest.

In 1884 ontstond in het hart der stad een pleintje, deels door de verdwijning van een van Leeuwarden's schoonste sieraden: de Nieuwetoren, deels door de slooping van een zijner oudste gebouwen: de voormalige St. Jacobskapel, die ten westen van den toren aan de Klokstraat lag. De toestand van den toren had het Gemeentebestuur reeds lang zorg gebaard, totdat hij door de Decemberstormen van 1883 zoo werd geteisterd, dat men het noodig achtte, hem te slechten. Voor 880 gld. werd hij op afbraak verkocht. De oude St. Jakobs-kapel, welke sinds 1581 als stedelijk eigendom werd beschouwd en tot allerlei doeleinden is gebruikt, was zoo bouwvallig geworden, dat zij noodzakelijk moest worden afgebroken. De door de amotie dier beide gebouwen ontstane ruimte werd in 1887 voor den openbaren dienst bestemd en met keien bestraat.

De voormalige Zuidwesterdwinger, waarop vroeger de "Hooge Berg" had gelegen, was zoals boven is meegedeeld, in 1874 gedeeltelijk afgegraven, om daardoor de benodigde aarde te verkrijgen tot ophooping van het laaggelegen terrein ten zuiden van de stadsgracht. Een deel van den dwinger, n.l. dat, waarop de molen "De Hoop" lag, was echter blijven staan. Om over het geheele terrein te kunnen beschikken, kocht de Gemeente dezen molen in 1884 voor fl. 1.562 aan en liet hem het volgende jaar afbreken. Daar nu de vraag naar bouwterrein steeds grooter werd, besloot de Raad den dwinger thans geheel te doen afgraven en den vrijkomenden grond in bouwperceelen uit te geven, en dit des te gereeder, naarmate hij daarvan verbetering verwachtte van den slechten toestand van het Arendsklooster, dat, achter de Schoolstraat, aan den voet van den dwinger lag. Door de afgraving toch zouden licht en lucht vrijeren toegang tot deze dicht bevolkte achterbuurt krijgen en liet het zich aanzien, dat de eigenaren der bouwvallige woningen hunne panden in beteren toestand zouden brengen. Bij het afgraven van den dwinger bleek het, dat de oudergrond geheel waardeloos was, zoodat de Gemeente, in plaats van deze aarde te kunnen verkoopen, aan het uitgraven en vervoer daarvan fl. 650 ten koste legde. In 1887 was men met het bouwterrein gereed: op het bouwplan, dat in 21 perceelen was verdeeld, waren twee straten ontworpen: de Arendsstraat, die evenwijdig loopt met de Schoolstraat en de Westerkade langs de Stadsgracht. Het aanbrengen der rioleeringen en bestratingen werd in eigen beheer uitgevoerd. De bouw perceelen, die in openbare veiling werden verkocht, brachten samen fl. 12.193 op en werden spoedig bebouwd. Omtrent het Arendsklooster is de verwachting verwezenlijkt: de toestand van die buurt is veel verbeterd, vooral ook door de uitbreiding van Gemeenteschool no. 4, waarvoor in 1890 eenige perceelen aldaar door de Gemeente werden aangekocht en afgebroken.

Na het slechten van "De Hoop", in 1885 bleef er van de talrijke molens, welke vroeger op de stadsvesten gestaan hadden, nog maar een over, n.l. "De Arend" op den Lieve-Vrouwpoortsdwinger. In 1895 kocht de Gemeente ook dezen molen met het molenaarshuis voor fl. 5.000 aan. Nog zes jaar lang heeft hij lustig gedraaid, totdat hij, in December 1901, wegens bouwvalligheid op afbraak werd verkocht. Jammer, dat dit molentje, dat hier zoo aardig boven het groen uitstak, ook moest verdwijnen. De Lieve-Vrouwepoortsdwinger werd daarop in het volgende jaar tot plantsoen aangelegd.

Sedert in 1905 aan de eigenaars van de panden in de Torenstraat vergunning is verleend tot het maken van een uitgang uit hunne woningen op den ouden stadswal, is de palissadeering achter deze huisjes weggenomen en de rij hoge olmen daarlangs geveld, terwijl de weg daarop in 1906 van riolen is voorzien. Waarschijnlijk zal die buurt daar thans, door vernieuwing der huisjes, langzamerhand een beter voorkomen krijgen. Jammer slechts, dat die lage oude schuur met hare bemoste roode pannen, die aan den voet van den Oldehoof stond, plaats heeft moeten maken voor een modern, betrekkelijk hoog gebouw, dat ten toren, van de westzijde gezien, voor een deel verbergt.

Voor onze aan boomen zoo arme stad mag de aanleg van een openbaren tuin binnen de oude wallen zeker eene aanwinst worden genoemd. In den winter van 1881 werd, bij wijze van werkverschaffing, het plantsoen op de Oude Veemarkt gemaakt volgens het ontwerp van den heer H.C. Zwart. Zomers wordt er van dit

schaduwrijke, fraai aangelegde plekje een druk gebruik gemaakt.

Zoals uit dit overzicht blijkt, zijn de veranderingen, welke de binnenstad in dit tijdvak heeft ondergaan, niet talrijk geweest. Naar buiten heeft Leeuwarden daarentegen zeer ontwikkeld: hare singels zijn thans grootendeels bebouwd en sommige buurten hebben eene aanzienlijke uitbreiding verkregen, om van de uitlegging der stad naar het oosten, sedert de opening van het Nieuwe Kanaal, niet te spreken. Laten wij eerst den aanbouw der buitenbuurten sedert 1870 nagaan, om daarna met de beschrijving van het ontstaan der wijk langs het Nieuwe Kanaal te eindigen.

Aanbouw en verbetering van buurten buiten de stadsgrachten, sedert 1870

1. Het Zuiderplein en de Klanderijstraten

Verlaat men de oude stad over de Wirdumerpoortsbrug, dan komt men aan het Zuiderplein. Bij de behandeling van de eerste uitbreiding der stad is reeds meegedeeld, hoe de westzijde van dit plein is ontstaan. Aan den oostkant daarvan lag een twintigtal jaren geleden nog de Nieuwe-Stads-Herberg: de Klanderij, waarbij een stuk land behoorde, dat zich, ten westen aan den straatweg en ten oosten aan de bleek van van Asperen grenzde, tot aan de spoorlijn uitstreckte. In 1886 verleende de Gemeente aan de heeren T.A. van den Broeck en G.W. van Barneveld Kooi, concessionarissen tot den aanleg van eene drinkwaterleiding, eerst het recht van opstal op een gedeelte van het Klanderijland, om daarop den vereischten watertoren te kunnen plaatsen, en, toen in 1891 de Nieuwe-Stads-Herberg eene kostbare herstelling behoefde, besloot het Gemeentebestuur dit gebouw te doen afbreken en den vrijvallenden grond met het overige Klanderijland als bouwterrein te verkoopen. Terzelfdertijd hadden de heeren J. Swildens en E. Rodenhuis de naast dit land liggende bleek aangekocht met het doel om daarop burgerwoningen te doen bouwen. Om toegang tot deze huizen te verkrijgen, boden zij het Gemeentebestuur eene strook gronds aan tot den aanleg van straten en riolen, waarbij zij zich verplichtten het 2/3 gedeelte der kosten te zullen dragen. Dit werd aangenomen en zoo ontstond de Klanderijstraat met hare dwarsstraten. De Nieuwe-Stads-Herberg met het daarbij behorende land werd daarop in 15 bouwperceelen verdeeld, waarvan er 4 ten noorden en de overige ten zuiden van de Klanderijstraat lagen. Op een der eerstgenoemde perceelen bouwde de Gemeente eene brugwachterswoning: de overige 18 werden verkocht en brachten samen ruim fl. 19.000 op. Op de plaats, waar de Nieuwe-Stads-Herberg stond, is weer een logement gezet, dat den ouden naam "De Klanderij" draagt.

De rij huizen, tusschen de Klanderij en de voormalige herberg "De Posthoorn" gelegen, welke het Zuiderplein ten zuid-oosten begrenst, is reeds eerder ontstaan. In 1867 verkregen de heeren C. Hettema en J. Keyzer vergunning tot demping der sloot, die den straatweg van de bleek van van Asperen scheidde, met het doel om langs de noordzijde dier bleek woningen te bouwen. Ook liet de laatste in zuidelijke richting de reeks huizen zetten, welke, naar den stichter, den naam van "Keyzersbuurt" draagt. De oude "Posthoorn", nabij het in 1857 gedempte

paardenwad aan de Potmarge gelegen, verdween mede in den loop der tijden. Sedert de opheffing der paardenposterij enkel tot herberg gebruikt, werd zij in 1871 afgebroken en maakte voor andere woningen plaats.

2. Grachtswal, Romkeslaan en Tulpenburg

De Potmargebrug overstekende, bereikt men de Grachtswal. In 1870 lag hier tusschen de Romkeslaan en den puinweg "Achter de Hoven" eene weide: "de Oude Bleek" geheeten, die ten zuiden door de buurt Tulpenburg begrensd werd. Dit veld zoo uitnemend tot aanbouw van huizen geschikt, werd door den heer L. van der Scheer van de familie Looxma Ypey aangekocht, met het doel om het als bouwterrein in exploitatie te brengen. In 1877 verkreeg dr. van der Scheer vergunning tot demping der sloot, welke zijn land van den straatweg afscheidde, waarna in 1878 vier groote herenhuizen aan den Grachtswal werden aangebouwd. In 1879 werd hem toegestaan de scheidingsloot tusschen zijn bouwterrein en de weg Achter de Hoven, die sedert 1876 van den Grachtswal tot aan den overweg van het Staatsspoor bestraat was, te dempen ten behoeve van de perceelen, welke langs deezzen weg werden opgetrokken. Binnen enkele jaren was dit terrein nagenoeg geheel bebouwd. Ten noorden van Tulpenburg lieten de heeren Jansen en Altena vele woningen zetten. Om een beteren toegang tot deze huizen te verkrijgen, boden zij in 1888 der Gemeente een strook grond tot den aanleg van eene straat aan. Daar zij echter de voorwaarden, welke de Gemeente aan de overname van deze grond verbond te bezwaarlijk achtten, hebben zij dit werk later voor eigen rekening ondernomen. Zoo ontstond de Hoveniersstraat, welke van den weg Achter de Hoven met eene bocht naar Tulpenburg leidt.

De Fabriekssteeg, die naar de in 1867 geopende stroo-cartonfabriek voert, was vroeger eveneens particulier eigendom. In 1891 werd zij door de Gemeente van H. Steffens overgenomen en bestraat, terwijl zij in 1899, bij de afbraak van het landhuis, dat vroeger op den hoek dezer steeg en den weg Achter de Hoven heeft gelegen, werd verlegd en verbreed.

De overname van de Romkeslaan heeft der Gemeente meer moeite gekost. De eigenaar daarvan weigerde nl. de laan, welke destijds uitsluitend toegang tot Tulpenburg verleende, aan de Gemeente te verkoopen, terwijl hij evenmin toestemming wilde geven tot het bestraten van den weg, die bij slecht weer in een modderpoel veranderde. Hij bemoeilijkte het verkeer op allerlei wijzen. Om hieraan tegemoet te komen stond de eigenaar van het perceel, ten oosten van de laan gelegen, gratis eene strook gronds voor den aanleg van een bestraat voetpad af. Zoo bleef de toestand, totdat de Gemeente, na den dood van den onhandelbaren eigenaar, in 1889 de Romkeslaan kon aankopen en verbeteren. Op den hoek van deze laan en den Grachtswal lag destijds een timmerwinkel. Om de vrije beschikking over den grond daar te verkrijgen, kocht de Gemeente dien in 1891 voor fl. 1848 aan en liet hem, benevens de daarbij liggende brugwachters- woning, in 1896 afbreken. Het grootste gedeelte van den vrijvallenden grond werd bij den openbaren weg getrokken, het overige als bouwterrein verkocht.

De Romkeslaan, zoo genoemd naar den oprit, welke naar het huis van den

vroegeren burgemeester Romkes leidde, beantwoordt thans weinig meer aan haar naam: de boomen zijn geveld ten behoeve van de groote pakhuizen en de nieuwe woningen, die aan den oostkant zijn verrezen. Het eenige groen, dat men thans aan het einde dezer straat ziet, behoort bij de huisjes van Tulpenburg en Klein Tulpenburg, die in 1830, 1838 en 1844 in de Romkeslaan werden gebouwd. Zij loopt uit op de Keetbuurt, welke, sedert hier in 1830 de eerste 16 woningen ter plaatse van de voormalige zoutkeet werden gezet, zeer is uitgebreid.

In 1860 voegde de tuinman K. R. Brink twee woningen toe aan het in 1844 door hem gebouwde "Klein Tulpenburg". Twee jaar daarna liet hij eene rij van twaalf huizen in het noordelijk gedeelte van zijne bloemkwekerij plaatsen, welke streek mede den naam van Tulpenburg ontving. Door eene sloot was deze buurt van het land "De Oude Bleek" afgescheiden. Toen nu "De Oude Bleek" hier na 1880 bebouwd werd, ontstond reeds spoedig de wensch om deze sloot te dempen en in een weg te veranderen. In 1885 werd daartoe een adres bij den Raad ingediend, doch, daar in den aanvang niet alle rechthebbenden tot demping genegen waren, kon dit werk eerst in 1887 worden uitgevoerd. De Gemeente nam daarbij de sloot gratis over, dempte deze en bracht er rioleering en bestrating aan, terwijl op de voormalige sloot uitlopende bleekjes werden verlegd. In 1891 kocht de Gemeente daarenboven nog een plekje grond aan, dat de Romkeslaan met Tulpenburg verbindt.

Weldra ontstond er ten zuiden van Tulpenburg eene nieuwe buurt "Achter Tulpenburg" genaamd. Sedert 1884 liet de heer Steffens hier, zoowel als aan de Fabriekssteeg, eenige rijen huizen zetten. Deze buurt was door eene sloot van de Keetbuurt gescheiden. In 1891 besloot de Raad ook deze sloot te doen dempen, rioleeren en bestraten, waarbij tevens de van Steffens overgenomen Fabriekssteeg geplaveid werd. Op deze wijze is hier langzamerhand tusschen de Potmarge en Achter de Hoven eene geregelde en dichtbebouwde buurt verrezen.

Ofschoon wij thans, voor de topografische volgorde, de groote veranderingen zouden moeten behandelen, welke de weg Achter de Hoven en de Grachtswal hebben ondergaan, hangen deze zozeer samen met het ontstaan van de wijk langs het Nieuwe Kanaal, dat wij daarvoor verwijzen naar het hoofdstuk "De Uitbreiding der Stad naar het Oosten", en eerst overgaan naar het Vliet.

3. Het Vliet, de weg naar Cambuur en het voetpad naar Schilkampen

Geen der buitenbuurten van Leeuwarden heeft uiterlijk zoo weinig verandering ondergaan als het Vliet, dat met zijne ophaalbruggen en zijn met boomen beplanten waterkant een der meest schilderachtige kijkjes in onze stad aanbiedt. Zooals boven is meegedeeld, werd de Boomsbrug in 1860 verlaagd en gedeeltelijk vernieuwd en de Wittebrug in 1861 afgebroken en vervangen door eene ijzeren ophaalbrug. Doch tot op onzen tijd heeft men de eigenaardige trapjesbruggen: de Blauwebrug en de Poppebrug behouden, ofschoon het bestaan van deze laatste thans bedreigd wordt door den aanleg van eene nieuwe brug, welke, ten behoeve van den in 1905 gemaakte rijweg van de Nieuwe Kanaalsweg tot het Kalverdijkje, over het Vliet

geslagen zal worden.

Het oostelijk gedeelte van het Zuidvliet, was vroeger alleen langs het Vliet te bereiken. Toen in 1889 het Molenpad verlengd werd, verkreeg men een nieuwen toegang tot deze buurt en sedert den aanleg van het terrein ten noorden van het Nieuwe Kanaal staat zij met de Emmakade in verbinding door de Menno van Coehoorn- en Bothe van Bolswertstraten. In 1902 werd hier eene sloot achter de Chicoreibuurt gedemt, welke, door de Gemeente overgenomen, in eene breede straat met rijweg en trottoirs werd herschapen: de tegenwoordige Willem Lorestraat.

Ook aan het Noordvliet zijn in de laatste jaren ter hoogte van de Blauwebrug verschillende dwarsstraten verrezen, terwijl er in 1804 eene nieuwe reeks huizen tegenover het buiten "Welgelegen" is aangebouwd. Hier lag tot dien tijd het tichelwerk, dat uit handen van Mr. J. Dirks aan Mr. S. Salverda was overgegaan. Na diens overlijden werd het door den timmerman Brouwer gekocht: deze liet den steenoven afbreken en op het terrein van het voormalige tichelwerk twee rijen woningen zetten, waardoor de Tichelstraat ontstond. De gemeente kocht daarop in 1894 de strook grond aan, gelegen tusschen het vaarwater: het Vliet en het terrein van den heer Brouwer, terwijl deze in 1901 nog een gedeelte van den wal langs het Vliet, met straat en bleek, aan de Gemeente overdeed.

In 1899 dienden de heeren Brouwer en Bijlsma een bouwplan bij den Raad in betreffende de stichting van woningen ten noorden van het Noordvliet aan den weg naar Cambuur gelegen. Dit werd goedgekeurd en zoo verrees de buurt, waartoe de Noordvlietstraat, de Cambuurstraat en de eerste en tweede Cambuurdwarsstraten toegang verleenden. In 1904 werden deze straten, tegen een vergoeding van 1024 gld., door de Gemeente in eigendom en beheer overgenomen. In datzelfde jaar kocht zij een gedeelte van den weg naar Cambuur aan om hier het pad te verbeteren.

In 1869 en in 1877 verkreeg de Gemeente een strook gronds langs het Vliet van de Looyers- tot de Poppebrug, om daarop een klinkerpad te doen aanleggen. In 1871 werd ook de buurt Schilkampen door een smal voetpad met de Poppebrug verbonden, dat op particulier eigendom liggende, volgens de verleende vergunning niet verder dan 2 Meter van den oever mocht worden gelegd. Door afslag van den wal werd dit klinkerpad in 1887 verlegd. In 1895 was eene herstelling er van op nieuw hoogst noodzakelijk geworden, doch deze stuitte af op den onwil van de eigenaren van het daar liggende land om hunne wallen te verbeteren. Daarop besloot de Gemeente in 1900 het herstel der wallen voor eigen rekening te doen uitvoeren en het voetpad in goeden staat te brengen. In 1883 had de Gemeente reeds het "Hooghout", dat over de Kurkemeer naar Schilkampen leidt, van de onderhoudplichtigen overgenomen, daar deze in gebreke bleven de bouwvallige brug te vernieuwen. Zij liet hier in dit jaar een voetbrug bouwen, waarvoor fl. 688 werd uitgegeven. Zoo is de weg naar Schilkampen thans geheel hersteld, doch tot de zoo dikwijls aangevraagde verlichting van dit voetpad is het nog niet gekomen. Mogelijk zal de aanleg van den nieuwen weg van het Kanaal naar het Kalverdijkje, die het voetpad naar Schilkampen snijdt, daarop van goede invloed zijn.

4. De Oostersingel, het Cambuursterpad, het Kalverdijkje en de Groningerstraatweg

Tot 1868 lagen er op den wal van den Oostersingel nabij de Boomsbrug eenige bleekjes, welke de Gemeente in dat jaar aankocht en liet opruimen, om den weg op dit drukke verkeerspunt te verbreedden. De bestrating langs den Oostersingel of de Vijversbuurt werd in den loop der jaren zeer verbeterd, terwijl men sedert 1876 is begonnen met de wallen langs de gracht, telkens bij gedeelten, van muren te voorzien. Bij dit werk werd in 1888 het Fabersbruggetje afgebroken en door een duiker vervangen, terwijl de sloot, welke zijn water daardoor loste, in 1801 werd gedempt.

Deze fraaie singel onderging eene groote verandering, toen de Raad in 1882 besloot de gemeenteschool No. 11 op het terrein van den in 1826 gegravenen zoetwatervijver op te richten. De mooie beplanting van dit terrein, dat naar het plan van den heer L. T. Roodbaard, aan wien Leeuwarden ook den aanleg van zijn Prinsentuin en van zijne begraafplaats te danken heeft, was ontworpen, moest nu plaats maken voor een groot steenen gebouw, zoodat slechts enkele hooge wilgen aan de noordzij nog van den vroegeren parkaanleg getuigden. Ook deze moesten vallen, toen de zeer druk bezochte school in 1902 eene uitbreiding behoefde. Jammer, dat onze aan lommer reeds zoo arme stad ook dit mooie plantsoen moest derven. Het kruitmagazijn, dat sedert de afbraak van het kruithuis boven de Lieve-Vrouwe-Waterpoort in 1840 naar het terrein van deze zoetwatervijver was overgebracht, is in 1889 bij de schietbaan aan het Kalverdijkje geplaatst.

Ten noorden van den Oostersingel tot aan het Cambuursterpad zag men vroeger niets dan warmoezerijen. Sedert in 1852 hier evenwel halverwege de singel een huis werd gezet, waarbij de scheidingsloot gedeeltelijk werd gedempt, is er ten westen van dat huis een nieuwe buurt aangebouwd, de Oosterbuurt genaamd, welke zich bij de huizenrij langs het Cambuursterpad aansluit. In 1904 werden twee huizen bij het Cambuursterbruggetje door de Gemeente afgebroken om den weg op dit punt te verbreedden.

Aan de zuidzijde van het Cambuursterpad staat nu eene rij woningen, welke door eene sloot van den weg zijn afgescheiden. Voor het overige loopt het pad, dat vroeger naar de in 1810 afgebroken Camminghaburg voerde, thans nog langs weiden en warmoezerijen. Tot 1889 was dit pad particulier eigendom, doch in dit jaar heeft de Gemeente het, met de daarnevens loopende vaart, van de oude bezitters van Camminghaburg, het geslacht Juckema van Burmania Rengers, aangekocht.

Langs het Cambuursterpad bereikt men het Kalverdijkje, dat met eene groote bocht op den straatweg naar Groningen staat. Dit dijkje was oorspronkelijk slechts een landweg, die toegang gaf tot verschillende daaraan gelegen boerderijen. Toen de Raad in 1849 besloot het exercitieveld, dat zich achter den Grachtswal tot aan de Soldatengracht uitstreckte, naar het Groot-Meenschar nabij het Kalverdijkje over te brengen, daar de schietoefeningen voor de omwonenden gevaar opleverden, werd het Kalverdijkje als toegangsweg tot dit veld, van den Groninger straatweg, bij het Tolhuis, tot even voorbij den molen van den Camminghabuursterpolder, verhoogd en bepuind. Ten behoeve hiervan stond de heer R. H. S. J. G. Juckema van Burmania

baron Rengers eene strook van zijn land af, waardoor het Kalverdijkje, dat eertijds voor het tolhuis op den ouden Zwartten Weg uitliep, tot aan het tolhuis aan den Groninger straatweg kon worden doorgetrokken. Voor den aanleg van het exercitieveld in het Groot-Meenschar moest de stad eene ruiling van grond aangaan en dit land in den Camminghabuursterpolder doen opnemen. Op dit nieuwe veld, dat in 1850 in gebruik werd genomen, plaatste men een kogelvanger, daar dit terrein tot 1874 tevens voor schietoefeningen is gebruikt. Doch, omdat dit hiervoor op den duur ongeschikt bleek te zijn, gaf het Gemeentebestuur in 1871 gehoor aan het verzoek van de militaire autoriteit om meer in de nabijheid der stad eene afzonderlijke schietbaan op gemeentegrond te doen aanleggen. Daartoe wees de Raad een terrein ten noorden van het Kalverdijkje bij den Groninger straatweg aan, terwijl door schenking en aankoop een toegangsweg van dit dijkje tot de schietbaan werd verkregen. Daar de landweg bij slecht weer echter onbegaanbaar was, liet de Gemeente het Kalverdijkje van den Groninger straatweg tot de plaats achter Cambuur en vandaar tot Schoppershof, met den zijtak naar de schietbaan, met klinker bevloeren, terwijl de bestrating in 1872 tot aan bovengenoemde tweede stadsplaats werd doorgetrokken.

De schietbaan, die bij eene lengte van 250 M. eene breedte van 18 M. verkreeg en waaraan de Gemeente bijna fl. 5000 ten koste legde, werd den 18en Juni 1873, op den herdenkdag van de slag van Waterloo, in gebruik genomen. Zij voldeed echter niet aan de verwachting, want, hoewel aangelegd naar een plan van het Departement van Oorlog, bleek zij reeds spoedig verbetering te behoeven. Om meerdere schade te voorkomen, stemde de Raad er in toe, dat de Gemeente nog het 1/3 gedeelte der herstellingskosten, die 2270 gld. beliepen, voor hare rekening zou nemen. Den 31sten Juli 1874 werd de schietbaan op nieuw geopend. In 1887 bouwde men eene patronenbergplaats bij het terrein, waarna het oude kruithuisje bij den stadsvijver werd afgebroken.

Zoo bleef dan nog slechts een deel van het Kalverdijkje, n.l. dat, 't welk van de tweede stadsplaats tot aan den molen van den Camminghabuursterpolder liep, in zijn oorspronkelijken toestand. Ook hierin zou verbetering worden gebracht. In 1885 nam de Gemeente dezen landweg, die aan particulieren toebehoorde, in eigendom over en legde daarop, met medewerking van de naastleggers, een kunstweg aan. Daarop stonden ook de overige eigenaren van het Kalverdijkje hun aandeel in deze weg aan de Gemeente af, onder voorwaarde, dat de in 1850 hierop aangelegde puinweg in een grintweg zou worden veranderd. Dit geschiedde en de nieuwe kunstweg werd tot bij het Tolhuis op den Groninger straatweg doorgetrokken. Zoo was het Kalverdijkje een fraaien wandelweg herschapen, waarlangs ook de militairen, die nu niet meer den omweg over het Tolhuis behoeften te maken, sneller het exercitieveld konden bereiken.

Dit exercitieveld was inmiddels te klein geworden. In 1889 besloot men het te vergrooten, waarbij de aarden van den ouden kogelvanger tot demping der omringende slooten werd gebruikt. Sedert geeft het Rijk jaarlijks fl. 200 voor de vermindering in huurwaarde van het terrein, dat bij het vroegere exercitieveld werd gevoegd. De toegang tot dit veld liep van het Kalverdijkje over een stuk land, toebehoorende aan het St. Anthony-Gasthuis. Toen men hierop een sintelweg wilde aanleggen, weigerde het Bestuur van genoemd Gasthuis daartoe zijne toestemming te geven, maar bood aan eene strook van dit land, als toegangsweg, aan de

Gemeente te verkoopen. Gaarne nam deze dit voorstel aan en werd voor fl. 296 eigenares van den toegangsweg, die nu besinteld en door eene sloot van het perceel afgescheiden werd.

Sedert 1905 is het Kalverdijkje door een breeden grintweg in verbinding gebracht met het Vliet en het Nieuwe Kanaal. Men verwacht, dat hier mettertijd een nieuwe buurt zal ontstaan.

In het begin der vorige eeuw stond het Kalverdijkje met eene wijde bocht op den Zwarten Weg, die destijds de eenige verbinding te land van Leeuwarden met het oostelijk deel der Provincie vormde. Bij den aanleg van den Groninger straatweg nam het Rijk in 1831 dezen weg van de stad Leeuwarden over. De straatweg volgde tot Tietjerk grootendeels den ouden Zwarten Weg, doch van even buiten Leeuwarden tot het Tolhuis sneed men, door den straatweg eene rechte richting te geven, een belangrijk deel van den Zwarten Weg nu in 1866 de Gemeente Leeuwarden, Leeuwarderdeel en Tietjerksterdeel besloten een kunstweg aan te leggen van Leeuwarden over Lekkum en Miedum naar Giekerk, kocht eerstgenoemde Gemeente daarvoor een stuk van den afgesneden arm van den ouden Zwarte Weg van het Rijk aan, n.l. dat deel, dat tusschen den straatweg naar Groningen en het Lekkumerdijkje, op de grens dezer Gemeente ligt. Hierop bracht men den kunstweg aan, die in 1867 werd aanbesteed. Tengevolge van den aanleg van den grintweg naar Lekkum, liet de Gemeente de Bonkebrug bij Snakkerburen, waaraan thans geene behoefte meer bestond, in 1873 afbreken en werd het Lekkumerdijkje aan den openbaren dienst onttrokken en als weiland door de Gemeente verhuurd.

Sedert eenige jaren is tusschen den straatweg aldaar gedempt. Overigens is deze fraaie laan gelukkig nog ongerept gebleven, alleen is er in de nabijheid der stad reeds vroeger eene nieuwe buurt verrezen: Werkmanslust. Deze heeft haar ontstaan te danken aan de Vereeniging "Help u zelve", welke in 1871 werd opgericht met het doel om aan werklieden langzamerhand eigen woningen te verschaffen, tegen eene storting van een dubbeltje per week. De Vereeniging stelde zich zoodoende voor binnen 4 jaar 15 woningen gereed te hebben. Om den woningbouw echter te bespoedigen ging zij eene leening aan, die binnen korten tijd geplaatst was, zoodat in 1872 reeds 50 woningen op het aan den Groninger straatweg aangekochte stuk land gezet konden worden. De eerste steen van Werkmanslust werd den 12en Mei 1872 gelegd. In 1873 werd er eene nieuwe leening gesloten voor den aanbouw van 50 andere woningen en sedert heeft Werkmanslust zich zoozeer uitgebreid, als het terrein dit toeliet. Thans bestaat deze buurt uit vijf rijen huizen met 156 woningen, die elk twee vertrekken, een zolder en een bleekveldje hebben. In 1878 heeft men een cooperatieve winkel aan het front der stichting aan den Groninger straatweg geopend: een dubbel huis, van grooter afmeting en twee verdiepingen, waarin zich tevens het vergaderlokaal der Vereeniging bevindt. "Werkmanslust" had vroeger alleen uitgang op den Groninger straatweg. Sedert in 1905 echter, door samenwerking met de Vereeniging "Eigen Brood Bovenal", de Willem Sprengerstraat tot stand kwam, die van den straatweg naar de woningen dezer Vereeniging leidt, kan men van Werkmanslust ook Olde-Galileen bereiken. Ten behoeve van den aanleg der Willem Sprengerstraat heeft de Gemeente der sloot gedempt, die deze straat van haar eigendom, de Bleekerij, scheidde. Voor de verbetering van het voetpad op Olde-Galileen had de Gemeente n.l. in 1879 deze bleekerij met den daarachter liggenden tuingrond aangekocht en vervolgens het bleekveld verhuurd.

Ook de aan de overzijde van van den Groningerstraatweg gelegen herberg "De Bleek" is het gemeente-eigendom. In 1874 kocht de Gemeente deze aan met het doel hier een ziekenhuis op te richten. Aan dit plan is geen gevolg gegeven, doch in 1905 werd op een gedeelte van het daarbij behorende land de watergasfabriek gesticht, terwijl men op het terrein der "Bleek" ook het gebouwtje voor het onderzoek van het water der drinkwaterleiding aantreft.

De vriendelijke huizen langs den Hoekstersingel zijn sedert 1890 ten deele aangebouwd en ten deele vernieuwd. Hier langs gaande bereikt men de Lindebuurt, welke toegang geeft tot Olde-Galileën.

5. Olde-Galileën

De toestand op Olde-Galileën liet, zooals boven is meegedeeld, voor 1870 veel te wenschen over. Het oude voetpad naar Lekkum, dat daar langs liep, behoorde aan particulieren en stond sedert 1826 tot even voorbij den houtzaagmolen onder toezicht van twee Gecommitteerden. Doch behalve over dit gedeelte van de smalle bestrating, bekommerde zich niemand om het onderhoud van weg, wallen of slooten. De laatste waren dan ook deels vervuild en bijna dichtgegroeid, deels eigenmachtig gedempt en bebouwd. Dat er van eene geregelde rooilijn in deze buurt bij eene dergelijke verwaarlozing geen sprake kon zijn, valt licht te begrijpen: zelfs stonden er twee huisjes midden op het voetpad en vernauwde een hoefstal den toegang tot Olde-Galileen. Op den duur was zulk een toestand onhoudbaar, ook uit een hygienisch oogpunt. Zou er hierin echter verbetering gebracht worden, dan moest de Gemeente zelve krachtig ingrijpen. Wel was zij hiervan doordrongen, docht daar de uitbreiding der stad naar het zuiden in die dagen groote inspanning eischte, bepaalde zij er zich voorloopig toe stukken grond op Olde-Galileen aan te koopen, daar zij voor alles den weg in eigendom moest trachten te verkrijgen. Zoo werd er in 1873 een stuk land ter oppervlakte van 13.329 c.A. van den heer Romein aangekocht, om hierop eene nieuwe gemeenteschool te stichten, terwijl de Gemeente het volgende jaar ook nog eene woning op Olde-Galileen voor dit doel liet afbreken. Door de oprichting van deze school is de Eestraat ontstaan. Toen dit gebouw in 1874 gereed was, werd de oude tusschenschool tot bewaarschool ingericht, totdat men in 1885 eene nieuwe bewaarschool aan den westkant van Gemeenteschool no. 8 stichtte. De oude tusschenschool werd daarop beschikbaar gesteld tot lokaal voor werkverschaffing, totdat zij in 1902 werd afgebroken en het vrijvallend terrein deels bij de openbare straat is getrokken en deels voor de vergroting van Gemeenteschool no. 8 is gebruikt. Een stuk van het bovengenoemde perceel land aan de Dockumer Ee dient thans tot opslagplaats van materialen en baggerspecie, een ander gedeelte tot stadsboomkweekerij, terwijl ook het terrein voor houtveilingen in 1884 hierheen werd overgebracht.

Nadat de Gemeente herhaaldelijk, zowel door aankoop als door afstand en ruiling, stukken grond op Olde-Galileen had verkregen, besloot de Raad in 1880 eindelijk tot verbetering van het voetpad aldaar. Ieder jaar zou er eene som op de Gemeentebegroting worden uitgetrokken voor den aanleg van bestrating, rioleering

en waterleiding voor de brandblussching. Met deze verbeteringen heeft men zich tot den hoofdweg moeten bepalen: de zijstraatjes vertoonen nog een getrouw beeld van de vroegere verwaarloozing: men denke slechts aan het veelbesprokene Peterselie-walletje. Doch, wat al moeite en hoofdbrekens heeft het niet gekost, eer men orde in deze verwarring kon scheppen ! Terwijl de Gemeente steeds voortging met stukken gronds aan te koopen, werden er slooten gedempt of verlegd, huizen geslecht, bleekjes voor woningen op stadsgrond achter die woningen overgebracht of naar de overzijde van de nieuwe straat getransporteerd, stoepen en strooken grond overgenomen tot het maken van een klinkerbestrating langs de huizen, en zoo kwam bij gedeelten de nieuwe straat tot stand, welke thans tot bij de Houtpolle is doorgetrokken. De beide huisjes van den heer Bokma de Boer, die vroeger het voetpad versperden, verdwenen in 1882. Op deze wijze is Olde-Galileen langzamerhand in eene frissche, heldere buurt herschapen, terwijl vele aan den weg gelegen woningen door verbouwing een netter aanzien hebben verkregen.

Eertijds strekte deze buurt zich alleen tusschen het voetpad naar Lekkum en de Dockumer Ee uit, terwijl men aan den oostkant slechts eenige woningen aan het begin van dit pad aantrof, dat verder langs warmoezerijen en weilanden liep. In 1864 richtte de Vereeniging "Eigen Brood Bovenal" aan deze zijde 66 arbeiderswoningen op, welke, op vier rijen geplaatst, met hare aardige bleekjes en tuintjes een vriendelijk voorkomen hebben. Terzelfder tijd werd er door particulieren eene reeks huizen gebouwd aan de noordzijde van het perceeltje land, dat als eene wig in den Hoekstersingel vooruitsteekt en aan welks oostzijde in 1874 de graan pakhuizen Odessa en Riga zijn verrezen. Dit buurtje, dat den naam van Lindebuurtje ontving, en eene nieuwe verbinding van Olde-Galileen met den Hoekstersingel vormde, werd ten noorden begrensd door eene vuile sloot. In 1882 besloot de Raad deze sloot te doen dempen en hier rioleering en bestrating aan te brengen.

Sedert 1905 heeft men ook van den straatweg naar Groningen een directen toegang tot Olde-Galileen verkregen, en wel door de uitbreiding der stichting "Eigen Brood Bovenal". In 1904 liet deze Vereeniging achter de reeds bestaande huizenrijen een zestigtal nieuwe werkmanswoningen aanbouwen die, elk van een tuintje voorzien, door een plantsoen van de eerste zijn afgescheiden. Door samenwerking met het Gemeentebestuur en de Vereeniging "Help u zelve" werd de hierdoor ontstane buurt in verbinding gesteld met den Groninger straatweg door den aanleg van de bovengenoemde Willem Sprengerstraat.

Overigens is de oostkan van den weg langs Olde-Galileen nog weinig bebouwd: alleen treft men tegenover het Peterselie-walletje in 1877 opgerichte broodfabriek "De Zelfstandigheid" en iets verder eenige huizen, bekend onder den naam van "Het Streekje", aan. Aan gene zijde van den weg aan de Dockumer Ee, vindt men daarentegen verschillende industrien, zooals eene pannbakkerij, eene chicoreifabriek, een houtzaagmolen en eene scheepstimmerwerf. Bij het Bonkehout gaat het voetpad over op het grondgebied der Gemeente Leeuwarderdeel en leidt dan spoedig naar Snakkerburen.

6. De Dockumer Trekweg en Camstraburen

Tegenover Olde-Galileen, aan de overzijde van de Dockumer Ee, ligt de trekweg, die sedert den aanleg van het grootscheepsvaarwater van Harlingen tot de Dockumer Nieuwezijlen en veel minder gebruikt wordt dan vroeger. De toestand van dezen weg, welke aan particulieren toebehoort, is allertreurigst. Door het drukke stoombootverkeer zijn er groote gaten in de wallen geslagen, de bruggetjes over de opvaarten leveren gevaar voor de passage op en bij slecht weer is de weg bijna onbegaanbaar. Herhaaldelijk heeft de Gemeente dan ook, op kosten der nalatige eigenaren, eenige noodzakelijke herstellingen in den trekweg, voor zoover die op het grondgebied van Leeuwarden gelegen is, doen aanbrengen. Het moet echter erkend worden, dat het onderhoud van den trekweg voor particulieren te bezwarend is geworden, vooral nu de opbrengst der tollën, sedert er bijna geene schepen meer getrokken worden, tot een minimum teruggebracht is. Vandaar, dat er sinds geruimen tijd onderhandelingen gevoerd zijn over de overname van dezen weg door de provincie, welke echter nog niet tot een resultaat hebben geleid.

Waar de Dockumer trekweg echter bij Camstraburen op de stad uitloopt, heeft de Gemeente zelve de hand aan het werk geslagen: de walmuren, in 1860 langs de doorgraving bij Camstraburen gebouwd, werden in 1864 en 1866 voortgezet en in 1873 doorgetrokken tot aan het eerste bruggetje in den Dockumer trekweg, terwijl het pad tot dit punt met keien werd bevloerd. Aan dit werk legde de Gemeente ruim fl. 7.500 ten koste.

Van de industrieën, welke vroeger aan deze zijde van de Dockumer Ee bloeiden, zijn er verschillende te loor gegaan en andere daarentegen opgekomen: nog vindt men er de kalkbranderij en de chicoreifabriek, doch op de plaats, waar vroeger de pelmolen stond, is eene oliezuiverij opgericht en naast den vroegeren oliemolen staat thans eene nieuwe cementfabriek. De houtzaagmolen, welke in 1840 door den heer Romein op Camstraburen was gebouwd, werd in 1879 verkocht en afgebroken en het terrein in bouwperceelen uitgegeven. Hier ontstonden in 1880 de verschillende Houtstraten, welke tegen eene tegemoetkoming door de eigenaren van fl. 1.100, in 1882 door de Gemeente overgenomen, van riolen voorzien en bestraat werden. De hier ontstane buurt is, ofschoon zij zeer gemakkelijk met de daarnaastliggende Bleekerstraat in verbinding gebracht kon worden, nog steeds door eene sloot en een hek daarvan afgescheiden, tot groot ongerief van de bewoners.

Vóórdat Camstraburen in 1859 werd doorgegraven, vormden deze buurt en de Eebuurt eene streek langs de Dockumer Ee. Toen het nieuwe vaarwater, waarvoor de woningen van de heeren Ruitenschild, Miedema en de Weduwe van der Mey plaats hadden moeten maken, gereed was, bleef het ten noorden daarvan gelegen terrein voorlopig nog onbebouwd, totdat E. Mulder hier in 1869 eene reeks huizen zette in aansluiting bij het oorspronkelijke Camstraburen, op het punt, waar vroeger zoo bekende herberg het Oud-Blauwhuis lag. Een dertigtal jaren later, in 1897, toen de bebouwing van de vroeger zoo fraaie Spanjaardslaan algemeen werd, zijn op het land achter deze huizen, tusschen genoemde laan en de Houtstraat, nieuwe rijen arbeiderswoningen verzezen, die de Spanjaardsstraat vormen. Zoo is hier langzamerhand eene dichtbevolkte buurt ontstaan.

7. De Noordersingel en de Spanjaardslaan

Met de bebouwing van den Noordersingel, waaraan vroeger alleen “De Gouden Bal” lag, is men in 1865 begonnen. In dit jaar werd het nog bestaande witte landhuisje op den hoek van de Spanjaardslaan en den Noordersingel gebouwd en weldra volgden er andere. Zoo werd hier in 1867 eene reeks huizen opgetrokken door de bouwspeculatie van den timmerman A. van Jelgerhuis. Aan de eigenaren dier woningen werd vergund de sloot, welke hunne panden van den singel scheidde, te dempen, op voorwaarde, dat zij hierin een riool zouden aanleggen en onderhouden en hunne erven door hekjes van de openbare weg zouden afscheiden.

Toen nu ook de Wed. Wester, eigenaresse van de herberg: “De Gouden Bal”, haar erf, dat zich van den Noordersingel tot de Spanjaardslaan en daarover uitstreckte, als bouwterrein wilde verkoopen, achtte de Gemeente het voor eene geregelde uitbreiding der stad wenschelijk, eene directe verbinding van den Noordersingel op het punt, waar de herberg lag met de Spanjaardslaan tot stand te brengen. Daarom ging zij in 1876 eene overeenkomst met de eigenares aan, waarbij deze zich verplichtte de uitspanning af te breken en een gedeelte van den haar toebehoorenden grond voor het maken van nieuwe straten met de daarvoor benoodigde riolen aan te leggen. De Wed. Wester verkocht daarop het aan haar gebleven terrein in bouwperceelen en zoo ontstonden in 1877 en 1878 de Singelstraat en de Looyerstraat. Om de eerste straat in rechte lijn op den Noordersingel te kunnen doen uitloopen, had de Gemeente nog 85 c.A. van het daaraangrenzende land noodig: zij heeft dit eerst in 1887 kunnen verkrijgen. Een deel van bovengenoemd terrein, aan den Noordersingel gelegen, werd in 1877 door de Voogden van het Marcelis-Goverts-Gasthuis aangekocht, om daarop een nieuw gesticht te plaatsen, daar het oude op den Grachtswal niet meer aan de behoeften voldeed. In 1880, met den aanbouw der daarnaast gelegen villa, was dit gedeelte van den Noordersingel, van de Spanjaardslaan tot de Singelstraat, volbouwd.

Voorloopig bleef het overige deel van dezen fraaien singel onaangetast en kon men den blik vrij laten gaan over het weiland, dat door de Spanjaardslaan werd omzoomd. Doch, in 1893 verrees hier het nieuwe Diaconessenhuis en spoedig daarop begon men met den aanbouw der reeks huizen, welke van hier tot de Singelstraat loopt. Zij werd in 1899, met den aanleg van de Paul Krugerstraat voltooid. In dit jaar dienden n.l. de heeren S. van der Veen en S. Schilderman een plan bij den Raad in tot bebouwing van een stuk land aan den Noordersingel, waarop de Paul Krugerstraat met twee zijstraten ontworpen was. Dit werd goedgekeurd en, terwijl de Gemeente voor den aanleg der straten eene subsidie van fl. 1700 toestond, nam zij deze, toen zij gereed waren, in eigendom over.

De heeren P.F. en A. de Boer, zetten thans dit stratennet voort op het land tusschen den Noordersingel en de Spanjaardslaan, dat eertijds voor den aanleg eener Roomsch-Catholieke begraafplaats was bestemd, doch aan welk geen gevolg is gegeven. Den 10den October 1905 werd hun bouwplan goedgekeurd en nu is men druk bezig met het gereedmaken van het terrein. Reeds verbindt de Steynstraat de Paul Krugerstraat met de Spanjaardslaan. Het geheele net moet op 31 December 1909 klaar zijn ! De Lijkvaart zal langs de nieuwe wijk worden gedempt en hier een trottoir worden aangelegd, waarvoor de boomen moeten worden gerooid en het heestergewas verwijderd. Ofschoon op deze wijze hier eene dichtbebouwde buurt

zal ontstaan, betreuren vele ingezetenen het, dat op nieuw een van Leeuwardens mooiste wandelingen, de oude Spanjaardslaan, ten behoeve van de uitbreiding der stad te loor gaat.

Met de bebouwing van den Noordersingel heeft die van de Spanjaardslaan gelijken tred gehouden. Voor 1860 was die zuidzijde van deze straatweg, welke destijds over het terrein van de doorgraving en langs den Arendstuin de stad bereikte, geheel onbebouwd en vond men aan den noordkant slechts twee boerenplaatsen, waarvan de eene, op den hoek der Spanjaardsstraat, thans nog bestaat, terwijl de andere, welke ter hoogte van het Rengerspark gelegen was, omstreeks 1880 is afgebroken. In 1865 liet de eigenaar van eerstgenoemde boerderij eene rij huisjes op zijn erf, ten westen van zijne woning bouwen, terwijl, zooals boven is meegedeeld, in het zelfde jaar aan de overzijde van den weg het eerste landhuisje verscheen, dat weldra door een tweede en derde werd gevolgd. Zoo bleef de toestand eenige jaren, docht de gunstige ligging van dit terrein in de nabijheid der stad lokte spoedig tot bebouwing uit. In 1873 verreezen de eerste huizen op den hoek van de Spanjaardslaan en de latere Bleekerstraat, zoo genoemd naar de bleekerij van L. Huizinga, welke vroeger ten oosten dezer straat heeft gelegen: in 1874 werden de huizen aan de zuidzijde van de tegenwoordige Dwarsstraat gebouwd en in 1875 de woningen aan de Spanjaardslaan tusschen de Bleekerstraat en het tegenwoordige Rengerspark gesticht. Tot eene geregelde bebouwing kwam het echter eerst, toen de Wed. Wester het haar toebehoorende land ten westen van de Bleekerstraat in 1876 in exploitatie bracht. Hierdoor ontstonden de Bleekerstraat, de Dwarsstraat en de Westerstraat, welke in 1877 door de Gemeente werden overgenomen, verhoogd, bestraat en van riolen voorzien, terwijl de eigenaren der daarvan liggende panden het 1/3 gedeelte der hiervoor vereischte kosten droegen. De Bleekerstraat, welke toegang geeft tot de ijsbaan, werd in 1896 in noordelijke richting verlengd.

Aan de noordzijde is de verdere bebouwing van de Spanjaardslaan tot de begraafplaats thans voorkomen door den aanleg van het Rengerspark. Aan de zuidzijde daarentegen neemt deze vroeger zoo fraaie laan al meer en meer het karakter van eene straat aan. Nadat in 1877 de Singelstraat was aangelegd, heeft men de bebouwing een tijdlang gestaakt, totdat de heer Jansen in 1897 het plan opvatte om het land ten oosten van deze straat als bouwterrein te exploiteren. Hij vroeg en verkreeg van de Gemeente eene subsidie voor de demping van de sloot, welke ten noorden en ten westen van dit terrein liep en in 1900 werd het bouwplan voor de nieuwe buurt vastgesteld, waarbij hem tevens werd toegestaan de Lijkvaart over eene lengte van 10 M. te dempen. Hierdoor ontstonden, naast de huizen aan de Spanjaardslaan, twee straten: de De Wetstraat, welke rechthoekig op de Looyerstraat staat en de Bothastraat, die aan de eene zijdeop de Wetstraat uitloopt en aan de andere door een nauw steegje in verbinding is gebracht met den Noordersingel. Beide straten maken, met hare aardige tuintjes, een gunstigen indruk. Wat de bebouwing van de Spanjaardslaan tegenover de Begraafplaats aangaat, valt zij samen met den aanbouw der buurt achter den Noordersingel, welke wij zooeven behandeld hebben. Het is te vrezen, dat de bouw-speculatie zich meester zal maken van het geheele weiland, dat thans nog door de beide lanen wordt ingesloten.

8. De Straatweg naar de Bontekoe

Op den voormaligen "Breededijk" was in 1847 de straatweg naar de Grootte Bontekoe aangelegd, die vandaar, op het grondgebied van Leeuwarderadeel, door een grintweg tot Hijum werd voortgezet. De Stad en de Grietenij kwamen overeen op dezen weg een tol te heffen, waarvan de opbrengst voor $\frac{1}{4}$ gedeelte aan Leeuwarden en voor $\frac{3}{4}$ deel aan Leeuwarderadeel ten goede zou komen. Tot dit doel werden er voor gezamenlijke rekening twee tolhuisjes opgericht, waarvan het eene aan het begin van den weg, ter hoogte van de tegenwoordige Landbuurt, en het andere bij het dorpje Britsum lag. Toen de straatweg naar de Bontekoe echter meer en meer bebouwd werd, begon men den druk van den tol in de nabijheid der stad hoe langer hoe erger te gevoelen, en telkens kwamen er verzoekschriften bij het Gemeentebestuur in om dezen op te heffen. Doch, hoewel de Raad in 1863 daartoe reeds in beginsel besloot, is deze zaak, door den tegenstand van Leeuwarderadeel, nog tot 1877 blijven hangen. Toen eindelijk werden beide tollën afgeschaft, waarvoor Leeuwarden aan Leeuwarderadeel eene som van fl. 5480, en daarenboven nog fl. 650 voor de tolgaarderswoningen uitkeerde.

Op den straatweg loopen verschillende zijwegen uit, zoo o.m.: 1. de Tjessingaweg, vroeger een landweg, welke van de Grootte Bontekoe naar Beetgum liep. De eigenaren van eenige daaraan gelegen boerenplaatsen verzochten de Gemeente te vergeefs hierop een kunstweg te willen aanleggen, zoodat zij in 1894 dit werk zelf ten deele uitgevoerd hebben, terwijl het in 1901 door anderen werd voortgezet: 2. de Vierhuizerweg, welke van den Stiensersweg naar den Dockumer trekweg leidt. Deze weg, welke particulier eigendom is, werd vroeger slecht onderhouden, doch sedert de oprichting van het Waterschap: "Het Leeuwarder Oud- en Nieuwland", is hij veel verbeterd: 3. het Schapendijkje, dat, ten behoeve van de aan Leeuwarden toebehoorende plaats, "de Magere Weide", in 1901 gedeeltelijk van gemeentewege werd besinteld, e.a.

Het ligt voor de hand, dat deze straatweg, welk zulk eene gunstige gelegenheid tot aanbouw van huizen in de nabijheid der stad opende, reeds spoedig werd bebouwd. Het voorbeeld daartoe gaf S. Olivier in 1852. Gelukkig heeft die bebouwing tot nu toe slechts sporadisch en alleen aan de westzijde van den weg plaats gevonden, waardoor den wandelaar nog steeds het mooie vergezicht vergund wordt, dat deze weg aanbiedt. Aan den oostkant treft men nu nog alleen, op eenigen afstand van de stad: Tonnenburg, de in 1860 gezette woningen nabij de Jonge Bontekoe en de huisjes op de hoeken van het Bilgaarderdijkje en den Vierhuisterweg aan.

In de laatste jaren is in de onmiddellijke nabijheid der stad, ten westen van dezen straatweg, eene geheel nieuwe buurt ontstaan: de Landbuurt genaamd. De eerste huizen hiervan werden in 1893 gebouwd en sedert heeft men er telkens andere aan toegevoegd, zoodat deze streek thans reeds verschillende rijen arbeiderswoningen telt. In 1901 werd aan de heeren W. Andringa en A. Brantsma vergunning verleend tot demping van de bermsloot tusschen de Landbuurt en den Stiensersweg, voor de rij huisjes, welke zij hier hebben laten zetten. Ook het gedeelte van de Spanjaardslaan, dat tusschen den straatweg naar de Bontekoe en den Marssumerdijk ligt, is aan den westkant nagenoeg volbouwd: dit terrein wordt door vijf fraaie landhuizen ingenomen, welke in de laatste tien jaren daar gezet zijn.

9. De Marssumerdijk en de Harlingersingel

De Harlingerstraatweg, in de wandeling nog steeds de Marssumerdijk genoemd, daar hij in 1840 van hier tot Marssum bijna geheel op den ouden dijk werd aangelegd, bezit voor Leeuwardens ingezetenen eene groote aantrekkelijkheid: niet alleen, omdat hij eene mooie wandeling aanbiedt, maar ook, omdat hij dienstbaar is gemaakt aan een der meest nationale genoegens der Friezen: de harddraverij. Bij den aanleg van den weg werd daarvan dadelijk een gedeelte tot harddraversbaan ingericht. Weinig is deze weg nog bebouwd: aan het begin vindt men er slechts enkele huizen, en aan het einde der harddraversbaan ligt aan den eenen kant het oude "Veldzicht" en aan den anderen het in 1864 gebouwde "Baen's Ein", dat later hernieuwd is. Iets verder treft men de Roomsche-Katholieke begraafplaats aan, welke daar in 1881 is aangelegd.

Toen, in 1900, het noordwestelijk deel der Provincie door den stoomtram met Leeuwarden in verbinding werd gebracht, heeft men den tramweg op den Marssumerdijk aangelegd, terwijl korten tijd daarna de Noord-Friesche Locaal-Spoorweg dezen straatweg sneed en men op dit punt eene halte plaatste. Deze vervoermiddelen brengen nu Vrijdags tal van marktbezoekers naar de hoofdstad, hetgeen duidelijk merkbaar is aan de verminderde drukte bij de van ouds bekende herberg "De Groene Weide" aan den Harlinger Singel, waar het vroeger op marktdagen wemelde van kapwagens en sjezen, karren en andere voertuigen. De Harlinger Singel, welke van het begin van den Marssumerdijk tot de Vrouwenpoortsbrug loopt, is voor het grootste gedeelte in lateren tijd ontstaan op een terrein behoorende bij bovengenoemde herberg. De eigenaar, de heer H.J. Alberts, liet hier in 1898 eene reeks huizen plaatsen, nadat het ontworpen bouwplan door de Gemeente was goedgekeurd. Het straatje hierlangs is particulier eigendom gebleven.

In 1903 is er eene nieuwe buurt verrezen op een stuk land tusschen "De Groene Weide" en het emplacement van het tramstation. Deze bouwonderneming ging uit van den heer C. Groenendijk. Hierdoor zijn twee straten ontstaan: Harlinger en Tramstraten, welke op den Harlingersingel uitloopen. Nadat zij voltooid waren, heeft de Gemeente ze tegen eene vergoeding door de eigenaren van ruim fl. 3300, in eigendom en beheer overgenomen.

10. De Westersingel

Van den Harlingersingel komt men op den Westersingel of "Het Verlaat", dus genoemd naar de sluis, welke zich eertijds aan het einde van deze singel, ter hoogte van de Verlaatsbrug, bevond. Deze wegm vroeger een puinweg, werd in 1872 bestraat, waarbij men naast den weg een jaagpad aanlegde en het Fonteinspijpkje bij de broodfabriek verlaagde. Zooals in een vorig hoofdstuk is meegedeeld, was deze singel toen slechts weinig bebouwd: op den hoek van den Harlingersingel zag men de tegenwoordig nog bestaande wagen-makerij van Radersma: daarachter lag eene

herberg, iets verder kwam men aan den molen "Het Lam", daarna bereikte men de in 1865 opgerichte broodfabriek en eindelijk stond even voor de nieuwe Verlaatsbrug de Harlingerstal. Voor het overige was het uitzicht naar het westen geheel onbelemmerd. Eene eerste verandering werd hierin gebracht in 1874, toen de tweede zoetwatervijver met zijn golvend en fraai beplant terrein, ontworpen door den heer G. L. Vlaskamp van Hardegarijp, ontstond.

Daar de zoetwatervijver, in 1826 aan den Oostersingel aangelegd, op verre niet na kon voldoen aan de behoefte aan drinkwater in de Gemeente, had men sinds lang het plan opgevat tot het maken van een tweeden vijver. In 1854 sloeg men daartoe het oog op het land ten westen van de Spanjaardslaan, tusschen de Harlinger- en Stienser straatwegen gelegen, doch hieraan is geen gevolg gegeven. Daarna nam men zich in 1869 door boring op het Blokhuisplein zoet water te verkrijgen, doch zonder resultaat. Eindelijk kocht de Gemeente in 1872, voor fl. 17.200, een stuk grond ter grootte van 2.86 H.A. aan den Westersingel, van den heer F. Ijpey aan. Hierop werd een vijver gegraven ter diepte van 1.50 M. beneden zomerpeil, terwijl de oppervlakte er van 4.704 vierkante meter bedraagt. In den zomer van 1875 werd de nieuwe vijver op bepaalde uren voor het gebruik opengesteld, doch daar deze maatregel niet voldeed, bracht men spoedig daarop twee pompen aan: eene bij de broodfabriek en eene, met eene waterleiding onder de stadsgracht door, op de esterplantage.

Het terrein ten zuiden van de broodfabriek bleef langen tijd onbebouwd. De Harlingerstal, die sedert de opheffing van het trekveer in 1864 tot petroleumpakhuis had gediend, werd in 1878 voor fl. 651 op afbraak verkocht en de daardoor opengevallen plek gronds eerst verhuurd en daarna tot kweekerij gebruikt. Zoo bleef de toestand tot den aanleg van den tramweg naar Marssum. Reeds in 1881 had de Nederlandsche Tram-wegenmaatschappij te Utrecht vergunning verkregen tot den aanleg van een tramweg naar Stiens. In 1897 werd deze concessie vernieuwd, terwijl zij in 1898 tot 1 Januari 1900 werd verlengd: men had toen tevens den aanleg van eene zijlijn naar Marssum in het plan opgenomen. Door het in exploitatie brengen van den Noord-Frieschen Locaal-Spoorweg is de tramlijn naar Stiens vervallen: die naar Marssum is echter tot stand gekomen. Na langdurige beraadslagingen over de richting, welke de tram door de stad zou nemen - waarbij eerst het voornemen bestond om eene afzonderlijke trambrug over de Harlinger Vaart te leggen, - besloot de Raad eindelijk, dat zij van het Stationsplein, door de Sophialaan, langs Willemskade zuidzijde, over de Harlinger Vaart, over particulier terrein aan den Westersingel en voor den stadsvijver langs naar het tramstation zou loopen, om vandaar met eene bocht over den Harlingersingel den Marssumerdijk te bereiken. De rijweg op den Westersingel voor den stadsvijver moest hierdoor worden verlegd en, daar het terrein op dit punt niet breed genoeg was, verzocht en verkreeg de Tramwegmaatschappij vergunning om een deel der stadsgracht tegenover den molen "De Arend" te mogen dempen. Zij liet hierlangs een basaltmuur optrekken, waarvoor de Raad eene subsidie van fl. 1500 toestond en welke, na voltooiing, in onderhoud en beheer aan de Gemeente overging. De bovengenoemde herberg van de Wed. Oosterhof werd tot tramstation ingericht.

Ten behoeve van den aanleg van deze tram moest de Tramweg-maatschappij van particulieren eenige perceelen, aan den Westersingel gelegen, aankopen. Om over het geheele terrein tusschen de tramlijn en den singel te kunnen beschikken, trachtte

zij ook den grond te verkrijgen, waarop vroeger de Harlingerstal had gestaan. In 1901 verkocht de Gemeente haar dit perceel voor fl. 3881, terwijl de hier gevestigde stadsboomkweekerij naar de Eestraat werd overgebracht.

Nadat de tramlijn was aangelegd, deed de Maatschappij den tusschen de lijn en den Westersingel liggenden grond over aan de heer A. J. van der Mey, die het plan had opgevat dit terrein in bouwperceelen te verkoopen. Daartoe diende hij in 1902 een bouwplan bij den Gemeenteraad in, die het goedkeurde en hem tevens vergunning gaf tot het dempen der sloot, welke zijn eigendom van den Westersingel scheidde. Op dit bouwplan was eene straat aangebracht: de Elisabethstraat, welke in eene gebogen lijn op den Westersingel staat. In hetzelfde jaar nog nam de Gemeente, tegen eene vergoeding door den eigenaar van fl. 5500, deze straat in onderhoud en beheer over. Zoo ontstond de nieuwe buurt aan den Westersingel, welke in 1904 verbeterd werd door den aanleg van een trottoir langs dezen singel, terwijl, ten gerieve der bewoners, in 1903 een pontveer werd ingesteld naar de Westerkade.

11. De Harlinger Trekweg

De Harlinger trekweg, die in vroeger eeuwen en reiziger zulke groote diensten heeft bewezen, is sedert den aanleg van den spoorweg naar Harlingen in 1863, in onbruik en verval geraakt. Herhaaldelijk hebben de Gemeenten Leeuwarden en Harlingen, aan wie deze weg toebehoort, onderhandelingen met de Provincie aangeknoopt tot overname van den trekweg: eerst in 1876, toen de Provincie daartoe wel genegen was, zoo de weg vooraf in goeden staat werd gebracht, waarvan de kosten destijds op eene ton gouds werden berekend: en later in 1884, toen het plan is afgestuit op verschil van meening tusschen beide betrokken Gemeentebesturen. Intusschen slaat de golfslag, veroorzaakt door het stoombootverkeer, steeds grooter gaten in den wal, die vooral aan gene zijde van den overweg van den Noord-Frieschen Locaalspoor veel te wenschen overlaat. In de onmiddellijke nabijheid der stad is de trekweg bevloerd, welke bestrating in 1902 tot de huidenzouterij der Gebr. Tulp werd doorgetrokken.

Bij het afbreken van het Verlaat en het verwijden van de doorvaart aldaar in 1859, zijn de Harlingervaart en de trekweg van de Verlaatsbrug tot den Sneekerstal een weinig in noord-oostelijke richting verlegd. Aan het begin van den trekweg, werd in 1861 eene brugwachterswoning gebouwd, terwijl, daar de dienst op den duur voor een man te zwaar bleek, in 1902 eene tweede brugwachterswoning op korten afstand van de eerste werd gezet. Aan dit naar het zuiden loopende gedeelte van den trekweg ligt sedert 1905 het sportterrein: "De Wilhelminabaan".

Waar de trekweg zich naar het westen wendt, is sedert 1871 eene nieuwe buurt ontstaan. Vroeger lag hier alleen de oliemolen "De Kat", totdat de heer P. Tanja in genoemd jaar den oliemolen "De Jonge", met woonhuis, aan de bocht van den weg bouwde. Kort daarna, toen de graanmolen "De Fortuin". In 1873 van den Wirdumerpoortsdwinger werd verdreven, werd hij hier weer opgericht, terwijl er na verloop van tijd tusschen deze molens eene rij arbeiderswoningen verrees. Thans zijn de molens alle verdwenen, alleen "De Fortuin" heeft zich schitterend

gehandhaafd, daar hij door de Firma Swildens en Kuipers in eene groote stoommeelfabriek is herschapen. Verder treft men aan dezen weg nog eene huidenzouterij, een ijskelder, een beenderenpakhuis en eene werkplaats voor het vervaardigen van vuurwerk aan, terwijl op een plekje gronds, bekend onder den naam van "Het Oud Gerecht", op de Galgefenne, in 1858 een huisje werd gezet, waarbij later nog enkele woningen zijn aangebouwd. Op de grens der Gemeente snijdt de Noord-Friesche Locaal-Spoorweg sedert 1902 de Harlingervaart en den trekweg: over de eerste is een spoorbrug gelegd, en aan den tweeden werd het wachthuis gebouwd. Ofschoon de trekweg hier op het grondgebied van Menaldumadeel overgaat en daardoor eigenlijk buiten de grens van dit werk valt, kan ik niet nalaten, nog melding te maken van eene belangrijke verbetering, welke de Gemeente Leeuwarden in dit tijdvak in het haar toebehoorend gedeelte van den trekweg heeft aangebracht, toen zij in 1898 in het dorp Dronrijp een basaltmuur langs de vaart liet maken, waaraan zij fl. 8.988 ten koste legde.

Hiermede is de beschrijving der gelijkmatige ontwikkeling van de stad, buiten hare grachten, voltooid. Thans blijft ons nog de beschouwing over van de uitbreiding van Leeuwarden naar het oosten, welke voor onze oogen plaats vindt. Deze is van zoo groote betekenis, dat wij een afzonderlijk hoofdstuk daaraan willen wijden.

De uitbreiding der stad naar het oosten

Het nieuwe kanaal en de weg Achter de Hoven

Evenals de aanleg der spoorwegen de onmiddellijke aanleiding is geweest tot de uitbreiding der stad naar het zuiden, zoo ligt ook aan hare uitlegging naar het oosten het ontstaan van een nieuwen verkeersweg ten grondslag: n.l. het graven van het Nieuwe Kanaal, dat deel uitmaakt van de verbeterde aansluiting van Leeuwarden op het grootscheepsvaarwater van Groningen naar Stavoren en De Lemmer. Het vaarwater van Leeuwarden naar Garijp, dat de verbinding met dezen waterweg vormt, had men, terwijl vele kanalen in Friesland in de laatste jaren water uitgediept, op het oude peil (1.70 M. beneden zomerpeil) gelaten en bovendien ondervonden de schippers in de nabijheid van Leeuwarden groote moeilijkheden door de geringe afmetingen van het Vliet en de kronkelingen van de nauwe Potmarge. Reeds in 1882 werd er een voorloopig plan tot doorgraving van een kanaal van de Zuidergracht naar de Tynje, waarvan de kosten op fl. 361.000 waren geraamd, ter sprake gebracht, doch de tijd was toen daarvoor nog niet rijp.

In 1888 werd deze zaak opnieuw aangegrepen en thans krachtiger doorgezet. Onderhandelingen over dit hoogst belangrijke werk, dat zoowel voor de Provincie als voor de Gemeente van het grootste gewicht was, werden met Gedeputeerde Staten aangeknoopt, bij wie het plan eerst weinig bijval ontmoette. In 1889 namen zij het echter, in verband met de voorgenomen verbetering van de vaart van Harlingen naar Leeuwarden, in overweging en de volgende jaren verstreken met de bespreking der geschilpunten over de uitvoering. Deze waren talrijk: de vraag rees, of het werk door

de Provincie, met subsidie van de Gemeente, of omgekeerd, door de Gemeente met eene toelage van de Provincie, tot stand zou worden gebracht; men was het oneens over de richting van het Nieuwe Kanaal, over onderdeelen van den aanleg en eindelijk over de wijze van de tolheffing, totdat de Raad den 26sten Mei 1891 besloot tot het maken van het verbindingskanaal van de Zuidergracht met de Tynje, indien de Provincie hiervoor eene subsidie van fl. 135.000 verleende, het Nieuwe Kanaal, met uitzondering der bruggen en der walmuren, in onderhoud en beheer overnam en de verbetering der vaarwaters van de Tynje naar Garijp en van Leeuwarden naar Harlingen voor hare rekening uitvoerde. Deze resolutie werd den 22sten September daarop zoo gewijzigd, dat de voorwaarde tot verdieping van het kanaal van Leeuwarden naar Harlingen verviel, waarop de Gedeputeerde Staten den 18en October hunne goedkeuring aan het genomen besluit hechtten.

Hiermede was de verwezenlijking van het plan tot doorgraving van het Nieuwe Kanaal tot zekerheid geworden en moest de Gemeente in de eerste plaats zorgen, dat zij de landerijen, welke dit vaarwater zou doorsnijden, in eigendom verkreeg. Doch dit niet alleen. Men was overtuigd, dat het van het grootste belang voor de Gemeente zou zijn, indien zij tevens in het bezit kon geraken van de gronden, welke aan weerszijden van het ontworpen kanaal lagen, om deze later als bouwterrein te kunnen verkoopen en handelde dienovereenkomstig. Reeds voor het Raadsbesluit nog was gevallen, had de Gemeente te dien einde eene zathe en landen Achter de Hoven, benevens eenige landerijen onder Huizum samen ter grootte van 2.236 Are voor fl. 85.238 van den heer J. Bieruma Oosting verkregen en, zoodra den 9en Februari 1892 de richting en de breedte van het te graven kanaal waren vastgesteld, ging zij tot 1895 geregeld voort met de aankoop der hier liggende goederen. Buiten de zoeven genoemde bezitting werden aan landerijen aangekocht:

Een huis en gardeniersland van Jhr. Mr. I.F. Van Humalda van Eysinga, groot 17.356 c.A.

Eene zathe en anden op Kleyenburg, toebehoorende aan de familie Beekhuis, groot 137.692 c.A.

Een perceel weiland van W. Talsma, groot 12.990 c.A.

Eenige perceelen weiland van de Wed. C. Lubberts-Plet, groot 25.300 c.A.

Een huis met gardeniersland van de Wed. W. Hoofd-Beugelaar, groot 18.738 c.A.

Een perceel weiland van de familie A. de Vries, groot 6.670 c.A.

Een perceel weiland van S. Jansen en J.A. van der Noord, groot 7.720 c.A.

Een stuk land van Jkvr. C. du Tour van Belinchave, groot 335 c.a.

terwijl de Gemeente ruiling van grond aanging: 1. Met den heer W.L. van der Vegte, die zijn plaats, welke ter hoogte van de Tweede Kanaalsbrug lag, aan haar afstand en daarvoor de van den heer Oosting aangekochte boerderij aan den weg Achter de Hoven, later Johannastate genaamd, met eene toehaak van fl. 8.000, ontving en 2. met den heer Feitz, van wien, tegen 1100 cA. land, 355 cA. in ruil werd overgenomen. In het Nieuwe Kanaal versmolt mede een deel van het oude exercitieveld, dat in het geheel eene oppervlakte had van 23.470 c.A., terwijl het overige deel bij het bouwterrein werd gevoegd.

Aan den Grachtswal moesten zeven huizen ten behoeve van de doorgraving verdwijnen, en wel die van de familie Tigler Wybrandi, Mevr. de Wed. A. Winterswijk - Kutsch, de heeren J. Keizer en C.M.I. van den Heuvel Reynders en drie van de

familie Kuipers, welke laatste de Gemeente slechts door onteigening heeft kunnen verkrijgen. Hiernaast stond de heer J.L. van Sloterdijk gratis een stuk tuingrond, ter grootte van 172 c.A. af, om aan de kade de gewenschte breedte te kunnen geven.

Zoo had de Gemeente de beschikking verkregen over een terrein van 451.237 c.A., waaraan zij, met inbegrip van het exercitieveld, dat eene waarde van fl. 11.735 vertegenwoordigde, ruim 3 ton ten koste heeft gelegd. Via deze gronden is door het kanaal een oppervlakte van 63.150 c.A. ingenomen, zoodat er voor het ontstaan der nieuwe wijk 388.087 c.A. overbleef.

Het graven van het kanaal met bijbehorende werken was intusschen den 24sten April 1894 door de heeren J. van Veen en A. van Seters aangenomen voor fl. 207.400. Het werd uitgevoerd onder toezicht van den ingenieur L. van Krimpen, die het plan van het kanaal had ontworpen en het bestek had opgemaakt. Het nieuwe vaarwater, loopende van de Zuidergracht tot de Tynje, kreeg een lengte van 1.700 M., terwijl de bodemswijdte van het eerste kanaalpand van den Grachtswal tot den weg Achter de Hoven, op 35 M., en die van het tweede kanaalpand, van den weg Achter de Hoven tot op de Tijnje, op 24. ½ M. werd gebracht. De Raad had dit verschil in breedte vastgesteld met het oog op de geschiktheid van het eerste kanaalpand tot aanlegplaats voor schepen en wilde daarmede voorkomen, dat de doorvaart op eenigerlei wijze belemmerd zou worden. Volgens zijne besluiten van 9 Februari en 9 Augustus 1892 werden langs het eerste kanaalpand walmuren opgetrokken en langs het tweede beschoeiingen gemaakt, terwijl er in den Grachtswal en in den weg Achter de Hoven draaibruggen met twee doorvaarten, elk ter breedte van 7 M., werden aangebracht. Langs het tweede kanaalpand legde men aan weerszijden verharde wegen aan. Bij de in het verstek begrepen werken behoorde o.m. het verplaatsen van den watermolen op Kleyenburg naar de zuidzijde van het kanaal, en het stellen van een jasker aan de noordzijde daarvan ten behoeve der landen, welke door het nieuwe vaarwater van hunne bemaling werden beroofd.

Op 25 November 1895, 's morgens te acht ure, had de opening van het Nieuwe Kanaal zonder eenige officieele plechtigheid plaats en dadelijk reeds werd er een druk gebruik van gemaakt. Geen schip van eenigen diepgang nam meer zijn weg langs de vroeger zooveel bevaren Potmarge, welke nu, sedert er in 1905 een dam in is gelegd om te verhinderen, dat het afvoerwater van de stroocartonfabriek de stadsgrachten zal verontreinigen, voor de doorvaart naar de Tijnje geheel onbruikbaar is geworden. De scheepvaart naar dezen waterweg verdeelt zich nu over het Vliet en het Nieuwe Kanaal.

Toen het Nieuwe Kanaal gereed was, kon men overgaan tot het in exploitatie brengen der terreinen, welke zich aan weerszijden daarvan bevonden. Inmiddels had de heer W.C.A. Hofkamp, Directeur van Gemeentewerken, een grondplan ontworpen voor den aanleg der wegen ten noorden van het kanaal, tusschen den Grachtswal en den weg Achter de Hoven, waarop ook, ten zuiden van dit kanaalpand, de latere Emmakade zuidzijde, de Verkorte Weg en de Maria Louisa-sstraat waren geprojecteerd. Dit plan werd den Raad aangeboden, die het nu lange overweging den 2en Maart 1896 goedkeurde, met uitzondering evenwel van de daarop aangebrachte harddraversbaan. Tevens besloot men, dat de ontworpen wegen van riolen en buizen voor de gas- en waterleiding voorzien, bestraat en beplant zouden worden.

Den 14en April daarop stelde de Raad de voorwaarden vast voor de uitgifte in verkoop of in erfpacht van de geprojecteerde bouwperceelen. Toevallig echter behoorden de eerste terreinen, waarnaar gading werd gemaakt, niet tot de reeds afgebakende bouwblokken. Den 21sten Juli 1896 stond de Gemeente n.l. eene plek gronds ten zuiden van het kanaal bij de tweede Kanaalbrug, ter oppervlakte van 40 Are, in erfpacht af aan de Vereeniging: "De Cooperatieve Stoomzuivelfabriek te Leeuwarden", terwijl zij den 11en Augustus daarop, aan gene zijde van de in 1895 gebouwde brugwachterswoning, een tweede perceel, groot 4 ½ Are, verkocht voor de oprichting van eene lebbendrogerij. Deze drogerij is hier sedert weer verdwenen, doch het daarbij behorende woonhuis is blijven bestaan.

De stichting van de stoomzuivelfabriek bracht mede, dat de Gemeente reeds spoedig overging tot den aanleg van den weg langs de zuidzijde van het Nieuwe Kanaal. Bij de aanbesteding van dit werk bleek het dat de verschillende inschrijvingen de door den Directeur van Gemeentewerken gemaakte begrooting verre overschreden, zoodat de rioleering en de bevloering van het gehele stratennet in eigen beheer zijn uitgevoerd. Men toog met zoveel ijver aan den arbeid, dat de weg, waaraan eene breedte van 43 M. werd gegeven, op het tijdstip, waarop de fabriek in werking trad, voor het verkeer kon worden opengesteld. Tevens werden ook de Maria Louisastraat en de Verkorte Weg bevloerd, daar het Gemeentebestuur reden had aan te nemen, dat hier spoedig aanvragen om bouwterrein ingewacht konden worden. Het eerste woonhuis op het terrein der uitbreiding verrees dan ook in 1897 aan den Verkorte Weg. Het werd weldra door andere gevolgd, zoodat er binnen korten tijd aaneengesloten rijen huizen langs beide genoemde straten en het eerste gedeelte van de Emmakade waren aangebouwd.

De weg Achter de Hoven, waarop zoowel de Verkorte Weg als de Maria Louisastraat uitloopen, is door het ontstaan van het Nieuwe Kanaal ten eenenmale van karakter veranderd. De oude laan, die, zoals haar naam aanduidt, vroeger alleen langs warmoezerijen en buitenhuizen liep, behoort thans tot aan den overweg van het Staatsspoor tot het nieuwe stadsgedeelte en ook verder is deze vroeger zoo fraaie wandeling, waaraan Maria Louisa haar lusthuis stichtte, grootendeels bebouwd. Doch deze verandering dateert niet geheel van den aanleg van het Nieuwe Kanaal: eigenlijk is zij reeds begonnen op het tijdstip, waarop de spoorweg naar Groningen en de hier liggende bloemkwekerijen doorsneed en den zuid-oostelijken hoek van het exercitieveld afscheidde. Destijds lagen aan den zuidkant van den weg, aan deze zijde van de spoorlijn, slechts twee woningen: n.l. een huis op den zuidoosthoek van de tegenwoordige Fabriekssteeg en de tuinmanswoning van Hornstra. Na het overlijden van dezen bloemist werd de bij zijn huis behorende grond in bouwperceelen verkocht, waarop hier omstreeks 1876 de "Johannisbuurt", benevens eene rij woningen langs den hoofdweg, verrees. Langzamerhand zijn er meer huizen gezet, zoodat deze streek thans geheel volbouwd is. In 1899 werd het zoeven genoemde huis op den hoek van de Fabriekssteeg afgebroken en door nieuwe woningen vervangen, waarbij de Gemeente eene ruiling van grond met den eigenaar aanging om aan de steeg eene betere richting en meerdere breedte te geven, terwijl de huizen in de rooilijn werden geplaatst.

Aan de noordzijde van den weg strekten zich tot voor enkele jaren grootendeels tuinen en warmoezerijen uit, welke alleen door de Florabuurt werden onderbroken.

Hier lagen n.l.: 1 op den hoek van den weg, waar deze zich naar het oosten buigt, de tuin met het zomerverblijf van den heer Nauta Andree, die in 1887 door de Gemeente werd aangekocht met het doel om hier mettertijd eene school te stichten, doch welk terrein zij voorshands eerst als tuingrond en later als cokes-bergplaats verhuurde: 2. De tuin van den heer Corbelijn Battaerd, welke vroeger deel had uitgemaakt van de uitspanning "De Harmonie" en die eerst in 1906 als bouwterrein is eexploiteerd: 3. De gardenierslanden van Jhr. Mr. I.F. Humalda van Eysinga en Mevrouw de Wed. Hooff-Beugelaar, welke in 1893 ten behoeve van het Nieuwe Kanaal werden aangekocht, terwijl men eindelijk bij den overweg den toegang tot het exercitieveld vond.

In 1876 had men den puinweg Achter de Hoven ten behoeve van de toenemende bevolking tot dit punt bevloerd en de bermsloten, welke deze laan van de belendende perceelen afscheidde, gaandeweg gedempt, naarmate de aanbouw van woningen dit vorderde. Toen nu, na den aanleg van de Maria Louisastraat en den Verkorte Weg op beide bovengenoemde perceelen, in 1898 ook de noordzijde van den weg Achter de Hoven werd bebouwd, ontstond hier eene ruime straat, waaraan het Gemeentebestuur, met het oog op het ontwerp van een tramlijn naar Veerwouden, eene breedte van 12 M. verleende. Daarmede was de metamorfose van deze voormalige buitenbuurt bereikt, al werd deze eerst in onze dagen voltooid door de stichting van Gemeenteschool no. 12 en den aanleg van de Kanaalstraat.

Met den weg Achter de Hoven was het aanvankelijk in exploitatie gegeven terrein aan de zuidzijde van het Kanaal volbouwd, zoodat men er in 1899 tot eene nieuwe indeeling van bouwperceelen alhier overging. Hierbij werd rekening gehouden met den voorgenomen aanleg der bovenvermelde tramlijn, die, den weg Achter de Hoven verlatende, tot nabij de tweede Kanaalbrug langs de bermsloot van den spoorweg naar Groningen zou loopen. Men stelde daarvoor eene strook gronds beschikbaar tusschen deze sloot en den beplanten wandelweg, die het einde der Maria Louisastraat in rechte lijn verbindt met den weg bij den tweede Kanaalbrug. Langs deze laan loopt de in 1902 ontworpen Willem Lodewijkstraat. In 1903 maakte men een begin met den aanbouw van huizen langs deze straat en spoedig daarop volgde de bebouwing van de Johan Willem Frisostraat, de Gijsbert Japicxstraat, de Oranje Nassaustraat en de aanleg van het Oranje-Nassau park, terwijl de huizenrij langs de Emmakade steeds aangroeide. In het tiental jaren, welke na het graven van het Nieuwe Kanaal verlopen zijn, werden er op het terrein der uitbreiding aan de zuidzijde van het kanaal ruim 150 gebouwen gesticht, waaronder verschillende fabrieken en werkplaatsen, zooals een stoomzuivelfabriek, eene fabriek voor het maken van vruchtensap, eene werkplaats voor houtbewerking, een gebouw voor den groothandel in thee, eene boekbinderij e.a.

In 1906 kwam er eene nieuwe verbinding van de Emmakade met den weg Achter de Hoven tot stand en wel door de Kanaal-straat, welke op het bovengenoemde erf van den heer Corbelijn Battaerd werd aangelegd. Bij de voorbereiding der plannen tot uitbreiding der stad had het Gemeentebestuur reeds het oog op dit terrein geslagen om den Grachtswal in rechte lijn tot den weg Achter de Hoven door te kunnen trekken: men kon het echter over den koop niet eens worden. In 1905 verkocht de heer Battaerd deze perceelen aan den heer A.G. van der Mey. Het door deze ingediende bouwplan werd den 27sten December 1905 door den Raad goedgekeurd en in de eerste maanden van het volgende jaar ontstond de nieuwe straat, terwijl

men tevens een begin maakte met het bouwen van huizen daaraan. Op den hoek dezer straat aan de Emmakade is een terrein open gehouden voor de stichting van een gebouw, dat tot brug-wachterswoning en politiepost zal dienen.

Het overzicht over de ontwikkeling der stad aan de zuidzijde van het Kanaal tot 1906 zou met deze beschrijving niet volledig zijn, indien de bebouwing van den weg Achter de Hoven aan gene zijde van den overweg van den staatsspoor en het ontstaan van de straten, welke daarop uitkomen, hier niet ter sprake werd gebracht. Nog staan hier enkele boomen en liggen hier eenige tuinen en warmoezerijen, welke aan den vroegeren toestand herinneren, maar voor een groot deel is deze voormalige laan in eene straat herschapen. Deze verandering is langzamerhand tot stand gekomen: eerst werden hier in 1868, toen de Zuiderwalsteeg voor de Prins Hendrikstraat plaats moest maken, de arbeiderswoningen aangebouwd, die de Hendriks- en Mariabuurtten vormen: daarna stichtte Jhr. Mr. P.B.J. Vegelin van Claerbergen in 1872 het hofje Fribourg: in 1885 werd, ten behoeve van den aanbouw van woningen, de bermsloot langs de zuidzijde van den weg Achter de Hoven, van Marieburg af toe voorbij de Hendriksbuurt, gedempt: in 1898 zette men eene reeks huizen tegenover Johannastate: in 1905 verrezen de verschillende Vegelinstraten en de Ypeystraat tusschen deze state en de Hendriksbuurt, terwijl in 1906 ook de warmoezerijen werden bebouwd, welke aan de bocht van den weg tegenover het vroegere buiten Zorgvliet lagen. Dit buiten is reeds lang verdwenen en het daarbijbehorende "bosch" is geveld en heeft plaats gemaakt voor gardenierslanden, terwijl het woonhuis werd vervangen door eene boerderij, die later als bleekerij dienst deed. In Februari 1905 ging dit huis in de vlammen op: op dezelfde plek heeft men nu nieuwe woningen gebouwd.

Het gedeelte van den weg achter de Hoven, dat in noordoostelijke richting hierlangs loopt, heeft nog zijn oude karakter behouden en tot aan de tweede Kanaalbrug biedt deze laan naar het oosten een ruim vergezicht over weilanden en naar het westen een aardig kijkje op de stad aan. Hoe lang echter zal de bouwspeculatie deze fraaie wandeling nog onaangetast laten?

Heeft de stad zich dus ten zuiden van het Nieuwe Kanaal zeer ontwikkeld, niet minder breidde zij zich ten noorden van dit vaarwater uit. Zoals boven is meegedeeld, werd het grondplan voor den aanleg der wegen ten noorden van het Nieuwe Kanaal, van de eerste tot de tweede Kanaalbrug, den 2den Maart 1896 vastgesteld. Hierop waren ontworpen: de Emmakade noordzijde en de straten, welke later naar Vredeman de Vries, Menno van Coehoorn, Claes Bockes Balck, Pieter Feddes en Bothe van Bolswert genoemd zijn, terwijl er tusschen de Emmakade en de Vredeman de Vriesstraat, die in eene wijde bocht op de kade rust, een terrein werd opengehouden, waaraan later eene bestemming gegeven zal worden. Toen aan het einde van 1897 de Emmakade en de Vredeman de Vriesstraat hare voltooiing naderden en de verkoop van bouwterreinen hier veel te wenschen overliet, besloot de Raad dit grasveld niet in een kostbaar plantsoen te herscheppen, doch het eenvoudig tot sportterrein te bestemmen. Intusschen had men in dit jaar eene kleine wijziging in het grondplan moeten brengen: het bleek n.l. dat de heer Dorama, wonende aan het Zuidvliet, volgens een vroeger met de Gemeente gesloten contract recht had op den aanleg van eene straat ten zuiden van zijn erf. Dientengevolge werd het oostelijk deel van het Molenpad, bij de Hellingbuurt, een weinig naar het noorden verlegd en vormt thans een gedeelte van de Johannes Semsstraat.

In 1898 kocht de Gemeente twee perceelen weiland achter den Grachtswal, welke zij reeds vroeger te vergeefs getracht had in eigendom te verkrijgen, van de Erven van baronesse C. du Tour van Bellinchave aan. De aanwinst van dit terrein in de nabijheid der oude stad was van groot belang voor den aanleg van nieuwe verbindingswegen, terwijl eene strook gronds daarvan al dadelijk werd gebezigd tot verbetering van bouwblok I, dat zeer ondiep was. Bij de indeeling van het grondplan had de Raad den 14en April 1896 tevens de voorwaarden voor de uitgifte van bouwterreinen vastgesteld, en in Maart 1897 werd het eerste perceel, ten noorden van het Nieuwe Kanaal bij de tweede Kanaalbrug gelegen, toegewezen aan den heer G. Jellema, die kort daarop ook een gedeelte van het bouwblok I, bij de eerste Kanaalbrug, aankocht. Over het algemeen beantwoordde de verkoop van bouwterreinen in de eerste jaren niet aan de verwachting, die men daarvan had gekoesterd. Zoo had men zich voorgesteld, dat er spoedig vele aanvragen zouden inkomen naar de perceelen, welke het dichtst bij den Grachtswal waren gelegen, doch juist hiernaar werd weinig gading gemaakt door den ongeschikten vorm van dit bouwblok. In 1898 stichtte de heer G. Jellema hierop het uit de rooilijn vooruitspringende huis, doch daar de verkoop van de overige perceelen op zich liet wachten, besloot de Raad in 1899 het ten westen daaraan grenzende gedeelte in openbare veiling te brengen en de andere perceelen te vergrooten. Tevens werden de voorwaarden tot uitgifte van bouwperceelen gewijzigd. Dit had het gewenschte gevolg: de verkoop van bouwterreinen nam dermate toe, dat in 1900 verschillende panden tot eene gezamenlijke oppervlakte van ruim 1 H.A. werden toegewezen en de aanbouw van huizen snel vorderde.

Inmiddels bleken de veranderingen, welke het oorspronkelijk grondplan moest ondergaan, van dien aard, dat de Raad het in 1900 introk en een nieuw plan voor de uitbreiding vaststelde. Hierop waren, nevens de boven-genoemde straten, de Margaretha de Heerstraat en de Johannes Semsstraat ontworpen, terwijl men in beginsel besloot tot den aanleg van de Wybrand de Geest-, de Sybrandus Leo- en de Willem Lorestraten. Thans, na verloop van vijf jaren zijn deze straten alle geheel of gedeeltelijk voltooid, daarnaast ontstonden nieuwe wegen, en nog verkeert het terrein in volle evolutie. Het laatste grondplan dateert van 20 Februari 1906 en alles wijst er op, dat verschillende nog niet daarop ontworpen verbindingswegen eens doorgetrokken zullen worden.

De meeste wegen zijn door de Gemeente in eigen beheer aangelegd: soms echter geschiedde dit op particulier initiatief, onder haar toezicht. Zoo vroeg en verkreeg de heer G. Jellema in 1901 vergunning tot aanleg van straten bij de tweede Kanaalbrug, onder voorwaarde, dat het daaraan gelegen terrein volbouwd moest zijn voor 1 October 1903: zoo stichtte de aannemer H. Arends in 1900 de woningen aan de door hem gemaakte Bisschopstraat en legde de heer K. Key in 1904 de Jacob van Akenstraat aan, welke beide op het Molenpad uitloopen; terwijl in 1905 het bouwplan van den heer A. Pijkstra werd goedgekeurd, die langs de door hem opgerichte werkmansbuurt bij de tweede Kanaalbrug de Rembrandt- en Saskiastraten heeft aangelegd, welke onderling door de eerste, tweede en derde Rembrandtdwarsstraat worden verbonden. Volgens dit bouwplan is ten noorden van de derde Rembrandtdwarsstraat eene straat gemaakt, welke men eenmaal met de Willem Lorestraat in verbinding hoopt te brengen.

Laatstgenoemde straat heeft haar ontstaan te danken aan de demping van de sloot, die vroeger achter de Chicoreibuurt langs liep. In 1902 verkreeg de Gemeente de vrije beschikking hierover en weldra had het vuile water met den daaraan grenzenden gemeentegrond plaats gemaakt voor een flinken rijweg met trottoirs. Later werd de Willem Lorestraat doorgetrokken langs Pietersburen en achter Pietersburen. Hier vindt men thans nog twee nauwe, vuile slooten, doch men heeft gegronde hoop, dat ook deze mettertijd zullen verdwijnen en met name de Zoutsloot, bij demping, eene nieuwe verbinding met het Zuidvliet zal vormen, als voortzetting van de Sibrandus Leostraat. Deze laatste straat werd in 1903 aangelegd, toen men met de uitgifte der perceelen op bouwblok VI een aanvang maakte, terwijl de bebouwing van dit terrein in het volgende jaar ook de bevoering van de Claes-Bockes Balck-, Pieter Feddes- en Bothe van Bolswertstraten tengevolge had. Bouwblok VI was reeds in 1901 in exploitatie gebracht en daarmee de Johannes Semsstraat ontstaan, en, nadat in November 1902 het Bestuur der ambachtschool een groot gedeelte van het bouwblok III, ter oppervlakte van 4126 c.A. had aangekocht en hierop de nieuwe ambachtsschool stichtte, werd in 1904 de Menno van Coehoornstraat aangelegd, die door de voormalige Hellingbuurt op het Zuidvliet uitloopt.

Het in 1898 verkregen terrein kwam eerst geheel tot zijn recht, toen de Gemeente er in 1904 in slaagde het huis op den Grachtswal tegenover de Oosterbrug van de Erven der Weduwe van Asperen aan te koopen. Dit werd geslecht en zoo ontstond er een nieuwe toegangsweg tot den Grachtswal. In 1906 werden de Margaretha de Heerstraat en de Wybrand de Geeststraat, waarvan nog slechts een klein gedeelte was aangelegd, doorgetrokken, nadat het vorig jaar de Voogden van het Old-Burger Weeshuis eene plek gronds ter grootte van 1805 c.A. tot stichting van een nieuw Gabbema-Gasthuis aan de Wybrand de Geeststraat, en het Bestuur van de Vereeniging voor Christelijk School-onderwijs een terrein, groot 20 A., aan de Margaretha de Heerstraat hadden aangekocht. Het plan bestaat, dat de Wybrand de Geeststraat mettertijd met het Molenpad in verbinding zal worden gebracht door verlenging van de Bisschop- en Jakob van Aaken-straten.

Inmiddels waren er in 1905 reeds stemmen opgegaan voor de bebouwing van het terrein, dat vroeger tot sportterrein was aangewezen. Dit grasveld, dat eene oppervlakte van 2 1/5 H.A. bezat, was te gunstig gelegen om het niet voor dit doel te gebruiken. De 12den December 1905 besloot de Raad dan ook dit veld in exploitatie te brengen: het is in twee bouwblokken verdeeld, welke door eene met bomen beplante straat gescheiden zullen worden. Op het punt, waar deze straat op de Emmakade uitloopt, hoopt men eerlang eene brug over het Nieuwe Kanaal te maken, die aan den anderen oever tegenover het Emmaplein zal komen te liggen. Tot sportterrein werd nu voorloopig het bouwblok V bestemd, dat, tegenover de ambachtsschool gelgen, door de Vredeman de Vries-, de Menno van Coehoorn-, de Claes Bockes Balck- en de Pieter Feddestraten wordt begrensd en eene oppervlakte van 90 A. beslaat.

Thans staan er ten noorden van het Nieuwe Kanaal, tusschen de beide bruggen, 222 gebouwen, waaronder eene fabriek; n.l. de kachelfabriek der Firma Faber en Zeilinga.

Ook aan gene zijde van de tweede Kanaalbrug is eene fabriek verrezen: in 1899

werd daar een stuk land van ruim 1 H.A. aan de heeren Landeweer en Molema afgestaan voor de oprichting hunner stoomscheepstimmerwerf. Voor het overige zijn er geene nieuwe gebouwen langs den Kanaalweg noordzijde gesticht.

In 1905 werd deze weg in verbinding gebracht met het Kalverdijkje door een grintweg, die even ten oosten van de oude Poppebrug het Vliet kruist. Men is van zins hier eene ijzeren ophaal-brug te leggen, waardoor de hooge houten voetbrug weldra overbodig zal worden.

Zóó vertoont zich thans, aan het einde van het jaar 1906, het terrein van den uitleg der stad naar het oosten. Het ligt voorde hand, dat de nieuwe wijk in de eerstvolgende jaren vele veranderingen zal ondergaan: zij verkeert nog slechts in wording.

Met deze laatste groote uitbreiding is tevens de beschrijving der waterbouwkundige werken, welke van 1846-1906 in Leeuwarden zijn uitgevoerd, voltooid. Wanneer men een terugblik werpt op het hier behandelde tijdvak, dan springt het in het oog, dat de stad zich in deze jaren buitengewoon heeft ontwikkeld. Hare wallen verbrekende, heeft zij zich naar alle zijden uitgebreid en de nieuwe stadsgedeelten, flink ontworpen en ruim en frisch gebouwd, maken een hoogst gunstigen indruk van netheid en welvaart. Ook de oude stad is in den loop der jaren veel veranderd.

Waar zij vroeger door talrijke kanalen werd doorkruist, zijn deze thans grootendeels gedempt en in breede wegen herschapen, terwijl andere straten werden verbeterd. Kortom, alles wijst op de steeds waakzame zorg van het Gemeentebestuur.

De huizen hebben in de metamorphose gedeeld. Nieuwe gebouwen zijn verrezen, bouwvallige woningen afgebroken en vele oude gevels hebben, dikwijls ten koste van de sierlijkheid, voor moderne plaats moeten maken. De opsomming der veranderingen, welke particuliere huizen hebben ondergaan, valt buiten de grens van dit werk. Doch het overzicht over de topographische geschiedenis der stad zou niet volledig zijn, indien daarin niet de beschrijving van hare openbare gebouwen en instellingen werd opgenomen. Daartoe gaan wij thans eens over.

Gebouwen en instellingen

Inleiding

Wanneer wij ons in gedachten verplaatsen naar het jaar 1846, waarmee dit werk aanvangt, dan bevinden wij ons nog ten volle in het tijdvak van diligences en trekschuiten, van gemoedelijke rust en late nieuwstijdingen. Men verheugde zich toen sinds een twintigtal jaren in het bezit der straatwegen, die het isolement van de stad in den winter een weinig ophieven. Hoe ver ligt die tijd reeds achter ons en hoe betrekkelijk kort is hij nog geleden ! Door de toepassing van allerlei uitvindingen der laatste eeuw heeft het maatschappelijk leven eene vlucht genomen, waarvan men zich vroeger geen denkbeeld heeft kunnen vormen. Stoombootverkeer en spoorweg-verbindingen waren hier in 1846 nog onbekend: de eerste schroefstoomboot toch werd in 1855 op de Dockumer Ee in de vaart gebracht, en de eerste spoorweg, die

naar Harlingen, in 1863 in gebruik gesteld; en wie dacht hier toen aan telegraaf en telefoon, aan waterleiding en elektrische beweegkracht, aan tramlijnen, rijwielen en auto's en zoovele zaken, zonder welke de moderne mensch uit het begin der twintigste eeuw zich het leven niet meer kan voorstellen? De vroeger ongekende behoeften hebben tal van nieuwe gebouwen te voorschijn geroepen, terwijl de bestaande vergroot en naar de eischen des tijds werden ingericht; de verbetering van het onderwijs maakte den aanbouw van meerdere scholen noodzakelijk; door het ontstaan van verschillende secten nam het aantal bedehuizen toe: de liefvallige gestichten breidden zich uit, ziekenhuizen verrezen, militaire- en handelsgebouwen werden opgericht, uitspanningsplaatsen geopend, kortom, overal doet zich de beweging gevoelen der aangroeiende bevolking, wier zielental in dit tijdvak van 23286 tot 34789 is gestegen.

Niet alleen openbare gebouwen, ook vele particuliere woningen zijn veranderd of hebben voor nieuwe plaats gemaakt. Aan de hoofdstraten werden tal van heerenhuizen tot winkels ingericht, welke achter breede spiegelruiten allerlei koopwaar ten toon stellen: vele gevels zijn hernieuwd, vele huizen verbouwd. Ofschoon ook deze gedaanteverwisselingen in niet geringe mate hebben medegewerkt, om het voorkomen der oude stad te wijzigen, toch zou het te ver voeren, a deze veranderingen na te gaan en moet ik mij in de volgende bladzijden bepalen tot de beschrijving der gebouwen en instellingen welke eene maatschappelijke of eene historische beteekenis hebben.

Het Koninklijk Paleis, het Gouvernementsgebouw, de Canselarij en het Post- en Telegraafkantoor

Het Koninklijk Paleis

Het oude Stadhouders Hof, de zetel zijner voorvaderen, was na vele lotswisselingen, gelijk Eekhoff mededeelt, in 1815 in het bezit gekomen van den telg der Friesche Nassau's, Koning Willem I. Nog steeds is het particulier eigendom van Hare Majesteit de Koningin, doch wijlen Koning Willem III heeft het in 1880 in beheer en onderhoud aan het Rijk afgestaan om tot woning van den Commissaris des Konings in de Provincie Friesland te dienen. Het heeft zoowel voor als na dien tijd herhaaldelijk tot verblijfplaats verstrekt aan de leden van het Koninklijk Huis bij hunne bezoeken aan Friesland.

Voor 1880 stond het gebouw meestentijds onbewoond daar, doch nu en dan stelde de Koning tijdelijk enkele gedeelten voor verschillende doeleinden beschikbaar. Zoo werden in 1860 na den hevigen brand, die de kazerne in de asch legde, o.m. de regiments-bureaux, de keuken en de eetzaal der onderofficieren en de officiersbibliotheek daarin gevestigd en gebruikte men van September 1875 tot Februari 1876 meerdere lokalen ten behoeve van de nieuw opgerichte Hogere Burgerschool voor Meisjes, terwijl de bekende tentoonstelling van Friesche Oudheden in 1877 mede in het Paleis werd gehouden. Het daaropvolgende jaar bracht men enkele verbeteringen in het gebouw aan, waarbij o.m. van moderne ramen werd voorzien,

doch toen het Paleis tot blijvende woning van den Commissaris zou worden ingericht, moest het gedeeltelijk worden verbouwd en gedeeltelijk gerestaureerd. Dit werk, waarvoor het Rijk bij de begroting voor 1880 een bedrag van fl. 50.000 bestemde, nadat de in 1879 daarvoor uitgetrokken som van fl. 100.000 door de Tweede Kamer was geweigerd, werd den 21sten October 1880 door J. Ruding voor fl. 35.553 aangenomen. Daarbij bebouwde men het voorplein ter volle breedte en ter diepte van 7.70 M. en bezigde de gewonnen ruimte tot het maken van een voorhuis met entree, vestibule, antichambre en gang, terwijl daarboven een overdekt balcon werd aangebracht. Voorts werd de keuken, achter de hoofdtrap gelegen, van den linkervleugel naar den rechtervleugel overgebracht en dit vertrek met de belendende gang tot eene kamer samengetrokken, welke thans als ontvangstsalon gebruikt, met twee deuren in de balzaal uitkomt. Deze zaal is gevormd uit de antichambre en de audientiezaal van den Stadhouder en de gang, welke daarachter langs liep. Beide genoemde vertrekken ontvingen vroeger hun licht van het voorplein; thans ziet de zaal uit op den achtertuin, d.i. de voormalige binnenplaats van het Stadhoudelijk Hof. Voor de betimmering van deze zaal werd eene som van fl. 3000 bestemd.

De groote eetzaal in den linkervleugel is vrij wel gelijk gebleven, alleen moest zij door de gedeeltelijke bebouwing van het voorplein een harer namen missen, dat door een doorgang naar de vestibule werd vervangen. Aan de betimmering van het plafond en de verhooging der bestaande lambrizeeringen legde men fl. 2000 ten koste. Bij de keuken, welke thans achter de tuinkamer in den rechter-vleugel ligt, werd een bijkeuken aangebouwd, terwijl een gedeelte van de gang, welke daar langs liep, in eene bediendenkamer is veranderd. In de gasthuispoort brak men een vroeger daarin uitstekend vertrek af.

Op de eerste verdieping werden verschillende kleine vertrekken samengevoegd: zoo de hofsapotheek, de badkamer en de porseleinkeuken boven het tegenwoordige ontvangstsalon, en een paar cabinetjes, in den trant van der XVIIIe eeuw, boven de keuken, terwijl de gang achter de vroegere antichambre en audientiezaal der Prinses bij de daaraanliggende kamers werd getrokken.

In 1881 was het werk gereed en betrok de tegenwoordige Commissaris der Koningin, Mr. B. Ph. baron van Harinxma thoe Slooten, zijne nieuwe woning. Hij verliet daarvoor het huis, dat, op den hoek van het Gouverneursplein en de Groote Hoogstraat gelegen, in vroegere jaren door de Provincie aan het Rijk werd verhuurd om te dienen tot woning voor den Gouverneur van Friesland. Dit pand was in 1829 voor fl. 40.000 door de Provincie aangekocht. In 1881 stond zij het voor fl. 29.500 aan den Staat af, die het, na het aanbrengen van eenige kleine veranderingen, inrichtte tot hypotheekkantoor en bureaux voor het kadaster.

Sedert eenige maanden staat voor het Koninklijk Paleis het standbeeld van graaf Willem Lodewijk van Nassau, die dit gebouw in 1587 tot Stadhoudelijk Hof verhief. Dit monument, met medewerking van het Bestuur van het Friesch Genootschap en eenige andere ingezetenen, door de Vereeniging tot Bevordering van Vreemdelingenverkeer opgericht, ter eere van den grooten Frieschen Stadhouder, die Prins Maurits in den strijd tegen Spanje zoo roemvol ter zijde stond en wiens bestuurder zoo gewaardeerd werd door de bevolking, dat deze hemden naam van vader: "Us Heit" gaf, werd den 15en September 1906 door haar aan de Gemeente overgedragen. De aanvaarding geschiedde met groote plechtigheid, daar Hare

Majesteit Koningin Wilhelmina er in toegestemd had, persoonlijk het standbeeld van Haren edelen voorzaat te onthullen en daartoe vergezeld werd door H.M. de Koningin-Moeder en Z.K.H. Prins Hendrik der Nederlanden.

Het standbeeld, met het front naar het stadhuis gekeerd is, naar het ontwerp van professor Bart ten Hove, uit brons gegoten en rust op een voetstuk van graniet, waarvan het plan door den heer W. G. B. Molkenboer is vervaardigd.

Het beeld stelt den stadhouder voor in staande houding en in wapenuitrusting. De eene hand omklemt den bevelhebbersstaf; de andere rust op het gevest van den degen, terwijl de helm aan den voet staat. De beeltenis is geïnspireerd door het portret van illem Lodewijk van M. J. Mierevelt.

Op de voorzijde van het voetstuk is het inschrift ingebeiteld:

Willem Lodewijk
Graaf van Nassau
1560-1620.

terwijl onderaan het stadhouderlijk wapen uit brons in het graniet is aangebracht. Zoo is dan in 1906 de voorspelling van Groen van Prinsterer bewaarheid, die onder den indruk der brieven van dezen vorst uitriep: "Leeuwarden is de aangewezen stad, waar eenmaal aan de verdienstelijksten uit een roemrijk geslacht dankbaar, het Nederlandse Volk een standbeeld zal oprichten voor Willem Lodewijk".

2. Het Gouvernementsgebouw

Het Gouvernementshuis, dat den ouden naam van "Het College" draagt, is in den loop dezer laatste zestig jaren aanmerkelijk vergroot. Vroeger alleen voor de werkzaamheden van Gedeputeerde Staten bestemd, bevat het thans ook de vergaderlocalen der Provinciale Staten. Nadat deze eerst gebruik hadden gemaakt van de groote Raadszaal in het stadhuis, hielden zij sedert den 3en Juli 1849 hunne zittingen in het Paleis van Justitie, dat door de Provincie was gesticht met het tweeledig doel om er zoowel den zetel van het Gerechtshof en de Arrondissements-Rechtbank, als dien van de Provinciale Staten in te vestigen. Toen, tengevolge van de wet van 10 November 1875, de Rechterlijke Macht in Leeuwarden eene aanzienlijke uitbreiding verkreeg, bleek het reeds spoedig, dat het Paleis geene ruimte genoeg meer aanbood voor beide lichamen. De hoofdingenieur van den Waterstaat, de heer Hayward, ontwierp daarop een plan voor de stichting van een gebouw, naast het College, dat tevens de vergaderzalen voor de Provinciale Staten en de Provinciale bibliotheek zal bevatten. Daar echter ook de bergplaats der archieven, die op den zolder van het College bewaard werden, noodzakelijk verbetering behoefde, gaf men aan dit plan geen gevolg. De onderhandelingen met het Rijk over de vergrooting van het gouvernementshuis werden intusschen steeds voortgezet, doch leidden eerst tot een resultaat, toen in 1889 werd besloten, het Huis

van Burgelijke en Militaire Verzekering van de canselarij naar het terrein van de strafgevangenis over te brengen, waardoor in eerstgenoemd gebouw gelegenheid zou ontstaan tot plaatsing der archieven. Bij eene vertimmering van het dak van het College in 1887 waren deze het vorige jaar voorloopig reeds in een daaraangrenzend huis geborgen. In 1890 ging daarop de Provincie eene overeenkomst met het Rijk aan, waarbij zij het Paleis van Justitie kosteloos, en drie eertijds aangekochte huizen naast het College voor fl. 12.365, aan den Staat overdroeg en deze zich verplichtte een Statenzaal bij het gouvernementshuis te stichten en de Provinciale- en Bumabibliotheken in de tot Rijks-archief ingerichte canselarij te plaatsen.

De nieuwe aanbouw werd den 1en December 1891 voor fl. 90.586 aanbesteed en in 1895 voltooid. Hiervoor moesten, behalve het huis ten zuiden van het College en een huis in de Korfmakersstraat, verschillende onbruikbare vertrekken achter de vestibule in het oude gebouw verdwijnen. Deze werd vergroot en geeft thans door drie dubbele deuren toegang tot het ruime trappenhuis. Een gang, welke daarlangs loopt, voert naar de vijf sectiekamers der Staten, waarvan twee zijn aangebracht op de plek, waar vroeger het huis in de Korfmakersstraat stond en drie onder de Statenzaal liggen. Boven de twee eerstgenoemde lokalen vindt men de koffiekamer, die in renaissance-stijl opgetrokken, wanden ter halver hoogte met eikenhout beschoten, eene zoldering, door moer- en kinderbalken in vakken verdeeld, en een hoogen schoorsteen van zandsteen heeft. In de drie kruisramen, uitziend op de Korfmakersstraat zijn de namen en blasoenen van Friesche helden uit de XVIe en XVIIe eeuw geplaatst, terwijl het raam aan de binnenplaats bestemd is om de herinnering te bewaren aan de Gouverneurs en Commissarissen, die Friesland achtereenvolgens bestuurd hebben. Boven de deur der koffiekamer leest men de toepasselijke waarschuwing: "De tijd haldt nin skoft".

Door eene korte gang bereikt men vandaar de Statenzaal. Wie hier binnentreedt, komt onwillekeurig onder den indruk van de plechtige stilte en de voorname rust van deze groote zaal, die bij eene lengte van 15 M., een breedte van 10 M. en eene hoogte van $8 \frac{1}{4}$ M. heeft. Gedempt licht dringt van weerskanten door zes hooggeplaatste boogvensters naar binnen, welke, uit gebrand glas vervaardigd, met de wapens der gooen, der steden en der grietenijen prijken: zware gobelins en tapijten verzachten het geluid: de hoge zoldering is verdeeld in 72 vakken, beschilderd met de namen en de blasoenen der geslachten, waarvan de leden in vroegeren tijd het ambt van grietman of burgemeester hebben bekleed. Op den noordelijken zijmuur zijn fresco's aangebracht, voorstellende taferelen uit de Friesche geschiedenis. Hierin bevindt zich een hooge, monumentale schoorsteen, welke de beelden der gerechtigheid, der voorzichtigheid en der kracht, benevens der gerechtigheid, der voorzichtigheid en der kracht, benevens het oude en het nieuwe wapen daartegenover heeft men het balcon der tribune gemaakt, waartoe drie in den muur uitgespaarde boogopeningen toegang verleenden. Tusschen deze openingen vindt men de beelden der spaarzaamheid en der vrijgevigheid, terwijl men daarboven op door engelen vastgehouden banderollen de spreuken leest: "Wierheit boppe al"; "It is mei sizzen net to Dwaen", en "Dy folle praet, moat folle wier meitsje". De balken van het tribunebalcon worden gesteund door karbeelen, waarop de namen vermeld staan van eenige Friezen, die zich op het gebied van wetenschap en kunst hebben onderscheiden. De geheele versiering der zaal is geïnspireerd door de herinnering aan Frieslands roemrijk verleden en den wensch, dit hoog te houden en ten

voorbeeld te stellen aan het nageslacht.

De 3en Maart 1906 hielden de Provinciale Staten in deze zaal hunne eerste vergadering. Thans wordt er eene nieuwe uitbreiding van het gouvernementshuis voorbereid. Het in 1903 door de Provincie van den heer Dr. J. Baart de la Faille aangekochte huis in de Korfmakersstraat zal worden ingericht tot bureaux voor den Provincialen Waterstaat, terwijl er ook eene brandvrije bergplaats voor het nieuw-archief in aangebracht zal worden. Daartoe heeft de Provincie dit perceel in 1907 aan het Rijk overgedragen. Het oud-archief dat, naar boven is meegedeeld, in 1886 tijdelijk onder dak was gebracht in een gehuurd huis aan de Tweebaksmarkt, is in 1897 naar de canselarij overgebracht. Deze onderging voor dit doel eene verbouwing, welke wij thans nader in oogenschouw zullen nemen.

3. De Canselarij

De Zetel van het eens zoo beroemde Hof van Friesland, de oude canselarij, dit sieraad der renaissance, heeft in de vorige eeuw tot verschillende doeleinden gediend. Nadat het Hof in 1811 door het Hof van Assises en de Rechtbank van den eersten Aanleg was vervangen, welke hare zittingen in het daaraangrenzende landschapshuis hield, werd de canselarij voorloopig tot militair hospitaal gebruikt. In 1814 richtte men het gebouw tot kazerne en in 1824 tot huis van burgerlijke en militaire verzekering in. Gedurende meer dan zestig jaren bleef het deze bestemming behouden, totdat er eindelijk gevolg werd gegeven aan het plan der strafgevangenis. Nu kon men der canselarij een waardiger bestemming geven: het oude gebouw, getuige van een glorierijk verleden, werd aangewezen tot bewaarplaats der historische bescheiden van Friesland. In de benedenverdieping berusten thans 's Rijks archieven, terwijl de Provinciale- en Buma-bibliotheken boven eene plaats gevonden hebben. Doch, eer het gebouw tot opname dezer verzamelingen geschikt was, moest het noodzakelijk eene restauratie ondergaan. Kort na de ontruiming werd dit werk in November van het jaar 1892 aanbesteed en onder leiding van den heer J. van Lokhorst uitgevoerd. De binnenmuren, welke vroeger ten behoeve van de gevangenis werden aangebracht, werden afgebroken, zoodat er aan de geheele frontzijde van het gebouw, ter lengte van ruim 34 M., zoowel beneden als boven, slechts twee vertrekken liggen, n.l.: op de grondverdieping de groote en de kleine archiefzaal en daarboven de bibliotheek en de leeskamer. Deze zalen worden verlicht door ramen met in lood gezette ruitjes, welke, in medaillons van gebrand glas beneden de wapens der kwartieren en der grietenijen van Friesland, en boven die der 11 Friesche steden en het kwartier der steden, benevens de namen van eenige beroemde Friezen dragen.

Aan de achterzijde van het gebouw, dat een veel smalleren gevel vertoont, bevinden zich gelijkvloers de binderij en de kamer van den archivaris, welke door een houten beschot van de gang is afgescheiden, daarboven liggen eene kleinere werkkamer en de handschriftenzaal.

De eikenhouten hoofdtrap, met haar mooi kruisgewelf, is blijven bestaan; doch daarenboven werd er naast de woning van den concierge een nieuw trappenhuis

aangebracht, dat ter halver hoogte toegang verleent tot de Buma-bibliotheek, welke op de bovenverdieping van deze woning is geborgen. Dit huis, dat inwendig bij het hoofdgebouw is getrokken en door een voorplein van de straat is gescheiden, werd in 1646 door de Staten aangekocht. Ten tijde, dat de canselarij tot Huis van Bewaring werd gebruikt, diende deze bijbouw o.m. tot gevangenis der vrouwelijke gedetineerden. Bij de restauratie werd het geheel nieuw opgetrokken, verscheidene bergplaatsen op het pleintje verdwenen en de steenen muur, die dit van de straat afscheidde, werd vervangen door een ijzeren hek. Sedert 1905 is de benedenverdieping van dit huis mede tot archief bestemd en heeft de concierge eene gehuurde woning tegenover de canselarij betrokken.

Ook de voorgevel, opgetrokken uit rood-gebakken steen, met hardsteen versierd, werd aan eene restauratie onderworpen. Twee dichtgemetselde ramen in dien gevel werden heropend: het bordes met zijn vier heraldieke leeuwen, welke de wapens der vier kwartieren van Friesland houden, werd hersteld en de hoofddeur hernieuwd: men verwijderde drie vensters, welke in lateren tijd in het dak waren gemaakt en restaureerde symbolische beelden op den topgevel, terwijl er ook verder nog verschillende verbeteringen werden aangebracht. De canselarij mag onder de fraaiste monumenten gerangschikt worden, welke de bouwkunst der 16e eeuw ons heeft nagelaten. Moge zij nog lang getuigen van dit schitterend tijdperk der architectuur.

4. Het Post- en Telegraafkantoor

Voordat het Rijk hier in 1871 een eigen post- en telegraafkantoor had gesticht, werd de postdienst, die toen op verre na niet zoo omvangrijk was als nu, door de directeuren in een vertrek van hunne woonhuizen uitgeoefend. Zoo zetelde de post in het tijdvak van 1846-1871 achtereenvolgens in het huis op den hoek der Beyer- en Groote Kerkstraten (het oude Camminghahorn), bij de Put en in de Groote Kerkstraat, op den hoek van der Bontepapesteeg. Over het algemeen kon deze verplaatsing van postkantoren bij de verwisseling van directeuren, waardoor zij dikwijls naar ondoelmatige en minder gunstig gelegen lokalen werden overgebracht, niet anders dan ongeriefelijk en ongewenscht zijn. Over den slechten toestand der postkantoren, bij het steeds toenemend verkeer, werd dan ook onophoudelijk geklaagd, zoodat de Regeering in 1869 besloot aan deze grieven tegemoet te komen en maatregelen nam om door het geheele land vaste postkantoren, met bijbehorende directeurswoningen, te vestigen en de daartoe te bestemmen gebouwen hetzij van gemeentebesturen of particulieren te huren, hetzij ze van rijkswege te stichten.

Dit laatste heeft in Leeuwarden plaats gehad. De Regeering liet hiertoe, om hare bijzonder gunstige ligging in het hart der stad, het oog vallen op de verlaten hulpbeurs op de Wortelhaven. In 1869 kocht zij dit pand, met den daarnaast op den hoek van de Wortelhaven en den Eewal staanden winkel "De Gouden Leeuw" en het belendende woonhuis op den Eewal voor fl. 16.147 van de Gemeente aan en liet deze afbreken.

Het nieuwe gebouw dat en post- en telegraafkantoor onder zijn dak zou vereenigen,

werd op 11 Maart 1870 aanbesteed. Het telegraafkantoor, in 1856 geopend, was tot nog toe gehouden in het huis, naast het College, op den hoek van de Tweebaksmarkt en de Korfmakersstraat gelegen, dat in 1830 door de Provincie was aangekocht tot vergroting van het gouvernementsgebouw. Het nieuwe post- en telegraafkantoor kwam op 1 Augustus 1871 gereed. In den aanvang bracht dit gebouw, dat uit drie verdiepingen en een sous-terrain bestond, eene groote verbetering in het postwezen hier ten stede. Het sous-terrain was voor den besteldienst ingericht en de grondverdieping uitsluitend voor postdienst bestemd, terwijl de eerste verdieping grootendeels door de woning van den postdirecteur werd ingenomen en op de tweede het telegraafbureau was aangebracht.

Doch, bij het met ongeloofelijke snelheid toenemend postverkeer en de verschillende functien, welke in lateren tijd aan de posterijen zijn toegevoegd, werd dit gebouw op den duur te klein. Ook liet zich steeds drukkender het bezwaar van een zoo hoog gelegen telegraafbureau gevoelen. Dit en andere redenen - het gebouw werd gedurende eene reeks van jaren door eene mierenplaag bezocht, - deed het Rijk besluiten een nieuw post- en telegraafkantoor te stichten. Het was moeilijk een ruimer terrein in het midden der stad te vinden, doch eindelijk slaagde men hierin. Aan de Tweebaksmarkt, naast de Galilekerk, op de plek, welke vroeger deel uitmaakte van het Minderbroedersklooster, zou het nieuwe gebouw verrijzen, omsloten door de Galilekerk, de Tweebaksmarkt, de Driekramerssteeg en de Galilekerkstraat daarvoor aan, zoodat het postkantoor thans aan drie zijden aan de openbare straat grenst. Den 25sten Juni 1902 werd de bouw van het nieuwe post- en telegraafkantoor, dat naar het ontwerp van den rijksbouwmeester C.H. Peters en onder leiding van den hoofdopzichter S.A. Koldijk is uitgevoerd, voor fl. 143.784 aanbesteed. De oude huizen werden afgebroken en op 1 Augustus 1904 kwam het fraaie, nieuwe gebouw gereed. Het maakt een zeer gunstigen indruk, met zijn 30 M. langen voorgevel, die uit rooden steen opgetrokken met grijzen bergsteen is afgewerkt. Het inwendige van het gebouw beantwoordt aan het uiterlijk voorkomen. Een gang, door tochtdeuren afgesloten, leidt naar de wachtzaal, welke 20 M. lang en 8.50 breed is. Om dit lokaal zijn de dienstvertrekken der posterijen, het aanneembureau van de telegrammen en een bureau voor de Rijks-postspaarbank gegroepeerd. De bovenverdieping wordt in het midden ingenomen door de keurig bewerkte kap der wachtzaal; daarachter, aan de oostzijde, ligt de groote seinzaal, terwijl de woning van den directeur der posterijen zich aan de westzijde daarvan bevindt. Het gebouw bevat tevens het rijkstelefoonkantoor.

Het nieuwe post- en telegraafkantoor werd op 1 December 1904 voor den dienst opengesteld. In het ontruimde gebouw op de Wortelhaven zijn thans de inspectie van de post- en telegrafie en de inspectie van het kadaster gevestigd.

De militaire gebouwen, het Kantongerecht en het IJkkantoor, de Bijzondere Strafgewoens en het Huis van Bewaring

1. Militaire gebouwen

Bij den aanvang van het behandelde tijdvak behoorden al de in Leeuwarden aanwezige militaire gebouwen, met uitzondering van de manege in de Grootte Kerkstraat, in vollen en vrijen eigendom aan de stad en berustte het beheer en onderhoud daarvan bij het Stedelijk Bestuur. Zij bestonden destijds uit de kazerne, die in 1827, en de infirmerie, welke in 1837 op stads-kosten waren gebouwd; de oude ruiterswacht in de Kleine Kerkstraat, die sedert 1824 tot militair ziekenhuis diende, de bovengenoemde rijkschool en de hoofdwacht, welke in 1844 door het Rijk aan de stad was overgedragen en daarop geheel hernieuwd was.

Van deze gebouwen is de kazerne in vlammen opgegaan en van rijkswege door eene nieuwe vervangen: de oude manege is geheel en de hoofdwacht voor het grootste gedeelte aan militaire doeleinden onttrokken en de oude ruiterswacht bestaat niet meer. Daarentegen heeft de stad, vertrouwend op de haar gegeven belofte van ruiterswacht in garnizoen te zullen ontvangen, cavalleriestallen en eene nieuwe manege opgericht. In 1861 zijn de toen tot militair gebruik dienende gemeente-eigendommen: de infirmerie, de cavalleriestallen, de nieuwe manege, (de oude was in 1855 aan de Gemeente afgestaan) het kruithuis bij den zoetwatervijver aan den Oostersingel en de benedenverdieping der hoofdwacht in beheer en onderhoud aan het Rijk overgedragen, onder voorbehoud, dat, zoo deze gebouwen zijn niet meer voor militaire belangen noodig zullen geoordeeld, zij aan de Gemeente teruggegeven zullen worden.

De Kazerne

In den nacht van 14-15 Juni 1860 weerklonk plotseling de kreet: "de kazerne staat in brand !" Aan alle zijden tegelijk stegen de vlammen op: het vuur was niet te blusschen en binnen weinige uren was er van het geheele gebouw, waarvan de stichting der stad zooveel opoffering had gekost, niets meer overgebleven dan een groote puinhoop; slechts de geblakerde muren waren gedeeltelijk blijven staan. Deze gebeurtenis, waarbij een brandmeester het leven inschoot en twee spuitgasten werden verminkt, heeft zulk een diepen indruk op de bevolking gemaakt, dat ouden van dagen nog dikwijls hunne herinneringen dateeren van voor en na den kazernebrand. De daklooze soldaten werden voorloopig in de ledige cavalleriestallen, de oude en de nieuwe manege, de infirmerie, het stadswerkhuis en bij de burgers ingekwartierd. Het financieel verlies der Gemeente was groot, daar dit nog niet werd gedekt door eene brand-assurantie ! In dezen nood kwam het Rijk ter hulp. De Regeering bood aan eene nieuwe kazerne te stichten op het terrein, waarop de oude had gestaan, indien de stad dezen grond aan het Rijk wilde afstaan. Dit is geschied: in 1861 droeg de Gemeente dit gedeelte van den Amelandsdwingel, met de fundamenten en den puinhoop der oude kazerne en de regenwaterbak voor fl. 30.000 aan het Rijk over; alleen de put met waterleiding naar den zoetwatervijver aan den Oostersingel, welke in 1858 was gemaakt, bleef het eigendom der Gemeente. Het wegruimen der overblijfselen van de kazerne werd nu op 1 Maart 1861 van rijkswege aanbesteed en in Augustus daarop ondernam E. J. Visser voor fl.

166.000 den bouw eener nieuwe kazerne. Deze, welke, zoo noodig, 1560 man kan huisvesten, is in denzelfden trant opgetrokken, als de oude. Zij kwam in 1863 gereed, terwijl er in 1864 eenige bijgebouwen en in 1903 een gymnastiek- en schermlokaal aan toegevoegd zijn.

De Infirmierie

De oude ruiterswacht in de Kleine Kerkstraat, die in 1675 op 's Lands kosten was gebouwd, werd in 1824 door het Rijk aan de Stad afgestaan om tot militair ziekenhuis te kunnen dienen. Het werd daartoe voor ruim fl. 2.000 ingericht, doch dit lage, bedompte lokaal, dat zoowel gebrek aan ruimte, als aan frissche lucht had, was geenszins tot ziekenverblijf geschikt. Daar de stad, na den bouw der kazerne, een grooter garnizoen hoopte te ontvangen, moest de infirmierie daarin geevenredigd zijn. Vandaar, dat men in 1837 een nieuw hospitaal oprichtte. De zieke militairen hebben zich echter nog tot 1850 met de gebrekkige oude ruiterswacht moeten behelpen. Toen n.l. de infirmierie in 1833 gereed kwam, is zij eerst betrokken door het Gerechtshof en de Arrondissements-Rechtbank daar, door de reorganisatie der Rechterlijke Macht, het oude Landschapshuis geene ruimte genoeg meer aanbood voor beide lichamen. Eerst twaalf jaar daarna werd hunne zetel naar het nieuw gebouw Paleis van Justitie overgebracht. Nu kon de infirmierie eindelijk aan hare bestemming voldoen. Doch voorlopig werd zij slechts gedeeltelijk tot hospitaal gebruikt, daar de oostelijke vleugel van dit ruime gebouw tot armen bewaarschool werd aangewezen. Eerst nadat er in 1856 eene nieuwe bewaarschool Achter de Witte Hand was gesticht, is de geheele infirmierie tot militair hospitaal ingericht. De oude ruiterswacht heeft daarop eerst als magazijn der cavalerie dienst gedaan en werd later aan particulieren verhuurd, totdat de Gemeente het gebouw in 1870 voor slechts fl. 4.800 verkocht, waarop er woningen van zijn gemaakt.

De nieuwe infirmierie werd in 1883 belangrijk verbeterd door het aanbrenge van gaanderijen in den tuin, welke toegang geven tot de verschillende ziekenzalen. In 1886 heeft men het bijgebouw aan de noordzijde van het militair hospitaal afgebroken en vervangen door eene barak voor lijdende aan besmettelijke ziekten en een gebouwtje dienende tot lijkenhuis en desinfecteervertrek.

De Hoofdwacht

De reorganisatie der Rechterlijke Macht heeft niet alleen den tijdelijken afstand der infirmierie ten gevolge gehad, maar zij gaf ook aanleiding tot de hernieuwing der oude hoofdwacht. Het vredegerecht had tot 1837 zijn zetel gehad in een der bovenvertrekken van het stadshuis. Na de reorganisatie werd dit lokaal niet meer voldoende geacht en het kantongerecht overgebracht naar de Vrijmetselaarsloge. Daar men het echter een eigen gebouw wenschte te verschaffen, en eene poging, aangewend bij het Provinciaal Bestuur om het kantongerecht te verbinden met het te stichten Paleis van Justitie, faalde, liet de Raad daartoe het oog vallen op de hoofdwacht. Dit gebouw, in 1688 op 's Lands kosten opgericht, behoorde wel is waar

aan het Rijk, doch de Regeering bleek gaarne genegen te zijn, daarvan ten behoeve der stad afstand te doen, op voorwaarde, dat het steeds tot hoofdwacht zou worden gebruikt.

Nadat de Stad de oude hoofdwacht in het jaar 1844 had aanvaard, ging zij dadelijk tot de algeheele vernieuwing van het gebouw over. Gelijkvloers bracht men, in het front, eene galerij en daarachter eene wachtkamer voor de soldaten aan; de oostelijke vleugel bevatte drie lokalen voor de politie, de westelijke eene officierskamer, een cachot en een vertrek, dat later is ingericht voor de behandeling van militiezaken en patenten. Boven lag, in het front, de zittingszaal van het kantongerecht, in den oostelijke vleugel, de kamer van de kantonrechter en de vertrekken aangewezen voor de griffie, terwijl de bovenverdieping van den rechtervleugel later tot militiezaal is bestemd. Voor het gebouw waren oorspronkelijk vier oude kanonnen opgesteld, doch deze zijn in 1852 verkocht.

In hoofdzaak is de hoofdwacht zoo blijven bestaan, doch zij is thans grootendeels van bestemming veranderd.

In 1879 werd n.l. de hoofdwacht der militairen opgeheven en ontruimd. Onmiddellijk verzocht de Gemeente, overeenkomstig het in 1861 gesloten contract, waarbij ook het tot militair gebruik bestemde gedeelte van de hoofdwacht in onderhoud en beheer aan het Rijk was overgedragen, om teruggave van de daarin genoemde lokalen. Hieraan werd ten deele voldaan, doch onder voorbehoud, dat de Gemeente slechts tot wederopzeggens toe over deze ruimte mocht beschikken. De wachtzaal is thans, nadat zij eerst de brandwacht heeft gehuisvest, tot politiezaal ingericht; het arrestantenlokaal bleef zijne bestemming voorloopig behouden; de officierskamer wordt nog steeds voor den garnizoensdiens gebruikt.

Het volgende jaar bracht wederom eene belangrijke wijziging in het gebruik der hoofdwacht mede. In den loop van 1879 had het Rijk een nieuwen zetel voor het kantongerecht aan de Oosterkade gesticht. Zoodra dit gebouw gereed was, ontruimde het kantongerecht op 1 Juli 1880 de bovenverdieping der hoofdwacht. De bestemming van deze zoo gunstig gelegen lokalen gaf aanleiding tot langdurige besprekingen, totdat zij op 22 December 1881 werden aangewezen tot bureaux voor gemeentewerken. Deze waren in 1869 van de Hoeksterpoort naar den Arentstuin overgebracht. Toen de Gemeente, tengevolge van de wet op het Lager Onderwijs van 1878, het aantal scholen moest uitbreiden, achtte men het door dezen tak van gemeentedienst ingenomen terrein voor den bouw eener school bijzonder geschikt. Men wenschte daarom de genoemde bureaux te verplaatsen en hiertoe boden de door het kantongerecht verlaten bovenvertrekken der hoofdwacht eene gunstige gelegenheid. Doch, om een voldoende toegang van het stadshuis tot deze localiteit te verkrijgen, had men de plaatsruimte noodig, welke door de arrestantencellen werden ingenomen. Nogmaals wendde het Gemeentebestuur zich tot de Regeering met het verzoek om in het vrije bezit der geheele hoofdwacht te worden hersteld. Te vergeefs echter, doch het benoodigde cachot werd aan de Gemeente afgestaan, onder voorwaarde, dat zij nieuwe arrestantencellen zouden aanbrenge in het achterste gedeelte der soldatenwachtzaal. Zoo kon dan de verbouwing, waarbij ook de vroegere zittingszaal van het kantongerecht in twee vertrekken werd verdeeld, plaats hebben en in 1882 werden de bureaux der gemeentewerken naar de hoofdwacht verlegd.

Inmiddels had ook de militiezaal op de bovenverdieping van den rechtervleugel van dit gebouw eene andere bestemming gekregen. Bij de vernieuwing van het armhuis in 1880 hadden de armvoogden verlof ontvangen om daar hunne zittingen te houden. Na de voltooiing van dit gesticht besloot de Raad de militiezaal te gebruiken voor eene hoogst noodzakelijke uitbreiding der secretarie. De loting voor de nationale militie en de zittingen van den militieraad konden toch gevoegelijk gehouden worden in het bovenlokaal der oude waag. De oorspronkelijke militiezaal werd daarop in twee vertrekken gesplitst, die door de bureaux van den burgerlijken stand en de bevolking zijn ingenomen.

In 1895 vond er in den oostelijken vleugel der hoofdwacht eene kleine verandering plaats. In de St. Jacobsstraat grenst de hoofdwacht n.l. aan een woonhuis, dat in 1872 door de Gemeente was aangekocht en sedert werd verhuurd. Op voorstel van den Commissaris van Politie werd het achtergedeelte van genoemd huis, dat sedert eenigen tijd door dezen ambtenaar werd bewoond, met een gang aan het politiebureau verbonden om tot kamer voor den Commissaris te dienen. Kort daarna is ook het benedenvertrek in den rechtervleugel der hoofdwacht, dat sedert 1844 voor de behandeling der patenten had gediend, bij het politiebureau getrokken, zoodat thans de geheele benedenverdieping van het gebouw, met uitzondering van de officierskamer, voor de politie is ingericht.

Tot zelfs de zolder der hoofdwacht heeft zijne historie. Bij den aanleg van de telephoon alhier stond de Raad deze ruimte in huur aan de firma Ribbing en Bork van Amsterdam af, om tot telefoonbureau te dienen. In October 1895 werd dit bureau geopend. Lang is het hier niet gevestigd gebleven, want voor korten tijd kocht deze firma een huis op den Eewal aan, dat geheel verbouwd, thans tot telefoonkantoor is ingericht.

Het is te voorzien, dat de geschiedenis der hoofdwacht weer eene nieuwe phase in zal treden. Bij eene verbouwing van het stadshuis, thans in voorbereiding, wordt haar voortbestaan bedreigd, of, zoo de bouwplannen op minder groote schaal worden uitgevoerd, zal zijn waarschijnlijk toch aan eene geheele hernieuwing worden onderworpen.

De Cavaleriestal en de Manège

De historie van den cavaleriestal is eene lijdensgeschiedenis. Hij dankt zijn ontstaan aan eene onvervulde belofte en een overijld besluit en ofschoon de Gemeente groote sommen aan zijne voltooiing ten koste heeft gelegd, heeft bij slechts gedurende korten tijd volledig aan zijne bestemming kunnen voldoen.

Leeuwarden bezat, bij zijne groote kazerne en zijn ruime infirmerie, geen cavaleriestal. De behoefte hieraan werd het eerst gevoeld in den woeligen zomer van 1847. Den 25sten Juni van dat jaar brak hier n.l. Tengevolge van de duurte der levensmiddelen een oproer uit, dat door het krachtige optreden der Overheid echter spoedig werd beteugeld. Tot volkomen herste der rust, rukten hier op 30 Juni vijftig dragonders binnen, die in de kazerne werden ingekwartierd. Daar men voor de

paarden geene plaats had, werden drie benedenzalen van dit gebouw tot stallen ingericht. Dit gebruik der kazerne zou waarschijnlijk zijn bestendig, zoolang de dragonders hier verblijf hielden, had niet een regeeringsbesluit daarin verandering gebracht. In Januari 1848 deelde de Minister van Oorlog mede, dat Leeuwarden was aangewezen als garnizoensplaats voor den staf en twee escadrons lanciers van het 2e regiment, die met Mei hier hunnen intocht zouden doen. Deze aankondiging, hoewel met vreugde ontvangen, bracht het Stedelijk Bestuur in moeilijkheid. Wel was de kazerne voldoende voor het aantal manschappen, doch er moest ijlings eene stalling voor ongeveer 240 paarden worden gebouwd, opdat deze tegen den bepaalden tijd gereed zou zijn. Bij de goedkeuring der hiervoor vereischte belangrijke uitgave, die op fl. 37.000 werd geraamd, gaven de Gedeputeerde Staten den Raad in ernstige overweging, om vooral eerst uitdrukkelijke zekerheid te verkrijgen, dat deze maatregel van blijvenden aard zou zijn, doch met het oog op de korte tijdsruimte, gunden Burgemeester en Wethouders de aanbesteding van dit werk, waartoe vroeger voor den Raad was besloten, reeds voordat zij het antwoord der Gedeputeerde Staten aan den Raad hadden voorgelegd. Deze vereenigde zich ten slotte, doch onder protest, met de daad van het Dagelijksch Bestuur, en de bouw van den cavaleriestal ging door. Den 1sten Juli van dat jaar werden de paarden uit de kazerne naar den nieuwen stal in den Arentstuin overgebracht, doch ... de beloofde lanciers bleven weg. Dit lag zeer zeker aan de tijdsomstandigheden: eerst moet deze ruitery, tengevolge van de verwickelingen in Europa in 1848, elders worden gedetacheerd, en later veroorzaakte eene bezuiniging op het budget van oorlog eene reductie der cavalerie. Zelfs werd het hier liggende escadron dragonders in 1849 naar Deventer verplaatst en door een half escadron vervangen.

De teleurstelling was groot. Doch in 1853 kwam de blijde tijding, dat Z. M. de koning Leeuwarden had bestemd tot garnizoen van den staf en het eerste escadron jagers te paard. De dragonders vertrokken en met 1 November 1853 kwamen de jagers hier binnen. Het volgende jaar werd dit garnizoen nog versterkt, zoodat de Gemeente zorg moest dragen voor de stalling van 350 paarden. Terwijl eerst de stadsturfschuur tot hulp-stal was ingericht, werd in Juni 1854 de cavaleriestal vergroot, door op het achterplein aan de Dockumer Ee nog twee gebouwen te plaatsen, waarvan het eene tot apotheek, zadelmakerij en ziekenstallen en het andere o.m. tot smederij en geweermakerij diende. Ook de rijbaan en het exercitieveld eischten verbetering. Doch, voordat de Raad, door de ondervinding voorzichtig geworden, hiertoe overging, wenschte hij eerst zekerheid te verlangen, dat Leeuwarden voortaan tot de vaste cavalerie-garnizoensplaatsen zou behooren, en stelde daarenboven voor den bouw eener nieuwe manege tot voorwaarde, dat de oude rijsschool in de Grootte Kerkstraat, met de daarbij behorende stallen, door het Rijk in vollen eigendom aan de Gemeente zou worden afgestaan. De verzekering werd gegeven en de overdracht, die bij de wet moest worden geregeld, kwam op 13 December 1854 tot stand. Doch, voor dien tijd had er reeds eene vermindering der bezetting plaats gehad: in October 1854 werd de staf, het depot en een escadron der jagers naar Tilburg verlegd en bleven hier slechts twee escadrons achter. De onkosten, welke de Gemeente in dit jaar voor het vermeerderde garnizoen had gemaakt, bedroegen meer dan fl. 20.000.

Voor de blijvende twee escadrons bouwde de Gemeente, overeenkomstig de met het Rijk aangegane verbintenis, in 1856 eene nieuwe rijbaan naast den cavaleriestal, waaraan ruim fl. 24500 ten koste werd gelegd. Den 23sten December is deze

ingewijd. Doch drie jaar daarna, in November 1859, werden de beide escadrons jagers wegens de hier toen heerschende koorts, naar 's Hertogenbosch overgebracht en zijn hier nooit teruggekeerd. Zoo heeft de Gemeente in elf jaar tijds ruim fl. 80.000 uitgegeven voor eene bedrogen verwachting!

In 1861 werden de cavaleriestal en de manege, met de overige militaire gebouwen in onderhoud en beheer aan het Rijk overgedragen. Toen de Gemeente, met het oog op de uitbreiding der gasfabriek, de oostelijke helft van den ledigen cavaleriestal in 1865 terug wenschte te ontvangen, hebben de onderhandelingen daarover twee jaar geduurd. In 1867 werd dit deel van den stal aan de Gemeente teruggegeven en vervangen door de bureaux der gemeentewerken, de werk- en berg plaats en voor de fabricage, de turfschuur en de woning van de architect. Nadat in 1882 de genoemde bureaux naar de hoofd-wacht waren overgebracht, bouwde men op deze plaats de tegenwoordige Gemeenteschool no. 7.

Zooals boven is meegedeeld, werd de oude manege met de beide daarnaast gelegen Prinsestallen in 1854 in vollen eigendom aan de Gemeente afgestaan. Sedert 1863 wordt in de voormalige rijkschool gymnastiekonderwijs gegeven. De voorste der beide stallen, op den hoek van de Groote Kerkstraat en de Doelestraat gelegen, was in 1854 reeds tot woonhuis ingericht en dient nu tot vrouwenhuis. De achterste in de Doelestraat werd in 1824 vertimmerd tot magazijn van militaire fournitures: in 1839 bracht men het kantoor van den waarborg van gouden en zilveren werken. Van een perceel in de Pijlsteeg, daarheen over, en nadat dit bureau in 1876 naar de Heer Ivo-straat, achter de woning van den toenmaligen controleur, was verplaatst, bestemde men de benedenlocatie van den ouden Prinsestal tot bureau voor vaccinatie. Nadat in 1849 de gelegenheid tot gratis enting in het stadsziekenhuis was geopend, werd dit bureau in 1859 op particulier initiatief opgericht, doch de Raad stelde daarvoor, buiten eene subsidie van fl. 100, een lokaal in het stadhuis beschikbaar. Op den duur bleek dit vertrek echter minder geschikt te zijn, zoodat men in 1876 gaarne de gelegenheid aangreep om het vaccinatiebureau in de Doelestraat te vestigen. De oude stal werd daarop in 1877 verbouwd: de grondverdieping richtte men voor de vaccinatie in, terwijl boven vergaderlocalen voor de plaatselijke schoolcommissien werden aangebracht.

In 1879 kwam hier de oprichting van een parc vaccinogene ter sprake en de voordeelen der dierlijke inenting sprongen zoo duidelijk in het oog, dat de Raad in 1882 besloot aan de Vereeniging "Het Bureau tot animale Vaccinatie" eene subsidie van fl. 700 toe te staan, en haar zoodra zij een eigen gebouw bezat, fl. 1500 voor de op-richtingskosten te verstrekken. Eerst in 1886 slaagde deze Vereeniging er in een geschikt lokaal voor hare werkzaamheden in het Zaailand aan te koopen. De benedenverdieping van het gebouw in de Doelestraat werd weder ontruimd en dient sedert tot magazijn voor de schutterij.

2. Het IJkkantoor en het Kantongerecht

In 1858 had de Gemeente zeven woningen aan de Oosterkade, welk zij voor de oprichting eener handelsbeurs hier ter plaatse had aangekocht, doen afbreken. De

beurs kwam echter elders tot stand en langen tijd bleef deze plek grond onbebouwd, totdat het Rijk twintig jaar later 396 c.A. van dit terrein verkreeg voor de stichting van een gebouw, dat zowel het ijklocaal als het kantongerecht zou bevatten.

In het begin van het hier beschreven tijdvak was het ijkkantoor nog gevestigd in de woning van den arrondissementsijker, destijds den heer Stoffels, die een perceel bij de Put bewoonde en het kantoor in zijn achterhuis aan de Doorgaande Steeg hield. In 1870 werd het ijkkantoor, tengevolge van de invoering der wet betreffende de maten, gewichten en weegwerktuigen van 7 April 1869, overgebracht naar het voormalige locaal voor soepuitdeeling, achter het oude raadhuis in de Grootte Hoogstraat, dat het Rijk daartoe van de Gemeente huurde. Doch dit liet in alle opzichten te wenschen over, zoodat de Regeering in 1878 besloot een ander ijkkantoor op te richten.

De voorgenomen bouw van het ijkkantoor gaf aanleiding tot de stichting van een nieuwe zetel voor het kantongerecht. Deze was in 1845 gevestigd op de bovenverdieping van de hoofdwacht, welke sedert 1863 daartoe door het Rijk van de Gemeente werd gehuurd. Toen nu de Regeering, bij het zoeken naar een geschikt terrein voor het ijklocaal, hare keus liet vallen op de open plek gronds aan de Oosterkade, was het Gemeentebestuur gaarne bereid dezen grond tegen eene billijke vergoeding af te staan, doch wenschte, voor den welstand der kade, dat dit gebouw twee verdiepingen boven den beganen grond zou worden opgetrokken. Daar het ijkkantoor, vooral ten behoeve van het ijken der gasmeters, slechts gelijkvloers kon worden aangebracht, stelde het Gemeentebestuur aan de Regeering voor om het kantongerecht naar de bovenverdieping van het te stichten gebouw te verplaatsen: hierdoor zou de Gemeente de vrije beschikking verkrijgen over de vertrekken boven de hoofdwacht, welke zij, bij de zich steeds uitbreidende gemeente-administratie, toch binnen korter of langer tijd behoefde. Dit plan vond bijval en nadat het Rijk het terrein voor fl. 3.960 had aangekocht, had de aanbesteding van het ijklocaal en het kantongerecht den 30sten September 1878 plaats. Het werk werd voor fl. 33.565 aan den aannemer Van der Veer gegund en kwam aan het eind van 1879 gereed. In den zomer van 1880 werd het gebouw in gebruik genomen.

Gelijkvloers vindt men het ijkkantoor voor den ijk en herijk der maten en gewichten. Hierin treft men ook afdelingen voor het ijken van weegwerktuigen en gasmeters aan. Sedert eenige jaren worden deze toestellen hier niet meer geijkt en heeft men een gedeelte van het locaal voor het ijken der weegwerktuigen tot wederopzeggens toe daarvan afgenomen, om tot een bureau voor den ambtenaar van het Openbaar Ministerie bij het kantongerecht te worden ingericht.

Het kantongerecht, dat geheel van het ijkkantoor is afgescheiden en zijn ingang in den noordelijken muur heeft, terwijl de deur van het ijklocaal in het front staat, is op de eerste verdieping van het gebouw gelegen. Het bevat buiten de kantonrechtterskamer, de vertrekken voor de griffie en het bureau van den ambtenaar van het Openbaar Ministerie, eene ruime zittingszaal, eene wachtkamer en de woning van de concierge.

Het gebouw ligt aan drie zijden aan de openbare straat, n.l. aan de Oo(s)terkade,

Droevendal en de Gedempte Keizersgracht en is, met zijn keurigen gevel, een sieraad voor deze kade.

3. De Bijzondere Strafgevangenis

Sedert het tuchthuis in 1821 tot een van 's Rijks grootste gevangenissen werd bestemd, is deze inrichting een voorwerp van bestendige zorg voor de Regeering geweest. Het heeft in de laatste helft der 19e eeuw herhaaldelijk verbouwingen ondergaan, zoodat er thans van het voormalige blokhuis niets meer is overgebleven. In 1859 werd het oude cellulaire gedeelte der gevangenis langs de Keizersgracht afgebroken en stichtte men op nagenoeg dezelfde plaats een nieuwen cellenvleugel, waarbij tevens een ander militair wachthuis werd gebouwd op het voorplein voor de fraaie hoofdpoot. Doch de zekerheid, welke het overige gedeelte van het tuchthuis aanbood, liet blijkbaar te wenschen over, daar het in Juni en in October van 1868 aan eenige gevangenen gelukte uit het gebouw te ontsnappen, tot groote ontsteltenis der bevolking van Leeuwarden en omstreken. Dit noopte de Regeering het oude blokhuis geheel af te breken en eene nieuwe gevangenis te stichten, waarvan de gebouwen, in een vierkant geplaatst, eene groote binnenruimte omsluiten, welke door een middenvleugel, evenwijdig aan het front van het noorden naar het zuiden loopend, in twee pleinen wordt verdeeld. Deze verbouwing, die van 1870-1876 heeft geduurd en waaraan ruim 390.000 gld. ten koste werd gelegd, is in drie gedeelten uitgevoerd. Bij het eerste verdwenen o.m. het eigenlijke blokhuis met zijn somberen gevel, dat den vooruitspringenden linkervleugel van het gebouw vormde en sedert 1824 als woning van den commandant dienst deed, de toren, de monumenteele hoofdpoot en het militaire wachthuis. Dit werk omvatte den bouw der alcovenzalen, die in den zuidelijken vleugel langs de stadsgracht zijn aangebracht, en het kommandantshuis, de poort en de militaire wacht, met de daarboven gelegen bestuurskamers, welke het middengedeelte van het front der gevangenis uitmaken. Bij het tweede ontstonden: de nieuwe middenvleugel, die thans beneden tot ziekcellen, vertrekken voor den huisdienst uitmaken en bergplaatsen, en boven tot verblijfszalen en administratiebureaux is ingericht: de strafcellen, welke dezen vleugel met het alcovengebouw verbinden: de zuidelijke vleugel, in het verlengde van den alcovenbouw, welke tot bad- en waschklokalen en tot smidswerkplaats dient; de noordelijke vleugel, achter het cellengebouw, waarin de kerk is gelegen en eindelijk de brug over de gracht, voor de hoofdpoot. Het laatste gedeelte betrof ten slotte den bouw van den oostelijken vleugel, waarin o.m. de keukens, het verblijf voor de gevangenen die levenslang zijn opgesloten en bureaux gevestigd zijn. Hierbij werd tevens de zuidelijke vleugel met eenige vertrekken voor de uitoefening van bedrijven verlengd.

Zoo was in 1876 de geheele gevangenis vernieuwd, met uitzondering van het cellulaire gedeelte in den noordelijken vleugel, dat eerst in 1859 was opgebouwd. Doch ook dit werd eerlang afgebroken en op nieuw opgetrokken, ten gevolge van het Koninklijk Besluit van 11 Juni 1886, waarbij Leeuwarden werd aangewezen tot strafgevangenis voor militairen. De hierdoor noodzakelijk geworden uitbreiding der cellulaire gevangenis had plaats van 1892-1894 en kostte ruim fl. 80.000.

Treedt men thans door de hoofdpoot de gevangenis binnen, dan ziet men op het

voorste plein links de muren der cellulaire wandelplaats en rechts die van den tuin van den commandant, waarachter het alcovengebouw ligt. Gaan men daarop de poort van den middenvleugel door, dan komt men op het tweede binnenplein langs de met hekken afgeschoten wandelplaatsen der niet cellulaire gevangenen. Zoo bereikt men eene deur in het achtergebouw: opent men deze, dan bevindt men zich tegenover mden muur, die het huis van bewaring van het terrein der strafgevangenis afscheidt. Beide inrichtingen staan geheel op zich zelf, slechts hebben zij eene gemeenschappelijke keuken. Een poortje aan de zuidzijde van den muur omsluit voor het College van Regenten, dat over beide gevangnissen is gesteld, den toegang van de strafgevangenis naar het huis van bewaring.

4. Het Huis van Bewaring

Het huis van burgerlijke en militaire verzekering, zooals het vroeger genoemd werd, was sinds 1824 in de canselarij gevestigd. Toen men echter dit gebouw wenschte te bestemmen tot bergplaats van de archieven en van de bibliotheek der Provincie, moest deze gevangenis naar eene andere plaats worden overgebracht. Men besloot daartoe een nieuw gebouw te stichten op het oostelijk deel van het terrein der strafgevangenis. Hier stonden eenige weeflocalen, die afgebroken werden en in 1889 begon men met den aanbouw van deze inrichting, welke ongeveer een ton heeft gekost.

Vóór het huis van bewaring, waartoe eene brug over de Keizersgracht toegang verleent, liggen de cipierswoning en het administratiegebouw, dat door eene gang met deze gevangenis is verbonden. Rechts van deze gang vindt men het cellulaire gedeelte met de cellulaire wandelplaats, links, de vertrekken voor de in gemeenschap zittende gevangenen, met bijbehorende wandelplaats. Hierachter staat de kerk. Op de eerste verdieping van het gebouw liggen o.m. de kamers voor gegijzelden, de pistole, de bibliotheek en de kamer van den onderwijzer; op de tweede verdieping de vrouwenafdeelingen en de ziekenzalen en -cellen. Het gebouw kwam en in April 1891 gereed en werd spoedig daarna in gebruik genomen.

Het complex van gebouwen, gevormd door de strafgevangenis en het huis van bewaring, is aan de vier zijden door grachten omgeven en ligt als een sterk kasteel in de kom van onze rustige stad.

Het Stadhuis, de Torens, de Kerken en de Begraafplaatsen

1. Het Stadhuis

Al heeft de gemeente-administratie in den loop der jaren eene enorme uitbreiding verkregen en zijn er verschillende takken van dienst aan toegevoegd, toch staat het stadhuis nog nagenoeg onveranderd daar, zooals het hoofdgebouw in 1715 en het

bijgebouw met de groote raadszaal een halve eeuw later uit de handen der bouwmeesters te voorschijn zijn gekomen. De behoefte aan meerdere plaatsruimte doet zich dan ook dringend gevoelen en reeds wordt er eene aanzienlijke vergrooting van het stadshuis voorbereid, waartoe de Gemeente voor en na alle panden heeft aangekocht, welk zij nog niet bezat in het vierkant der gebouwen, gelegen tussen het Raadhuisplein en de St. Jacobsstraat, het Hofplein en het Raadhuisstraatje. Doch deze plannen verkeerden nog in een staat van wording, zoodat ik mij hier moet bepalen tot de vermelding van de enkele, geringe wijzigingen, die het stadshuis in de laatste zestig jaar heeft ondergaan.

De groote raadszaal, welke in 1846 nog slechts met twee vorstelijke beeltenissen prijkte, n.l. met die van prinses Maria Louisa en Koning Willem I, is thans ook versierd met de portretten van Koning Willem II en Koning Willem III, van koningin Emma en Koningin Wilhelmina, welke alle door de voogden van het St. Anthony-Gasthuis aan de Gemeente zijn geschonken. De beide eerste, die door den Leeuwarder schilder J. J. G. van Wicheren werden gemaakt, zijn in 1868 door het Gemeentebestuur aanvaard; dat van de Koningin-Regentes Emma, van de hand van Christoffel Bisschop, werd na het bezoek der beide Koninginnen in 1892 vervaardigd en in 1893 in de raadszaal geplaatst, terwijl de beeldtenis van Koningin Wilhelmina, ter herinnering aan het bezoek van Hare Majesteit in 1905 aangeboden en door onzen voormaligen stadgenoot J. H. Jurras geschilderd, in 1906 werd verkregen.

Deze mooie raadszaal, die zich tevens zoo uitstekend voor gastmalen en receptien leent, die onze Koningen en Koninginnen binnen hare wanden mocht zien en hare deuren gastvrij opende voor allerlei bijeenkomsten, (o.m. hebben de Staten van Friesland hier vergaderd, totdat het Paleis van Justitie gereed was) is gelukkig vrij wel ongerept gebleven; alleen is bij den aanleg der gasleiding in het stadshuis in 1867 de vroegere kristallen lichtkroon voor gasornamenten vervangen en heeft men in 1907 eene ventilatie in de zoldering aangebracht. Het plein voor de raadszaal werd in 1903 hernieuwd.

Het hoofdgebouw van het stadshuis onderging in dit tijdperk weinig of geen verandering, om enkele kleine verbeteringen als het plaatsen van banken in de vestibule in 1876, het aanbrengen van een tochtportaal aldaar in 1878 en het maken van twee ramen in den zuidelijken muur der nieuwe raadszaal in 1907 niet te noemen. De gemeente-administratie, welke in eene veel te enge ruimte was besloten, heeft echter in 1881 beslag gelegd op een gedeelte van de aangrenzende Hoofdwacht. Reeds in 1846 was er een vertrek in den westelijken vleugel van dit gebouw aangewezen voor de behandeling van de militiezaken en de patienten, terwijl de bovenzaal in dezen vleugel voor de zittingen van den militieraad was ingericht. In 1881 nu werd deze zaal in twee vertrekken gesplitst en door de bureaux van den burgerlijken stand en de bevolking ingenomen, terwijl voortaan de zittingen van den militieraad en de loting voor de nationale militie in het bovenlocaal der oude waag werden gehouden. Het overige gedeelte van de boven-verdieping der hoofdwacht werd in 1882 door de bureaux van Gemeentewerken betrokken, terwijl de grondverdieping thans bijna uitsluitend als politiebureau dienst doet. De geheele inrichting is echter te bekrompen. Voor de werk-zaamheden welke het Gemeentebestuur thans zijn opgedragen, wordt veel meer ruimte vereischt, dan een stadshuis kan aanbieden, dat in 1715 aan de behoeften voldeed, zoodat eene aanzienlijke uitbreiding van dit gebouw thans niet lang meer kan uitblijven.

Mede aan het Raadhuisplein, op den hoek van de Weerd, ligt het gebouw, dat van 1807 tot 1899 tot zeten heeft verstrekt aan het Gemeentebestuur van Leeuwarderadeel. In laatstgenoemd jaar werd deze overgebracht naar een huis in de Schrans, zoodat dit bestuur thans in de kom zijner eigene gemeente vergadert. Het oude grietenijhuis, dat in 1843 met het naastbijgelegen pand was vergroot, werd verkocht en dient sinds tot particuliere doeleinden.

2. De Torens

Wanneer men een gezicht op Leeuwarden, genomen van de zuidzijde, uit de 17e en 18e eeuw beschouwt, dan steken er boven de wallen der stad talrijke torens en torentjes uit: de Oldehove, de Nieuwetoren, de torentjes op de Hervormde en Waalsche kerken, die op het stadhuis, de poorten, het blokhuis en particuliere gebouwen, -ja, het schijnt wel, alsof de stad om hare torens bestaat en alsof die spitsen zich in vroolijken wedijver willen meten met den reus onder hen: den zwaren, statigen Oldehove met zijn stompe kruin, die sedert eeuwen de stad aan zijn voet bewaakt.

Van al deze torens bestaan er slechts enkele meer, doch onder deze is de Oldehove ons gebleven, al zwijgt in de laatste jaren zijne welluidende en machtige stem, die eertijds het lief en leef der stad in zware tonen verkondde. Het metselwerk van den Oldehove, welke reeds bij zijn opbouw in 1529 aan-merkelijk was verzakt, vertoonde in latere jaren groote scheuren, hetgeen waarlijk niet te verwonderen is, als men bedenkt, dat het Stedelijk Bestuur, vertrouwend op de hechtheid van dit bouwwerk, gedurende langen tijd slechts fl. 50 voor het jaarlijksch onderhoud beschikbaar stelde en het eene bijzonderheid was, dat er in 1877 fl. 2.200 aan het herstel van den toren werd besteed. In 1889 plaatste men er een bliksemafleider op de den Oldehove en in hetzelfde jaar werden op op-hangpunten der klokken versterkt. Doch het zwaaien en dreunen der zware klokken bleek de muren zeer te benadeelen, en, ofschoon de ontstane scheuren in de laatste jaren telkens weer werden gedicht, toch zijn de klokken na den verjaardag der Koningin in 1902 niet meer geluid.

In 1904 nam de Raad de restauratie van den Oldehove in ernstige overweging. Een voorstel om hieraan fl. 22.820 ten koste te leggen werd ingehouden, daar het Gemeentebestuur eerst eene poging bij het Rijk wilde aanwenden om of den Oldehove in eigendom aan den Staat over te dragen, of eene rijkssubsidie voor het herstellingswerk te verkrijgen. Thans is er bericht ontvangen, dat het Rijk niet ongenegen is eene som in de kosten der restauratie bij te dragen, zoodat het behoud van dezen mooie toren, het sieraad van Leeuwarden, gewaarborgd is. Moge de Oldehove, wiens geschiedenis met die van Leeuwarden is samengegroeid, nog lang over het wel en wee der stad waken!

Zijn jongere makker, de slanke Nieuwetoren, wiens vroolijk carillon zoo lustig weerklonk, bestaat niet meer. Deze toren, die omstreeks 1540 naast de oude St. Jacobskapel is verrezen en dus in het hart der stad stond, had sinds lang een dreigend scheeven stand aangenomen en maakte een onderwerp van voortdurende zorg voor het Gemeentebestuur uit. Toen bij nu door de Decemberstormen van 1883

nog duchtig werd geteisterd, besloot de Raad in Januari 1884 dit bouwwerk te slechten. De toren werd voor fl. 880 op afbraak Verkocht: - de weerhaan die gedurende drie en een halve eeuw hoog in de lucht heeft geschitterd, wordt nu op het Friesch Museum ten toon gesteld, en de klokken en het fraaie carillon staan thans stom en zwijgend op den zolder van het bureau der Gemeentewerken. Wel heeft de Raad in 1885 nog het plan tot stichting van een nieuwen toren overwogen, doch daar de stemmen over dit voorstel tweemaal staakten, is daarvan niet gekomen.

In het jaar, waarin de Nieuwetoren viel, verrees er een andere fraaie toren binnen Leeuwarden, die hoog boven zijne omgeving uit-steekt: n.l. de toren, behoorende bij de nieuwe St. Bonifaciuskerk. Daar er bij een bouw dezer kerk van de stichting van dezen toren melding zal worden gemaakt, ga ik deze hier stilzwijgend aan voorbij.

De Oldehove, de Nieuwetoren en de St. Bonifaciustoren zijn nu de drie groote torens, welke Leeuwarden in het hier beschreven tijdperk heeft gekend. Wat de kleinere torentjes aangaat: dat op het stadhuis bestaat nog steeds: het torentje op het dak van de in 1850 hernieuwde St. Dominicuskerk heeft in 1865 zijne klokken verkregen: terwijl de torentjes op de Grootte-, de Galieer- en de Waalsche kerken, welke volgens de staatsregeling van 1798 aan de Burgerlijke Gemeente toebehoorden, in 1902, met hunne uurwerken, aan de Nederduitsch Hervormde Gemeente zijn overgedragen.

De Hervormde Kerken

3. De Kerkgebouwen

De drie kerken der Nederduitsch Hervormde Gemeente zijn in de jaren 1842-1846 geheel gerestaureerd. Sedert hebben zij geene groote verbouwingen meer ondergaan. Buiten het gewone jaarlijksche onderhoud en eenige noodzakelijke herstellingen, vallen er slechts enkele veranderingen te vermelden, welke hoofdzakelijk door de vermeerderde behoeften des tijds in het leven zijn geroepen: zoo werd de verlichting der kerken bij de avond-godsdienstoefeningen in 1860 zeer verbeterd door het aanbrengen van gas en bestrijdt men de winterkoude thans niet enkel meer door warme stoven. In 1882 werden daartoe acht kachels voor fl. 2.000 aangekocht, waarvan in 1896 zes door nieuwe zijn vervangen.

Bij de verbouwing van de Grootte- of Jacobijnerkerk in 1842 was het verwulf boven de kerkekamer, het daarvan grenzend vertrek en het portaal, dat toegang tot het torentje geeft, blijven bestaan. In 1852 zijn de steenen bogen hier weggebroken en werd daarvoor een plafond van hout aangebracht. Nadat men in 1880 de leibedekking van het dak gedeeltelijk door zink had vervangen, bleek het bij eene inwendige restauratie in 1901 opnieuw, dat het dak en ook het torentje, hetwelk zich daarop bevindt, herstelling behoeften. Dit heeft aanleiding gegeven tot een verschil van gevoelen tusschen het Gemeentebestuur van Leeuwarden en de kerkvoogden der Nederduitsch Hervormde Gemeente omtrent den eigendom der torentjes op de Hervormde kerken, dat in 1902 door eene dading is beslecht. Hierbij heeft

Leeuwarden afstand gedaan van haar recht op de torentjes en de uurwerken der Groote-, Galileer- en Waalsche kerken, (dat op de Westerkerk was reeds in 1845 afgebroken), onder bijbetalen van fl. 864 voor afkoop van het onderhoud daarvan.

Aan het orgel in de Groote Kerk zijn herhaaldelijk herstellingen gedaan, zoo in 1853, 1856 en 1857, totdat het in 1883 door de firma L. van Dam en Zoon geheel werd vernieuwd.

Ook de orgels in de Galileer- en Westerkerk zijn meermalen verbeterd. In 1899 onderging eerstgenoemde kerk eene restauratie, thans (1907) hebben de kerkvoogden besloten de Westerkerk te doen herstellen, waarvoor eene som van fl. 6.000 is toegestaan. Deze verbetering geldt vnl. de verzekering der draagkracht van de kraak, welke niet meer voldoende wordt geacht. Bij beide kerken werd in 1882 een catechisatie-locaal aangebouwd.

De Waalsche kerk bestaat thans niet meer als zoodanig, daar de Waalsche gemeente alhier in 1888 werd opgeheven. Het kerkgebouw dezer Gemeente verviel daarop, volgens de overeenkomst op 31 Maart 1799 door de Nederduitsch Hervormde Kerk. Deze verkreeg tevens, voor zoo lang als de voormalige Waalsche Kerk tot godsdienstige doeleinden zal worden gebezigd, het vruchtgebruik van de kosterij en het orgel, terwijl de overige bezittingen der Waalsche Gemeente waarvan in 1890 de Fransche inscriptie werd verwijderd, wordt thans gebruikt voor de godsdienstoefening voor kinderen, huwelijksvoltrekkingen en doopbedieningen.

Buiten de vier bovengenoemde kerken bezit de Nederduitsch Hervormde Gemeente hier nog een klein bedehuis, achter de Oosterkade gelegen, dat men door eene steeg, welke aan deze kade uitkomt, bereikt. Het is enkel bestemd voor het houden van bijbellezingen voor behoeftigen. Deze godsdienstoefening werd in 1845 ingesteld door de commissie van toezicht op het godsdienstonderwijs, welke dee uitmaakt van den kerkeraad der Nederduitsch Hervormde Gemeente. Vijf jaar later richtte zij hiervoor een klein kerkje op, dat den 3en December 1850 werd ingewijd, waarop het van de emeritus predikant ds. Samuel Crommelin een orgel ten geschenke ontving. Iedere week wordt hierin geregeld een dienst gehouden.

De Doopsgezinde Kerk

In 1850 heeft de Doopsgezinde kerk eene aanzienlijke verbouwing ondergaan. Zij werd daarbij tevens uitgebreid, waartoe de kerkeraad een stukje tuingrond van den heer Adama aankocht en twee achter de kerk gelegen huisjes liet afbreken. Den 13en Maart 1850 werd het werk door den heer H. J. Keyzer voor fl. 8.890 aangenomen. Tijdens de verbouwing mocht de Doopsgezinde Gemeente voor hare godsdienstoefeningen gebruik maken van de Luthersche kerk, die daartoe welwillend was aangeboden.

Den 20sten October 1850 werd het hernieuwde kerkgebouw, dat inwendig ook geheel gerestaureerd en van gasverlichting voorzien was, geopend. Aan de verbetering van het orgel, dat in 1848 juist voor fl. 615 was hersteld, had men nog fl.

430 ten koste gelegd. In 1872 besloten de diakenen tot de verwarming der kerk tijdens de godsdienstoefeningen.

Het nieuwe metselwerk bleek echter den tijd niet te kunnen trotseeren; reeds veertig jaar later dreigde de kerk in te zullen storten en moest onverwijld worden gesloten. Thans vond de Doopsgezinde Gemeente een toevluchtsoord in de verlaten Waalsche kerk. De herstelling van het gebouw had in 1889 voor fl. 5.790 plaats. Sedert heeft het geene belangrijke veranderingen meer ondergaan. De aan het kerkplein gelegen kerkekamer werd in 1871 zeer vergroot door den aanbouw van eene ruime vergaderzaal, waarin ook de Friesche Doopsgezinde Societeit hare bijeenkomsten houdt.

Deze zaal ziet uit op een vriendelijken tuin, die bij de kerk behoort en een aardig plekje groen vormt te midden van de achtergevels deze dicht bebouwde wijk. Toen in 1902 het lokaal bestemd voor het godsdienstonderwijs niet meer voldoende bleek te zijn, is er op dit gebouw eene tweede verdieping geplaatst, die twee flinke catechisatiekamers bevat, terwijl het oorspronkelijk daarvoor gebruikte vertrek gedeeltelijk tot trappenhuis en gedeeltelijk tot bureau is ingericht.

De Lutherse Kerk

De kerk der Evangelische Luthersche Gemeente, welke in 1773 tijdens de ambtsvervulling van den predikant A. Sterk, hernieuwd en uitgebreid was, is sinds dien tijd slechts weinig veranderd. In 1861 liet de kerkeraad gasverlichting in het gebouw aanbrengen, terwijl de verwarming der kerk uit 1874 dateert. Daar het dak veel te wenschen overliet, werd dit in 1888 geheel afgebroken en vervangen door eene nieuwe houten bekapping, welke met pannen is gedekt. In het koor der kerk is in 1894 eene wijziging gebracht door het maken van eene verhooging voor den kansel en het wegnemen van het doophek.

Daarentegen zijn de bij deze kerk behoorende gebouwen, n.l. de in 1843 gestichte pastorie, de kosterij en het ten oosten van de kerk gelegen huis ten deele vergroot en ten deele afgebroken en opnieuw opgetrokken. Achter de kosterij bevindt zich de kerkekamer. In 1880 is deze vernieuwd, vergroot en met twee verdiepingen verhoogd, welke laatste bij de aangrenzende pastorie zijn getrokken. De oude kosterwoning is daarop in 1894 afgebroken en door eene nieuwe vervangen, terwijl de kerkeraad twee jaar daarna ook de beide ten oosten van de kerk liggende kleine woninkjes, liet slechten en hier een flink huis stichtte, waarvan de gevel in overeenstemming werd gebracht met dien van de kosterij.

De Gereformeerde Kerken

Van de hier bestaande kerkelijke gemeenten heeft de Christelijke Afscheidene Gereformeerden zich in den loop der laatste zestig jaren wel het meest ontwikkeld.

Door hare verbinding, in 1869 met de Kerken onder 't Kruis en in 1892 met de Nederduitsch Gereformeerde Kerk, is zij zeer in aanzien toegenomen en, waar dit kerkgenootschap eertijds slechts een kerkje bezat, beschikt zij thans over drie kerkgebouwen.

Het oorspronkelijk kerkje, dat hier in 1842 werd gesticht, lag aan den opgang van de Nieuweburen (de Vijzelstraat) en den tegenwoordigen Noorderweg, toenmaals Noorderkade. Slechts korten tijd voldeed dit gebouw aan de behoeften der steeds aangroeiende Gemeente: reeds in 1845 rezen er klachten over het gebrek aan ruimte en de ondoelmatigheid van dit bedehuis. In 1857 besloot de Gemeente tot de stichting eener nieuwer kerk, waartoe zij eene stalling met erf aan het Hoeksterpad, tegenover de gasfabriek, voor fl. 2100 aankocht. De bouw der kerk werd voor fl. 5.500 opgedragen aan den heer W. van Bloemen. Den 2en Januari 1859 kon zij worden opengesteld. Doch ook het nieuwe bedehuis bleek spoedig te klein, zoodat de kerkeraad, daartoe in staat gesteld door de offervaardigheid van den toenmaligen predikant ds. Jans, in 1863 eenige woningen achter dit gebouw aankocht en deze liet afbreken om de kerk met het opengevalen terrein te vergrooten. Op den 3en April 1864 kon zij weer worden heropend. Bij deze plechtigheid liet zich voor het eerst het nieuwe orgel hooren, dat het in 1862 aangeschafte kabinetorgel had vervangen.

Later heeft het gebouw nog herhaaldelijk verbeteringen ondergaan: zoo werden er in 1878 nieuwe lichtramen in aangebracht en maakte men in 1887 een uitgang met vleugeldeuren tegenover den preekstoel; in 1891 werd de kerk inwendig verbouwd en in 1893 maakte de oude kansel voor een nieuwen plaats.

In 1864 liet de kerkeraad de naast de kerk gelegen kosterij tot eene pastorie verbouwen. Slechts kort heeft dit huis daartoe gediend, daar de Gemeente in 1881 een perceel in Droevendal aankocht en het tot predikantswoning bestemde. Zeven jaar later voegde men eene nieuwe vergaderzaal bij de Noorderkerk had opgericht, vertimmerd en wordt nu alleen voor godsdienstonderwijs gebruikt.

Intusschen had de Christelijke Afgescheidene Gerefomeerde Gemeente zich in 1869 met de Kerken onder 't Kruis vereenigd; zij stelden hun statuut vast en noemden zich vervolgens de Christelijke Gereformeerde Kerk.

In 1886 bracht de doleantie, ontstaan door een conflict van hare aanhangers met de synodale organisatie der Nederduitsch Hervormde Kerk, eene scheuring in dit lichaam te weeg. De doleerenden, die den naam van Nederduitsch Gereformeerde Kerk aannamen, vertrouwden hunne stoffelijke belangen toe aan eene vereeniging "De Kerkelijke Kas" geheeten, welke hier op 4 Januari 1888 een heerenhuis met tuin in de Groote Kerkstraat, toebehoorende aan de Erven van den heer J. van Andringa de Kempnaer, voor fl. 16.300 aankocht. In den uitgestreken tuin stichtte deze vereeniging thans eene groote kerk, waaraan zij ruim fl. 13.000 ten koste legde. Het woonhuis werd gedeeltelijk tot pastorie, vergaderzaal en catechisatiekamers ingericht en gedeeltelijk verhuurd. Den 6en Januari 1889 had de eerste godsdienstoefening in het nieuwe kerkgebouw plaats. Vijf jaar later werd er nog eene gaanderij in aangebracht, terwijl ook het tegenwoordig in deze kerk gebruikte orgel, dat door de firma Bakker en Timminga werd vervaardigd, uit 1894 dateert.

Achter de kerk was nog een gedeelte van den oorspronkelijken tuin onbebouwd

gebleven. In 1905 heeft men dit terrein gebruikt voor de stichting van een consistoriegebouw met twee ineenslopende vergader- zalen, n.l. een voor de oorspronkelijke Christelijke Gereformeerde- en een voor de vroegere Nederduitsch Gereformeerde kerk, welke thans zijn samengesmolten. In 1892 hadden n.l. de Christelijke Gereformeerde kerk, die daarvoor haar Statuut van 1869 introk, en de Nederduitsch Gereformeerde kerk zich classicaal en synodaal vereenigd onder den naam van "De Gereformeerde Kerken in Nederland". De plaatselijke kerken behielden echter hare zelfstandigheid en bleven hier ter stede voorloopig voortbestaan als de Gereformeerde kerk van Leeuwarden. De vereeniging "De Kerkelijke Kas" werd opgeheven en hare eigendommen gingen op deze kerk over.

Een aantal leden der Christelijke Gereformeerde kerk, die sedert 1892 de Gereformeerde ker van Leeuwarden A. heette, konden zich met deze samensmelting der Christelijke Gereformeerden en der Nederduitsch Gereformeerde kerken niet vereenigen. Zij scheidden zich af, namens hun ouden naam: Christelijke Gereformeerde Kerk weer aan en stichtten in een pakhuis aan het Molenpad een eigen kerkgebouw, dat op 10 Juli 1895 in gebruik werd genomen.

De Katholieke Kerken

Zestig jaar geleden bestonden er te Leeuwarden vier kleine Katholieke kerken, n.l. de St. Dominicuskerk, op den hoek van de Speelmansstraat en de Bontepapesteeg, welke door de Dominicanen en de St. Antoniuskerk in Bontepapesteeg, die door de Franciscanen was gesticht, benevens de St. Willebrorduskerk tegenover de Korenmarkt en de St. Bonifaciuskerk aan de Vleeschmarkt op de Nieuwestad, welke aan de orde der Jezuiten hun ontstaan te danken hadden.

Nadat Leeuwarden bij de invoering der Pauselijke hiërarchie in twee parochien was ingedeeld, die door de binnengracht zijn gescheiden, werden in 1854 twee dezer kerken opgeheven en wel de St. Antonius- en de St. Willibrorduskerk. Het eerste gebouw is gebruikt voor de vergrooting der daaraangrenzende St. Dominicuskerk, het tweede heeft eerst, sedert 1860, als weeshuis voor meisjes, en daarna van 1883-1887 als hospitaal dienst gedaan, totdat het in laatstgenoemd jaar werd verhuurd en thans tot kachelmagazijn is ingericht. Van de beide overgebleven kerken bestaat thans nog alleen de St. Dominicuskerk; de kerk op de Nieuwestad werd in 1884 gesloten, zoodra er eene nieuwe, groote St. Bonifaciuskerk in de kom der zuidelijke parochie van Leeuwarden was verrezen.

De St. Dominicuskerk is in het hier beschreven tijdvak tweemaal hernieuwd en uitgebreid. In 1846 bevond zich deze kerk, vroeger ook "het Klooster" genaamd, daar zij deel heeft uitgemaakt van het voormalige Witte Nonnenklooster, nog op de bovenverdieping van het gebouw op den hoek van de Speelmansstraat en de Bontepapesteeg, waarvan de benedenverdieping door de pastorie werd ingenomen. Dit perceel werd in 1850 geheel afgebroken en op dezelfde plaats bouwde men een nieuwe kerk, welke, met de daarnaast aangebrachte pastorie, voor fl. 38.000 werd aanbesteed. Zij is op den 16en Augustus 1869 ingewijd. Eenige jaren later onderging deze kerk eene belangrijke verbouwing, doordat zij vergroot werd met de voormalige

St. Antoniuskerk, welke daarachter gelegen was. Dit oude gebouw werd afgebroken en op nieuw opgetrokken, doch de fundamenten hiervan verzakten thans dermate, dat de kerk zoo niet lang meer gebruikt zal kunnen worden op deze plek voorbereidt. De toegang tot deze kerk werd in 1887 veel verbeterd door het ontstaan van de Huygenstraat.

De nieuwe St. Bonifaciuskerk, wier toren hoog boven de omringende gebouwen uitsteekt en op verren afstand zichtbaar is, werd in 1884 voltooid. Zij heeft haar ontstaan te danken aan den wensch der leden van de St. Bonifacius-parochie, om hunne kerk, welke eertijds op de Vleeschmark en derhalve aan gene zijde der grensscheiding stond, naar hunne eigene parochie over te brengen. Langen tijd had men te vergeefs uitgezien naar een terrein, dat ruimte genoeg aanbood voor den bouw van eene kerk met pastorie en kosterswoning, totdat men in 1881 eene gunstige gelegenheid aangreep om een gedeelte van den uitgebreiden Amelandshof aan te koopen. In dat jaar verkocht n.l. de familie thoe Schwartzenberg haar voorvaderlijk erf, dat sedert twee eeuwen aan dit geslacht toebehoorde: het Amelandshuis, met een stuk van den tuin, werd het eigendom van den heer Tj. Gratama, terwijl het overige gedeelte door den heer Swildens voor fl. 17.800 ten behoeve der parochie werd verkregen. Nadat het geheele werk op 26 April 1882 door de heeren Bekhuis en Damstra voor fl. 261.500 was aangenomen, verzezen op deze plek de groote en zeer fraaie St. Bonifaciuskerk en toren met pastorie, welke door den bekenden architect dr. P. H. J. Cuypers zijn gebouwd. De kerk, die eene lengte van 75 M. en in het transept een breedte van 32 M. heeft, maakt met hare statige zuilenrijen en schoone lijnen een plechtigen indruk. Zij werd den 19en November 1884 ingewijd. De toren verheft zich voor den westelijken gevel der kerk tot eene hoogte van 78 M. en is een waar sieraad der stad. In 1894 zijn hierin drie klokken aangebracht, welke aan den tegenwoordigen deken, den heer A. J. Aukes, bij de herdenking van zijne vijf-en-twintigjarige ambtsvervulling zijn geschonken.

De in 1884 gebouwde pastorie dient thans niet meer tot haar oorspronkelijke doel. Reeds spoedig n.l. was deze woning, die eene fraaie gothische vergaderzaal bezat, te groot gebleken, zoodat men in 1887 besloot tot den aanbouw eener nieuwe pastorie. De uitgestrekte tuin bood hiertoe ruimschoots gelegenheid. Het nieuwe huis, dat aan de sacristie grenst, heeft haar ingang in de Baillebuurt. De voormalige pastorie, daartoe door het kerkbestuur afgestaan, werd na de ontruiming, tot ziekenhuis ingericht en het St. Bonifacius-hospitaal, dat tot op dit tijdstip in de oude St. Willebrorduskerk was gehuisvest, hierheen overgebracht. Toen in 1899 de behoefte aan eene nieuwe operatiezaal zich deed gevoelen, werd dit gebouw met een vleugel in den tuin vergroot. In 1905 heeft het St. Bonifacius-hospitaal op nieuwe eene aanmerkelijke uitbreiding verkregen door de schenking van mevrouw Lycklama a Nijeholt, geb. thoe Schwartzenberg, die het Amelandshuis met den daarbij behoorenden tuin van den heer Gratama gekocht en aan het kerkbestuur had aangeboden. Het gebouw werd daarop aan het ziekenhuis toegevoegd en een gedeelte van den tuin gebruikt tot den aanbouw van eene gaanderij voor de patienten en eene kapel voor de zusters, wier oorspronkelijk aantal van drie tot een twintig is gestegen. Zoo zijn het Amelandshuis en het terrein van den vroegeren Amelandshof thans weer in eene hand vereenigd.

De Synagoge

Bij het toenemend aantal Israëlieten hier ter stede werd de oude synagoge, die in 1805 in de Sacramentsstraat was gesticht, te klein. Daarom besloot het kerk-bestuur in 1865 tot vergroting van het gebouw. Het werk werd voor fl. 11.732 aangenomen; men brak de aangrenzende woningen in de Sacramentsstraat af en den 6en Juli 1865 legde de opperrabijn, de heer B. Dunsus, den eersten steen van de nieuwe synagoge. Op den 4en Maart 1905 vierde de gemeente het honderdjarig bestaan van haar kerkgebouw, onder leiding van den tegenwoordigen opperrabijn, den heer S. A. Rudelsheim. Bij deze gelegenheid ontving de gemeente een prachtige voorhang voor de Heilige Arke van de Dunsusvereniging ten geschenke.

De overige Kerkgebouwen

Het Leger des Heils vestigde zich hier in 1891 en huurde voor zijne godsdienstoefeningen een benedenlocaal in de Heerestraat. In 1899 werd het bedehuis van het Leger, waartoe hier nu een zeventigtal leden zijn toegetreden, naar het aangrenzende perceel overgebracht.

De Apostolische gemeente alhier werd in 1889 in het huis Bagijnestraat no. 36, tegenover de Bollemanssteeg, gesticht.

De benedenverdieping van dit pand is tot kerk ingericht. Ook deze gemeente telt een zestigtal leden.

De Hersteld Apostolische gemeente zette zich in 1903 in zelfs eens Leeuwarden neer. Eerst had zij haar bedehuis in eene woning aan den Groeneweg, hoek Doelestraat; daarna bracht zij dit over naar de Groote Hoogstraat en nu is deze gemeente, die thans 200 zielen telt, voornemens een kerkje te bouwen tegenover Mariënborg, achter de Hoven.

Nog bestaat hier sinds 1904 eene kleine gemeente, welke zich noemt: De Heiligen der Laatste Dagen. Deze kwam eerst bijeen in eene woning in de Klokstraat en heeft nu een bedehuis verkregen in de Gijsbert-Japixstraat.

Van veel ouderen datum is de stichting van de Vrije Evangelische gemeente, die hier reeds meer dan eene halve eeuw gevestigd is. Zij richtte eerst eene voormalige vellenploterij in de Weerklank, welke door haar voorganger Holman was gekocht, voor hare godsdienstoefeningen. In 1894 ging dit pand aan den bloemist Jongstra over, die het eerst nog tijdelijk aan deze gezindte in huur gaf. Spoedig daarop kocht zij het vroegere diaconessenhuis op de Voorstreek aan, waarvan zij de achterzalen tot kerk inrichtte, terwijl zij het overige gedeelte van het gebouw verhuurt.

De Begraafplaatsen

De rustige en fraaie Algemeene Begraafplaats, welke, door den heer L. P. Roodbaard ontworpen, in 1833 werd geopend, heeft in het tijdsverloop der laatste zestig jaren weinig verandering ondergaan. Slechts werd er in 1874, ter voldoening aan de wet van 10 April 1869, een lijkenhuis op gebouwd.

Reeds bij den aanleg van het kerkhof is de noordwesthoek, ter grootte van 6.320 c.A., van het overige gedeelte afgescheiden om tot begraafplaats der Israelieten te dienen. Het Stedelijk Bestuur bood deze plek gronds aan de Israelitische gemeente aan, die de schenking den 9en Maart 1836 als onvervreemdbaar eigendom aanvaardde. Later bleek het, dat de overdracht onwettig was geschied, zoodat er in 1871 eene nieuwe overeenkomst tusschen het Gemeentebestuur en den Israelitischen kerkeraad tot stand kwam. Hierbij ontving de laatste de Israelitische begraafplaats opnieuw in vollen eigendom, terwijl de Gemeente een strookje gronds, groot 70 c.A., van het voormalige kerkhof aan den Groeneweg, dat nog niet door graven was ingenomen, verkreeg om daarmee deze straat te verbreedden.

Sinds lang bezitten ook de Katholieken hunne eigene begraafplaats. Reeds in 1869 verzocht en verkreeg het kerkbestuur der parochie van St. Bonifacius vergunning tot het aanleggen van een kerkhof aan de Spanjaardslaan, tegenover de Algemeene Begraafplaats. Aan dit plan is echter geene uitvoering gegeven. In 1878 werd het denkbeeld opnieuw opgevat en liet men daartoe het oog vallen op een stuk grond aan den Harlingertrekweg. Doch het werd eerst verwezenlijkt, toen de kerkbesturen der beide parochien hier ter stede in 1881 vergunning ontvingen om eene afzonderlijke begraafplaatsen aan te leggen op de door hen in 1880 aangekochte perceelen land: sectie D nos. 178 en 522, gelegen aan den Marssumer straatweg. Het volgend jaar kon het nieuwe kerkhof in gebruik worden genomen. Op het voorplein, waartoe eene gemetselde brug en een hoog hek toegang verleenen, staat de doodgraverswoning. Het eigenlijke kerkhof, dat door eene gracht van het voorplein is gescheiden, is in drie klassen gesplitst en heeft eene oppervlakte van 21.990 c.A. Men hoopt later nog eene kapel op de begraafplaats te stichten.

Schoolgebouwen

Het bestuur der stad Leeuwarden heeft sedert de instelling van het koninklijk steeds zeer veel voor het openbaar onderwijs gedaan. Bij den aanvang van het hier behandelde tijdperk bestonden er van stadswege niet minder dan eene Latijnsche school, twee Fransche kost- en dagscholen, twee burgerscholen, vier tusschenscholen, drie armenscholen, eene Israelitische armenschool en eene bewaarschool, benevens eene teekenschool voor burgerlijke bouwkunde en handteekenen en eene muziekschool. Het lager onderwijs stond hier dan ook op zoo hoogen trap, dat Leeuwarden in dit opzicht boven vele andere steden in ons land uitblonk.

En toch, welk een afstand scheidt het tegenwoordig onderwijs niet van het

toenmalige ! Overtuigd, dat de opvoeding der jeugd een harer eerste plichten is, heeft de Gemeente in de laatste halve eeuw schatten ten koste gelegd aan de stichting en uitbreiding der schoolgebouwen en aan de verbetering van het onderwijs. Thans bestaan hier naast het stedelijk gymnasium, de Rijks hoogere burgerschool, de middelbare school voor meisjes en de burger-avondschoon, twaalf openbare scholen voor lager- en meer uitgebreid lager onderwijs, zes gymnastiekscholen en zes bewaarscholen, benevens acht bijzondere scholen. De inrichtingen van onderwijs zijn in lateren tijd nog vermeerderd met eene ambachtsschool en eene industrieschool voor meisjes. Daarentegen is de bovengenoemde muziek-school in het jaar 1847 gesloten en moest de druk bezochte teekenschool in zelfs eens het jaar 1867 plaats maken voor de burger dag- en avondschoon, terwijl de stedelijke Israelitische armenschool in 1860 werd opgeheven.

Een overzicht te geven van de ontwikkeling van het onderwijs over de laatste zestig jaar valt buiten het bestek van dit werk, daar dit uitsluitend bepaalt tot de historische plaatsbeschrijving van Leeuwarden en daardoor tot de geschiedenis der schoolgebouwen beperkt moet blijven. Wij vangen deze aan met:

1. Het Hooger Onderwijs

Het Gymnasium

De Latijnsche school, de oudste inrichting van onderwijs hier ter stede, was in 1846 gevestigd in het gebouw der tegenwoordige burger-avondschoon op den hoek van de Bagijnestraat en de Bollemanssteeg. Toen in genoemd jaar, het onderwijs op deze school ook werd uitgestrekt over de nieuwe talen, verkreeg zij den naam van stedelijk gymnasium. Deze uitbreiding van het onderwijs maakte eene vermeerdering van schoollocalen gewenscht, doch de poging der curatoren om de beide op de eerste verdieping van het gymnasium liggende teekenzalen voor dit doel te verkrijgen, leden schipbreuk. In 1867 werd de teekenschool opgeheven. De daardoor vrijvallende ruimte kwam echter niet aan het gymnasium ten goede, doch werd integendeel oorzaak, dat deze inrichting voor hooger onderwijs uit haren alouden zetel, dien zij sinds 1625 had ingenomen, verdreven en in het verlaten gebouw der burgerschool voor jongens ondergebracht werd. De laatste was n.l. met 1 Januari 1868 opgeheven en het gemeentebestuur vatte het plan op om dit schoolgebouw in De Zak, dat in 1834 op de plaats der vroegere kazerne was opgericht, thans de bestemmingen voor de pas in het leven geroepen burger dag- en avondschoon. Doch, daar de leerlingen dezer school ook gebruik zouden moeten maken van de teekenlocalen in het gymnasium, besloot de Raad de burger dag- en avondschoon in het gebouw aan de Bollemanssteeg, en het gymnasium in dat in De Zak te vestigen. De curatoren moesten zich wel bij deze verwisseling van localiteit neerleggen, daar het gymnasium, ten gevolge van de afwaching, waarin men ten opzichte van het hooger onderwijs verkeerde, zeer weinig bezocht werd. Zoo telde het in 1875 slechts 15 leerlingen, waarvan 5 toehoorders, terwijl dit aantal in de beide vorige jaren niet meer dan 12 bedroeg.

De wet op het hooger onderwijs van 28 April 1876 heeft in dezen kwijnenden

toestand eene gunstige verandering gebracht. Met 1 Januari 1879 werd het oude gymnasium opgeheven en een nieuw gesticht, overeenkomstig de bepalingen der zooeven genoemde wet en de daaruit voortvloeiende nadere wetten en besluiten. Frisch, jong leven trok door den ouden stam: het gymnasium van Leeuwarden, dat thans de mededinging der Latijnsche school van Dokkum niet meer te duchten had, geraakte tot nieuwen bloei. De uitbreiding der leervakken en de snelle toename van het aantal leerlingen, dat in 1879 reeds 55 en in 1880, 83 bedroeg, maakte eene vermeerdering van schoollokalen noodzakelijk, zodat het gymnasium voorloopig met 1 Januari 1879 gehuisvest werd in het schoolgebouw op het Tournooiveld, dat kort te voren door de gemeenteschool no. 2 was ontruimd. Deze localiteit was echter geenszins voldoende en reeds dadelijk nam de Raad dan ook de stichting van een nieuwe school in overweging. Den 25sten Maart 1880 werd tot den bouw besloten: het gymnasium zou worden opgericht op de open plek gronds tusschen de infirmerie en de Reijndersbuurt, ten westen van de Arentstuin.

Snel sloeg men de handen nu aan den arbeid: den 12en Mei werden de fundeeringen voor fl. 5.225, en den 31sten Juli het gebouw zelf voor fl. 32.685 aanbesteed. Zoo kwam het gymnasium voor den cursus 1881/82 gereed en werd den 1sten September 1881 plechtig geopend. Het gebouw, dat nagenoeg vierkant is, bevat buiten de schoollocalen en de zaal voor natuur- en scheikunde, afzonderlijke vertrekken voor den rector, de docenten, den concierge en de curatoren, terwijl de Gemeente in 1881 voor fl. 1.800 eene woning voor den concierge op Reijndersbuurt aankocht. Het gymnasium is door een kleine tuin omgeven en ligt rustig in den parkaanleg van den Arentstuin.

Door de reorganisatie van het onderwijs nam het aantal leerlingen daarmede toe, dat de ruimte, welke het nieuwe gebouw aanbood, binnen enkele jaren te klein werd. Toen dit getal in 1889 tot 133 was gestegen, besloot de Raad het gymnasium met vier nieuwe lokalen te vergrooten, welk werk voor fl. 12.890 werd aangenomen. De nieuwe aanbouw, die een afzonderlijken hoofdingang heeft, is door eene korte gang met het oorspronkelijke gebouw verbonden.

Doch de bloei van het gymnasium was niet bestending. Bijna overal in Nederland openbaart zich in de laatste jaren het verschijnsel, dat de gymnasia minder bezocht worden, hetgeen men grotendeels aan de verandering van den tijdgeest toeschrijft. Ook het Leeuwarden gymnasium deelt in dezen achteruitgang en toen het Rijk in 1897 eene landbouw-winterschool in deze Gemeente wenschte op te richten, stelde de Raad de aan het gymnasium bijgebouwde lokalen, met de schoolmeubelen, voor dit onderwijs beschikbaar. Sedert 1899 wordt hier ook tuinbouwkunde onderwezen. Thans, in 1906, telt het gymnasium 66 leerlingen.

2. Het Middelbaar Onderwijs

De Rijks Hoogere Burgerschool

Na de uitvaardiging van de wet op het middelbaar onderwijs van 2 Mei 1863, waarbij o.m. bepaald werd, dat er minstens vijftien Rijks hoogere burgerscholen in ons land zouden worden opgericht, wendde de Regeering zich tot het Gemeentebestuur van Leeuwarden met de vraag, of, indien deze Gemeente de vestiging van een dezer scholen in hare kom gewenscht achtte, zij daarvoor een doelmatig

gebouw aan het Rijk ter beschikking wilde stellen. Gaarne ging de Raad op dit voorstel in en besloot den 3en December 1863 de Fransche dag- en kostschool voor jonge heeren tot dit doel aan te bieden. Deze inrichting toch zou bij de vestiging eener Rijks hogere burgerschool als gemeenteschool vervallen.

Bedoelde localiteit voldeed echter geenszins aan de eischen, die het middelbaar onderwijs stelde en daar eene verbouwing, bij groote onkosten, toch niet tot een gunstig resultaat kon leiden, is er aan dit plan geen gevolg gegeven. Doch de tijd drong: de Regeering had n.l. verklaard de Rijks hogere burgerscholen op te zullen richten in die gemeenten, welke daartoe de meest aannemelijke voorstellen deden, en toen ook een verzoek aan Z.M. den Koning om het Koninklijk Paleis tijdelijk ten behoeve van het middelbaar onderwijs te mogen gebruiken, was afgewezen, tastte de Gemeenteraad door en besloot den 25sten Augustus 1864 tot de stichting van een geheel nieuw gebouw. Na eenige aarzeling bestemde men daartoe een terrein, gelegen tusschen het Zaailand en het bolwerk. Eene reeks van elf kleine huisjes werd tot dit doel voor fl. 12.000 van de Wed. Soeting aangekocht en in November van genoemd jaar had de aanbesteding van de afbraak dezer woningen en den bouw der school voor fl. 62.547 plaats. Het Rijk verstrekke hiertoe eene Subsidie van fl. 10.000. In 1866 werd de school, die nog in eigendom aan de Gemeente behoort, in onderhoud en beheer aan het Rijk overgedragen.

Oorspronkelijk bevatte het gebouw, buiten de lokalen voor bepaalde leervakken, zeven schoolvertrekken, benevens de kamers voor den directeur en de docenten en de woning van den concierge. Aan de zuidzijde bevindt zich een botanische tuin, die vroeger aan het in plantsoen herschapen bolwerk grensde. Toen, bij den aanleg der Willemskade, de stadswal werd afgegraven, en de Raad het daardoor opengevallen terrein achter den tuin der school in drie bouwperceelen wilde verkoopen, ging het Rijk in 1870 eene ruiling van grond met de Gemeente aan, waarbij deze het aan den Staat toebehoorende stuk land verkreeg, waarop thans de Sophialaan ligt en het Rijk in het bezit werd gesteld van de strook gronds, welke den tuin der hogere burgerschool van de kade scheidde. Dit terrein is bij den tuin getrokken, welke daardoor zoo ruim werd, dat de later noodzakelijk geworden uitbreidingen van het schoolgebouw daarin gemakkelijk uitgevoerd konden worden, zonder den fraaien hof aanmerkelijk te schaden.

In den aanvang van September 1867 werd de Rijks hogere burgerschool, onder directie van professor dr. C.P. Burger, met 58 leerlingen geopend. Het schoolbezoek nam zoo snel toe, dat eene vermeerdering van schoollocalen weldra noodig werd. Nadat in 1874 het gymnastieklokaal, dat in het zuidoostelijk gedeelte van den tuin is geplaatst en een uitgang heeft op de Willemskade, aan het gebouw was toegevoegd, werd in 1875 eerst een der beide groote tekenzalen in twee schoolvertrekken hervormd; tien jaar later ging men er toe over den oostelijken vleugel uit te breiden, waardoor er twee nieuwe lokalen ontstonden, en eindelijk, in 1902, paste men denzelfden maatregel op den westelijken vleugel toe. Het aantal leerlingen was dan ook in dat jaar tot 235 gestegen. Den eersten November 1892 trad de heer Burger als directeur der school af en werd opgevolgd door dr. Ariens Kappers, die thans nog aan het hoofd dezer inrichting staat.

De Middelbare School voor Meisjes

Het gebouw, waarin thans de middelbare school voor meisjes gevestigd is, heeft vroeger jaren lang dienst gedaan als Fransche dag- en kostschool voor jonge jufvrouwen. In 1828, na het vertrek van den kostschoolhouder, den heer L.M.A. Waubert de Puiseau, werd de stad voor fl. 7.000 eigenares van dit huis. Het werd in 1846 geheel vernieuwd. Ten behoeve van deze verbouwing kocht het Stedelijk Bestuur drie kleine perceelen in de Rochebrunesteeg aan, waarvan het eene bij de school getrokken en de beide andere geslecht werden om den tuin te vergrooten. Voor dit laatste doel verkreeg de Gemeente in 1848 en in 1874 ook de overige woningen in deze nauwe steeg, zoodat de mooie tuin achter de school thans slechts door een ringmuur daarvan is gescheiden.

De Fransche school nam onder Mejuffrouw R. Plaat, die in 1859 Mejuffrouw Cox als hoofd dezer inrichting was opgevolgd, snel in bloei toe en het aantal leerlingen groeide zoo aan, dat in 1870 eene uitbreiding van deze localiteit dringend noodig werd. De vraag was destijds echter reeds gerezen, of men het onderwijs, aan deze school verstrekt, niet in den geest van het middelbaar onderwijs zou kunnen reorganiseren, waarmede eene geheele verandering der inrichting en wellicht de opheffing der kostschool gepaard zou gaan. Daar men op dit punt nog niet tot klaarheid was gekomen, besloot de Raad de oogenblikkelijk benoodigde ruimte te vinden door het aanbrengen eener geringe verbouwing en door eene wijziging in de bewoning van het huis. Bij de vergroting der localiteit in 1846 was er n.l. aan de westzijde van het hoofdgebouw eene woning van eene verdieping bij de school getrokken om tot eetzaal te dienen. Deze werd thans op de gevelhoogte van het gebouw gebracht en de daardoor gewonnen ruimte tot eene slaapzaal ingericht. Twee bestaande slaapvertrekken werden daarop tot schoollocalen aangewezen, waardoor men opnieuw plaats voor 50 leerlingen verkreeg. Dit werk, waartoe nog eenige andere kleine veranderingen behoorden, werd in den zomer van 1870 voor fl. 2.870 uitgevoerd.

Korten tijd daarna nam het Gemeentebestuur het voorstel tot oprichting eener middelbare school voor meisjes te Leeuwarden in ernstige overweging. De wet van 1863 toch kende slechts Rijks hoogere burgerscholen voor meisjes hetzij aan Provincie of Gemeente, of aan particulier initiatief over. Het is hier de plaats niet de vele discussien, welke zoowel over het tot stand komen, als over de organisatie van dit onderwijs zijn gevoerd, na te gaan. Zij hebben daartoe geleid, dat de Raad den 14e Januari 1875 besloot tot de stichting eener middelbare school voor meisjes met vijfjarigen cursus en tot de oprichting eener school voor meer uitgebreid lager onderwijs voor meisjes, in aansluiting aan het middelbaar onderwijs. Hierbij werden tevens de gemeentescholen nos. 1 en 3, n.l. de voormalige Fransche dag- en kostschool voor jonge jufvrouwen en de burgerschool voor meisjes opgeheven.

Spoedig daarop had de verbouwing der oude kostschool in de Grootte Kerkstraat plaats. Men legde hieraan ruim fl. 4.800 ten koste. De vertrekken, die vroeger tot woning der kostschoolhouderes gediend hadden, werden nu bij de schoolruimte in eene zaal voor het onderwijs in de natuur- en scheikunde hervormd, terwijl op de eerste verdieping de localen voor hand en natuurteekenen werden aangebracht. De concierge kreeg zijne woning binnen het gebouw. Tijdens deze restauratie heeft men den September 1875 geopenden cursus in het Koninkrijk Paleis gegeven, dat daartoe welwillend door Z. M. Koning Willem III was afgestaan. Den 13en Februari 1876 kon het gebouw in de Grootte Kerkstraat worden betrokken.

De middelbare meisjesschool, die bij den aanvang meer dan 100 leerlingen telde en zich lang op deze hoogte heeft gehandhaafd, genoot eerst eene subsidie van het Rijk, ten bedrage van fl. 5.000, daar het onderwijs aan deze inrichting geheel in overleg met de Regeering was geregeld. Op 1 October 1885 werd deze bijdrage echter ingetrokken. Sedert eenige jaren is het aantal leerlingen dezer school aanmerkelijk gedaald, (in 1906 bedroeg het 72) zoodat thans eene reorganisatie van het onderwijs wordt voorbereid.

De Burger Dag- en Avondschool

De wet op het middelbaar onderwijs droeg in hare artikelen omtrent de instelling van burger-, dag-, en avondscholen zorg voor de opleiding van aanstaande ambachtslieden en landbouwers. Zij bepaalde, dat deze scholen in elke Gemeente van meer dan 10.000 zielen voor den 1sten Mei 1869 opgericht moesten worden, onder bijvoeging, dat, indien de avondschool alleen reeds in de behoefte eener Gemeente voorzag, deze tijdelijk ontheffing kon verkrijgen van de stichting der burger-dagschool.

De Raad der Gemeente Leeuwarden besloot daarop in 1867 tot de oprichting van beide scholen. Onder de vakken, welke volgens de wet op deze scholen moesten worden onderwezen, behoorde ook het hand- en rechtlijnig te teekenen. Dit was oorzaak, dat de Gemeente met 1 October 1867 de hier bestaande en druk bezochte teekenschool ophief en had tevens ten gevolge, dat de keuze van het lokaal, waarin burger-dag en avondschool gevestigd zou worden, op het oude gymnasium viel. Bij de hernieuwing der Latijnsche school in 1830 waren n.l. op de eerste verdieping van dit gebouw de beide stads-teekenzalen aangebracht en daar het gymnasium slechts weinig leerlingen telde en men van de burger-dag en avondschool de beste verwachtingen koesterde, moest thans het hooger onderwijs voor het middelbaar onderwijs wijken. Het lokaal op den hoek van de Bollemanssteeg en de Bagijnestraat bevatte buiten de twee genoemde teekenzalen, drie leervertrekken, waarvan er een tot laboratorium werd ingericht, en eene curatorenkamer, welke tot directeurskamer werd bestemd. Daar men nog ruimte wilde uitwinnen voor eene instrument-, eene boetseer- en eene modelkamer, zijn bij de verbouwing dezer school, welke den 25sten Juli 1868 voor fl. 8.500 werd aangenomen, de beide teekenzalen naar de zolderverdieping overgebracht, terwijl er een vertrek voor den concierge in de ruime bergplaats voor turf werd gemaakt.

De burger-dagschool werd op 1 September 1868, de avond-school op 4 Januari 1869 geopend. Daar er van de voormalige teekenschool ook door zoovele ouderen gebruik was gemaakt, die niet in de termen vielen om den geheelen cursus der avondschool te volgen, bood men in eene voortgezette klasse dezer school ook aan niet-leerlingen de gelegenheid aan om 's avonds teeken-onderwijs te ontvangen.

De dagschool, die als eene voorbereiding voor de avondschool werd beschouwd, is nimmer tot grooten bloei geraakt: zij heeft nooit meer dan een vijftigtal leerlingen geteld. Reeds spoedig bleek n.l. dat de jongens, die zich op een ambacht wilden toeleegen, ander onderwijs nodig hadden, dan hun op de dagschool werd verstrekt:

de praktijk ontbrak. Dit gaf, zoowel in Leeuwarden als in andere steden van ons land, aanleiding tot de stichting van ambachts-scholen, waar de leerlingen zich practisch konden bekwamen. Daardoor werd de burger-dagschool langzamerhand door eene andere categorie van jongelieden bezocht, dan door de wet was bedoeld en reeds in 1882 gingen er stemmen op om deze school te reorganiseren in eene hoogere burgerschool met driejarigen cursus. Zij heeft te Leeuwarden echter nog lang haar bestaan gerekt: eerst bij het Koninklijk besluit van 28 October 1903 werd aan deze Gemeente ontheffing verleend van de verplichting tot het in stand houden dezer school. In de leemte, daardoor in het onderwijs ontstaan is, voorzien door de oprichting eener nieuwe gemeenteschool voor herhalings- en voortgezet lager onderwijs.

Ook de burger-avondschoon had in den loop der jaren niet aan het doel, dat men zich daarvan had voorgesteld, beantwoord. Dit lag vnl. aan de misvatting, dat de avondschoon een voortzetting van de dagschoon zou zijn, terwijl zij tevens werd opengesteld voor jongens, die een getuigschrift konden overleggen, dat zij de lagere schoon met vrucht hadden doorloopen. Deze laatsten, die gewoonlijk in twee jaar geen onderwijs hadden genoten, kwamen daardoor in eene klasse met de welvoorbereide oud-leerlingen der dagschoon, wat niet weinig belemmerend op het onderwijs werkte. Toen de burger-dagschoon was opgeheven, onderging de avondschoon eene geheele reorganisatie. Het nieuwe reglement dan den 26sten Juli 1904 door den Raad werd vastgesteld, beperkte het onderwijs aan deze schoon met tweejarigen cursus tot de beginselen der Nederlandsche taal, de wiskunde en het hand- en rechtlijnig teekenen. Voorloopig is deze inrichting nog in het oude gebouw gehuisvest, doch in het najaar van 1907 zal zij worden overgebracht naar de nieuwe ambachtsschoon.

De Ambachtsschoon

Zooals in het vorige hoofdstuk reeds werd medegedeeld, liet de opleiding der ambachtsscholen aan de burger-dagschoon, welke vnl. ten behoeve van deze leerlingen was ingesteld, veel te wenschen over, daar zij hun geene gelegenheid tot practische oefening gaf. Om in deze leemte te voorzien, wendde een vijftal corporaties, n.l. het Departement Leeuwarden der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, de Spaarbank, het St. Anthony-Gasthuis, Nijverheid en de Provinciale Friesche Werklieden Vereeniging, zich den 8sten November 1875 tot den Raad met het verzoek om hetzij van gemeentewege eene theoretische en practische ambachtsschoon in eene zoodanige inrichting te willen hervormen. Om elkaar volledig aan te vullen behoorden theorie en practijk toch op een en dezelfde schoon te worden onderwezen, onder leiding van een directeur, die, bij theoretische vorming, tevens bekend was met de eischen der practijk. Zij boden den Raad, als tegemoetkoming in de kosten, dadelijk eene som van fl. 35.000, en voor de eerstvolgende tien jaren daarenboven eene jaarlijksche bijdrage van fl. 650 aan.

Dit voorstel werd in ernstige overweging genomen. Talrijke adviezen werden uitgebracht, doch, ofschoon men het over het nut deze instelling eens was, kon men

niet tot overeenstemming geraken over de wijze van oprichting van eene ambachtsschool in verband met de bestaande burger-dagschool. Den 12en April 1877 stelden Burgemeester en Wethouders den Raad voor het gedane aanbod aan te nemen, indien de Regeering de Gemeente wilde ontbellen van de instandhouding der dagschool. Na lange discussien besloot de Raad, overtuigd dat eene poging tot verkrijging van vrijstelling toenmaals geheel vruchteloos zou zijn, den 24sten October 1878 eindelijk het gedane aanbod van de hand te wijzen en van gemeentewege geen ambachtsschool op te richten. De overwegingen hadden drie jaar tijds gekost!

De voorstanders der ambachtsschool lieten de zaak daarbij echter niet rusten. Zij besloten thans een practische ambachtsschool met driejarigen cursus op eigen initiatief te stichten, doch vroegen daartoe de medewerking van het Gemeentebestuur. Deze werd ruimschoots verleend. Den 22sten April 1880 stond de Raad aan de vereeniging "de Ambachtsschool" eene jaarlijksche subsidie van fl. 2.000 toe en gaf haar de vrije beschikking over de verlaten gemeenteschool no. 8 in de Speelmanstraat, met de daaraan verbonden onderwijzerswoning en tuin. Daar dit pand geheel bouwvallig was geworden, deelde de Gemeente tevens nog voor fl. 6.472 in de kosten der restauratie, die in September 1880 voor fl. 10.425 werd aangenomen. Het nieuwe lokaal bevatte o.m. een timmerwinkel, eene smederij, eene meubelmakerij en twee tekenzalen. Het theoretisch onderwijs zou aan eene door de Gemeente opgerichte herhalingschool met driejarigen cursus worden verstrekt.

Den 2en April 1881 werd de ambachtsschool door den voorzitter der vereeniging, Mr. E. Attema, geopend. Aan den eersten cursus namen 42 leerlingen deel. Het bleek wel, dat deze inrichting aan eene bestaande behoefte voldeed, want dit getal was het volgende jaar reeds tot 69 geklommen. Daar de beschikbare ruimte daardoor geheel was ingenomen en het voor de hand lag, dat het schoolbezoek nog zou toenemen, wanneer ook de derde klasse in werking trad, moest men tot de uitbreiding van het gebouw overgaan. Opnieuw wendde de vereeniging zich tot den Raad, die daarop bereidwillig een aan de school grenzend perceel in het Krommejat, dat tot bergplaats van onbruikbaar materiaal diende, in beheer en onderhoud aan de ambachtsschool afstond en terwijl hij zijne jaarlijksche subsidie tot fl. 4.000 verhoogde, tevens fl. 6.000 beschikbaar stelde voor de verbetering van dit gebouw. De vereeniging zelve had reeds drie kleine huisjes, welke het licht in het nieuwe speelplaats met daardoor vrijvallend terrein vergroot. De verkregen ruimte werd gebruikt voor de uitbreiding der smederij en het aanbrengen van een tweeden timmerwinkel en eene nieuwe teekenzaal.

De bloei der ambachtsschool bleef bestendig. In 1892 had er eene reorganisatie van het onderwijs plaats. Bij de opheffing der herhalingschool in dat jaar werd n.l. eindelijk de wensch der vereeniging vervuld, dat het practisch en het theoretisch onderwijs aan deze inrichting zouden samengaan, terwijl tevens ook het schilderen zouden samengaan, terwijl tevens ook het schilderen onder de leervakken werd opgenomen. Eene uitbreiding der school was daarvan het noodzakelijk gevolg. Den 7en Mei 1892 stond de Gemeente daartoe een belendend perceel, - een voormalig schoolgebouw in de Speelmanstraat, met uitgang op het Krommejat, - aan de vereeniging af, onder voorbehoud van het recht van naasting, indien de ambachtsschool eens mocht worden verplaatst. De verbouwing van dit lokaal werd voor fl. 16.500 aangenomen.

Twee jaar daarna moest de school opnieuw worden vergroot: voor het aanbrengen van eene tweede smederij kocht het bestuur een aangrenzend pand aan, dat voor fl. 4.467 in gereedheid werd gebracht. Doch hierbij bleef het niet. De toevloed van leerlingen aan deze inrichting werd steeds grooter; terwijl de cursus van 1901/1902 151 leerlingen had geteld, moesten er in 1902 73 jongens wegens gebrek aan plaatsruimte worden afgewezen. Opnieuw verkreeg de vereeniging een naastgelegen terrein voor de uitbreiding van het gebouw, doch bij het maken der plannen bleek het, dat voor eene doeltreffende verbetering van het bestaande en de oprichting van het nieuwe lokaal, fl. 100.000 werd vereischt, eene som, welke de finantieele draagkracht der vereeniging verre te boven ging.

In dezen nood kwam het bestuur van het St. Anthony-Gasthuis ter hulp. Getrouw aan zijn devies "ter voorkoming van armoede", waartoe het onderwijs aan de ambachtsschool zoo krachtig meewerkt, stelden de voogden op 13 November 1902 fl. 125.000 beschikbaar voor de stichting van een geheel nieuw gebouw, dat ruimte voor minstens 300 leerlingen zou aanbieden. Door deze vorstelijke gift, die zoozeer getuigt van den zin der schenkers voor de bevordering der volkswelvaart, zag het bestuur der ambachtsschool zijn stoutste verwachtingen overtroffen. Nu kon men de nieuwe ambachtsschool op onbekrompen wijze inrichten ! Den 31sten Januari 1903 kocht de vereeniging voor fl. 12.500 eene plek gronds ter grootte van ruim 41 are aan, welke deel uitmaakte van de door de Gemeente in exploitatie gebrachten bouwterreinen ten noorden van het Nieuwe Kanaal en den 26sten April 1904 werd de bouw der school voor ca. fl. 122.000 aangenomen en, naar de tekening van den directeur der gemeentewerken, den heer W. C. A. Hofkamp, onder toezicht van den heer S. Koldijk uitgevoerd. Het fraaie gebouw, dat zoowel van binnen als van buiten keurig is afgewerkt, prijkt met een torentje, waarin zich een uurwerk bevindt. De werkplaatsen zijn beneden aangebracht, terwijl de eerste verdieping voor het theoretisch onderwijs en het teekenen is ingericht. Het lokaal bevat beneden: drie timmerwinkels met bergplaatsen, houtstek etc., eene schilderswerkplaats met lakkamer, eene meubelmakerij, drie smederijen, eene machinekamer en eene metselaarswerkplaats, die in verbinding staat met het open terrein, zoodat de leerlingen ook buiten kunnen werken; - boven vindt men vijf lokalen voor lijn- en vakteekenen, twee handteekenzalen met modellenkamers, eene zaal voor natuur- en werktuigkunde en drie lokalen voor voortgezet onderwijs, terwijl op den zolder nog eene werkplaats voor het boetseeren, draaien en houtsnijden is gemaakt. Voorzeker, de stichters der ambachtsschool hadden niet kunnen vermoeden, dat hunne instelling tot zulk een bloei zou geraken.

Het nieuwe gebouw werd den 29sten April 1905 plechtig geopend. Bij deze gelegenheid werd er een gedenksteen in de vestibule onthuld, waarop de volgende inscriptie is gegrift:

"Tot een blijvend aandenken aan de grootsche gedachte en de rijke gift van het bestuur van het St. Anthony-Gasthuis alhier, waaraan de stichting van dit gebouw is te danken. Anno. 1905".

De cursus tijdens de jaren 1906/1907 is begonnen met 231 leerlingen.

De Industrie- en Huishoudschool

Het bestuur van het St. Anthony-Gasthuis had bij de aanbieder zijner bovenvermelde schenking aan de vereeniging "de Ambachtsschool" in November 1902 de voorwaarde gesteld, dat deze de aan haar toebehoorende gebouwen in de Speelmanstraat aan het Gasthuis zou overdragen. De voogden wenschten n.l. deze localiteit in de eerste plaats dienstbaar te maken aan de vereeniging "De Leeuwarder Industrie- en Huishoudschool", terwijl een klein gedeelte daarvan zou worden ingenomen door de kinderbewaarplaats.

De eerste was den 26sten April 1902, op initiatief der vereeniging "Nijverheid" opgericht. Gaarne stond de Gemeente hare rechten op de gebouwen der ambachtsschool aan het St. Anthony-Gasthuis, en toen deze localiteit in 1905 was ontruimd, begon men onmiddellijk met de restauratie. De uitslag daarvan was verrassend: de oude sombere ambachtsschool is herschapen in een keurig gebouw, waarvan de helderheid en netheid u in alles tegenblinkt. De breede gevel aan de Speelmansstraat werd geheel vernieuwd, terwijl men aan de Bontepapesteeg nog eenige huisjes afbrak, tot verkrijging van meer licht. De nieuwe school bevat dertien lokalen, waaronder twee frissche, ruime keukens, een strijk- en waschlocaal, eene huishoudkamer, vertrekken voor het handwerkonderwijs en het costumnaaien, eene teekenzaal en een schoollocaal voor het voortgezet onderwijs. Op 10 September 1906 had de plechtige opening van de industrie- en huishoudschool plaats en kort daarna begon de eerste cursus met 137 leerlingen.

Het bestuur van het St. Anthony-Gasthuis heeft een klein gedeelte van de gebouwen der voormalige ambachtsschool en der daarbij behoorende speelplaats in bruikleen aan de kinderbewaarplaats afgestaan. Deze, in 1903 ingesteld, was eerst gevestigd in het huis bij de Put no. 12. De overbrenging naar het nieuwe locaal mag eene groote verbetering genoemd worden. De Leeuwarder industrie- en huishoudschool en de kinderbewaarplaats zijn geheel van elkaar gescheiden; de laatste heeft haren ingang aan het Krommejat.

3. Het Openbaar Lager en Meer Uitgebreid Lager Onderwijs

Enkele Gemeentescholen

Vergelijkt men het lager onderwijs van heden met dat, wat voor zestig jaren op de lagere scholen werd verstrekt, dan is men getroffen door den grooten vooruitgang, welke daarin heeft plaats gegrepen. Toch stond Leeuwarden in 1846 bekend om haar uitstekend openbaar lager onderwijs en stelden deskundigen het schoolwezen alhier aan andere steden ten voorbeeld. Destijds telde deze stad, buiten de beide

bovengenoemde stedelijke kostscholen, reeds drie armenscholen, vier tusschenscholen, twee burgerscholen en eene bewaarschool, die alle sedert 1818 waren opgericht, n.l., in:

- 1818, de tweede stadsarmenschool in de voormalige Jansenistenkerk.
- 1822, de eerste stadsarmenschool, in den tuin der pastorie van deze kerk.
- 1827, de derde stadsarmenschool, in een der lokalen van het Nieuwe Stadsweeshuis.
- 1830, de eerste stadstusschenschool der 1e klasse, bij de Put.
- 1841, de tweede stadstusschenschool der 2e klasse, in den Boterhoek.
- 1841, de derde stadstusschenschool der 2e klasse, op het Vliet.
- 1841, de vierde stadstusschenschool der 2e klasse, op Olde-Galileen.

terwijl de burgerschool voor jongens in 1834 in De Zak en de burgerschool voor meisjes in hetzelfde jaar in het Nieuwstraatje werd gesticht. De eerste stedelijke bewaarschool dateert van 1841: zij werd tegelijk met de tweede stadstusschenschool, en in hetzelfde gebouw, opgericht.

Enkele dezer gebouwen doen thans nog als schoollocalen dienst, doch de meeste zijn afgebroken of hebben eene andere bestemming gekregen, terwijl er daarnevens nieuwe scholen zijn verrezen. Reeds hebben wij gezien, hoe de kostschool voor jonge dames in de middelbare meisjesschool is hervormd. De Fransche dag- en kostschool voor jonge heeren

was sedert 1824 gevestigd in de voormalige Schutters-Doelen op den hoek van het St. Jobsleen en het Tournooiveld. Zij werd in 1830 en in 1835 uitgebreid door den aanbouw van een paar lokalen in den uitgestreken tuin, welke bij dit gebouw behoorde. Doch de inrichting dezer school bleef gebrekkig, en toen de Raad, tegengevolge van de stichting der Rijkshoogere burgerschool, den 9en Mei 1867 besloot de Fransche dag- en kostschool voor jonge heeren en de burgerschool voor jongens te vereenigen tot eene jongensschool voor lager en meer uitgebreid later onderwijs, werd het oude gebouw in 1868 ten deele afgebroken. Op het daardoor vrijvallende terrein en in den tuin der voormalige kostschool zette men eene nieuwe school voor de pas in het leven geroepen inrichting van onderwijs. Toen deze in 1877 naar het nieuwe gebouw in de St. Anthony-straat werd overgebracht, is de school aan het Tournooiveld eerst van Januari 1879 tot Juli 1881 tot gymnasium ingericht en daarop den 28sten December 1882 door den Raad tot bewaarschool aangewezen. Een gedeelte van het eigenlijke woonhuis der oude kostschool, dat in 1868 was blijven bestaan, wordt thans gebruikt als zittingslocaal voor den stads-geneeskundigen dienst.

De eerste en de tweede stadsarmenschool bestaan sinds lang niet meer. Zooals bij de beschrijving der ambachtsschool werd vermeld, zijn deze gebouwen, destijds reeds verlaten, ten behoeve dezer inrichting door de Gemeente afgestaan en afgebroken. De derde stadstusschenschool, gevestigd in het Nieuwe Stadsweeshuis is in 1864 opgeheven, maar het daarvoor gebruikte schoollocaal heeft zijne bestemming als bijzondere school van dit weeshuis behouden. De eerste stadstusschenschool bij de Put werd, nadat zij in 1866 was vergroot, in 1874 ingericht tot gymnastieklocaal. De tweede tusschenschool, thans bekend onder den naam van gemeente school no. 9, bestaat nog steeds, doch werd in 1883 uitgebreid, waarbij de in dit gebouw gevestigde bewaarschool naar het ontruimde schoolgebouw

in het Tournooiveld werd overgebracht.

De scholen, die sedert 1841 als derde en vierde stadstusscholen gebruikt werden, waren oorspronkelijk inrichtingen van bijzonder onderwijs geweest. In genoemd jaar nam het Stedelijk Bestuur deze over van hunne eigenaren, die tot stedelijke onderwijzers werden aangesteld, terwijl hunne schoollocalen vervolgens door de stad werden gehuurd. De eerste werd opgeheven, zoodra de Gemeente in 1865 eene nieuwe school op het Vliet stichtte; de laatste, op Olde-Galileën gevestigd, werd in 1846 door de stad aangekocht en in 1847 vergroot. Zoo heeft zij langen tijd dienst gedaan, totdat de Gemeente in 1873 een stuk land achter het oude gebouw aankocht en daarop eene nieuwe school stichtte. Toen deze in 1874 was betrokken, werd het verlaten gebouw tot een bewaarschool ingericht. Daar de localiteit echter veel te wenschen overliet, besloot de Raad in 1883 tot den bouw eener nieuwe bewaarschool, ten westen van gemeenteschool no. 8. Het oude gebouw bleef zijn bestaan nog rekken en is nog eenige jaren voor de werkverschaffing gebruikt, totdat het in 1902 werd afgebroken ten behoeve van eene uitbreiding van genoemde gemeenteschool en de verbreding van de straat op dit punt.

Wat eindelijk de beide burgerscholen aangaat, welke in 1834 in het leven waren geroepen, die voor jongens heeft, zooals boven is meegedeeld, tot 1867 bestaan. In dit jaar werd de Fransche kost- en dagschool voor jonge heeren met deze inrichting vereenigd tot eene school voor lager en meer uit gebreed lager onderwijs, welke in het gebouw aan het Tournooiveld werd gehuisvest. De voormalige burgerschool voor jongens in De Zak deed daarop van 1868-1878 als gymnasium dienst en wordt sinds 1885 als gymnastiekschool gebruikt.

De burgerschool voor meisjes is van 1834-1876 in het Nieuwstraatje gevestigd geweest. Zij werd in 1875, ten gevolge van de oprichting der middelbare meisjesschool, gereorganiseerd in aansluiting aan het middelbaar onderwijs. In 1876 is zij naar het nieuwe gebouw op het Hofplein overgebracht. De Gemeente bestemde daarop het ontruimde lokaal tot gymnastiekschool, terwijl het in de laatste jaren dienst doet als hulplocaal voor de druk bezochte gemeenteschool no. 1 aan de Tweebaksmarkt.

Dit is, in het kort, de geschiedenis der schoolgebouwen, welke hier zestig jaar geleden bestonden. Hoe is het schoolwezen sedert eens veranderd ! De bedompte, benauwde localen van vroeger, waarin een te groot aantal leerlingen werd bijeengebracht zijn verdwenen en hebben grootendeels plaats gemaakt voor frissche, ruime, vriendelijke vertrekken, waarop de voorschriften der hygiene zoveel mogelijk zijn toegepast. Bij de invoering der wet op het lager onderwijs van 1857 bestonden hier dertien lagere scholen, waarvan acht, volgens het verslag der schoolcommissie, in zeer goeden en vijf in matigen toestand verkeerden. Doch reeds spoedig bleek het, dat hetgeen onder de vorige schoolwet als goed, ja uitstekend was erkend, verbetering en reorganisatie eischte. Krachtig heeft het Gemeentebestuur deze taak aangegrepen en steeds heeft het aan het onderwijs zijne meest nauwlettende zorgen gewijd. In de vijftig jaren welke sedert de invoering van de genoemde wet zijn verlopen, legde de Gemeente ruim een half millioen aan hare schoolgebouwen voor openbaar lager onderwijs ten koste. Elf nieuwe gemeentescholen zijn in dit tijdvak gebouwd. Een daarvan, n.l. die welke, in 1865 op

de Hellingbuurt aan het Zuidvliet werd gesticht, doe nu als bewaarschool dienst, terwijl de school aan de Gedempte Zuidergracht reeds in 1855 als vierde stadsarmenschool, werd geopend. Voor de talrijke aanvragen om plaatsing boden de drie destijds bestaande armenscholen geene ruimte aan, zoodat het Gemeentebestuur in 1854 besloot tot de oprichting eener nieuwe armenschool voor 500 kinderen in het oostelijk gedeelte der stad. Daartoe kocht zij in dat jaar een huis aan, op den hoek van de Gedempte Keizersgracht en het Nieuwstraatje gelegen en liet dit, met de daaraan grenzende perceelen aan de Keizersgracht, welke door de Stads-Armenkamer gebruikt werden afbreken. Op dit terrein ontstond de nieuwe school, die voor fl. 9.100 werd aanbesteed. Het gebouw is later herhaaldelijk uitgebreid: eerst in 1883, toen de daarnaast gelegen koemelkerij afgebroken en het vrijgevalen terrein bij de school werd getrokken, daarna in 1885, toen men net twee vertrekken aan de zuidzijde vergrootte, en eindelijk in 1895, toen zij met eene verdieping werd verhoogd, waardoor er vijf nieuwe schoollocalen aan konden worden toegevoegd. Deze voormalige armenschool is thans bekend onder den naam van gemeenteschool no. 10.

Om het schoolwezen te dezer stede in overeenstemming te brengen met de eischen, welke de wet op het lager onderwijs van 1857 stelde, besloot de Raad in 1860 tot de oprichting van twee nieuwe scholen, n.l. van eene armenschool aan het westeinde der stad en van eene tusschenschool der 2e klasse op het Vliet, ter vervanging van het gehuurde gebouw, dat als derde stads-tusschenschool dienst deed.

In het westen der stad bezat de Gemeente een sinds jaren ongebruikt terrein: het Oldehoofster kerkhof, en toen andere voor den bouw eener school aangewezen perceelen voor dit doel ongeschikt bleken te zijn, besloot de Raad de nieuwe school op deze voormalige begraafplaats op te richten. Zoodra de Koninklijke goedkeuring daartoe was verleend, ging men tot dit werk over, dat den 15en Maart 1862 voor fl. 17.000 werd aanbesteed. Deze school, thans een gemeenteschool no. 5, is sedert 1878 gedurig verbeterd; lokaal voor lokaal werd opgebroken, uitgegraven en opnieuw bevloerd, daar men er den reuk van het oude kerkhof in meende te bespeuren. Den 25sten Februari 1902 besloot de Raad deze school mettertijd te doen verbouwen en uit te breiden. Dit is nog niet geschied.

In 1861 kocht de Gemeente, met het oog op de voorgenomen stichting eener school op het Vliet, eene scheepstimmerwerf op het Zuidvliet aan. Eerst vier jaar later werd deze afgebroken en zette men hier eene school voor lager onderwijs, waarvan een gedeelte tot bewaarschool werd gebruikt. Lang heeft dit gebouw niet aan zijne oorspronkelijke bestemming voldaan, want sedert 1881 eene nieuwe inrichting voor lager onderwijs op het Vliet werd gesticht, dient het uitsluitend tot bewaarschool.

Ook de tusschenschool op Olde-Galileën, welke in 1846 van den heer S. K. Vlietstra was aangekocht, eischte dringend verbetering. Doch, daar dit gebouw niet op afdoende wijze in gereedheid kon worden gebracht, besloot de Raad eene nieuwe school te stichten op een aangrenzend stuk land, dat met het oog op de verbetering van den toestand van Olde-Galileën in Januari 1873 voor fl. 13.000 was aangekocht. Het nieuwe gebouw, dat voor fl. 19.400 was aanbesteed, werd in 1874 betrokken. In het jaar 1902 heeft het eene aanzienlijke uitbreiding ondergaan door den aanbouw van zes localen, welke ten deele verrezen zijn op het terrein van der oorspronkelijke

school.

In den loop der jaren waren er reeds vele klachten in-gekomen over de tusschenschool der eerste klasse, bij de Put, die veel te weinig ruimte aanbood voor het groote aantal leerlingen. Om aan deze behoefte tegemoet te komen, huurde de Gemeente in Juli 1872 eene particuliere school in de Heerestraat, als hulplocaal. Daar deze toestand in het midden der stad verkrijgbaar was, besloot de Raad in Augustus 1872 tot de oprichting eener school op den aan de Gemeente toebehoorenden grond aan de juist aangelegde Schoolstraat. De bouw dezer gemeenteschool no. 4 werd in 1873 voor fl. 30.500 ondernomen. Ook deze localiteit werd op den duur te klein, want, nadat er in 1885 een Gymnastieklokaal aan toegevoegd was, is de school in 1890 met een nieuwen vleugel van twee verdiepingen vergroot. In 1902 is deze lagere school veranderd in eene inrichting voor lager en meer uitgebreid lager onderwijs met zevenjarigen cursus.

In 1875 deed zich de gelegenheid voor om een ruim terrein, waarop twee scholen zouden kunnen staan, in het hart der stad aan te koopen, en wel door de verplaatsing van het Old Burger-Weeshuis naar het Zaailand. De Gemeente aarzelde dan ook niet om hiertoe over te gaan en werd voor fl. 30.000 eigenares van het oude weeshuis met den daarachter liggende tuin, welke zich tot de St. Anthonystraat uitstreckte. Op dezen grond, die eene oppervlakte van 990 c.A. besloeg, plaatste zij het volgende jaar, na afbraak van het huis, twee ruime school-Gebouwen, van twee verdiepingen, waarvan het eene aan het Raadhuisplein en het andere aan de St. Anthonystraat ligt. De oprichting dezer school kostte fl. 48.000. De vroegere burgerschool voor meisjes, thans gemeenteschool no. 3, werd nu van het Nieuwstraatje naar het Raadhuisplein, en de gemeenteschool no. 2 van het Tournooiveld naar de St. Anthonystraat overgebracht.

Nauwelijks was tot de oprichting dezer beide scholen besloten, of de Gemeente zag zich wederom genoodzaakt een nieuw schoolgebouw te stichten. De drie bestaande tusschenscholen der tweede klasse, sinds 1874 gemeenteschool no. 5, 6 en 7 genoemd, bleken niet groot genoeg om het aantal leerlingen, dat zich daarvoor aanmeldde, te bevatten: de bouw eener nieuwe school kon niet worden uitgesteld. Daar genoemde gemeentescholen alle aan de uithoeken van de stad lagen, n.l. op het Oldehoofster kerkhof, het Vliet en Olde-Galileen, besloot de Raad de nieuwe school in het centrum te plaatsen. Daartoe kocht de Gemeente in 1876 een heerenhuis met tuin, op den zuidoosthoek van de Oosterstraat nabij de Hillemapijp gelegen, aan en liet dit afbreken. Hier verrees het nieuwe gebouw, dat met September 1878 in gebruik kon worden genomen. Ook deze gemeenteschool no. 1 is thans te klein geworden, zoodat de voormalige burgerschool voor meisjes in het Nieuwstraatje als hulplocaal daartoe is aangewezen.

De in 1865 opgerichte tusschenschool met bewaarschool op de Hellingbuurt aan het Zuid-Vliet bleek na verloop van tijd niet te voldoen aan de eischen, welke de wet op het lager onderwijs van 1878 stelde. Daar zij niet op afdoende wijze kon worden verbeterd, besloot de Raad in dezelfde buurt eene geheel nieuwe school te stichten en de bestaande enkel tot bewaar School te bestemmen. De Gemeente kocht daartoe in 1881 een stuk land, benevens eene leerlooierij met woning aan. Na afbraak van de gebouwen stichte men op deze plek eene school met eene onderwijzerswoning. In 1882 kon zij worden geopend. Toen, bij de uitbreiding der

stad naar het oosten, in 1898 de straat (later genoemd de Bothe van Bolswertstraat) werd doorgetrokken, verviel daardoor een deel van de bij deze school behorende speelplaats. Om hieraan tegemoet te komen heeft men deze speelplaats naar het zuiden vergroot.

Tegelijk met deze gemeenteschool no. 6 werd ook in den Arentstuin eene nieuwe school gesticht, en wel op het terrein, opengevallen door de amotie van de bergplaats van brandblusmiddelen en de bureaux der gemeentewerken, welke laatste naar de Hoofdwacht op het Hofplein waren overgebracht. Met de oprichting van dit gebouw stelde de Raad zich ten doel meerdere ruimte te verkrijgen voor de leerlingen der kosteloze gemeenteschool no. 8. Later is deze inrichting naar Olde-Galileën verplaatst, terwijl de toen aldaar gevestigde gemeenteschool der 2e klasse, no. 7, naar den Arentstuin is overgebracht. Het nieuwe gebouw, dat in Maart 1882 voor fl. 27.350 werd aanbesteed, is van eene klok voorzien.

Reeds sinds geruimen tijd waren er klachten gerezen over het gebrek aan een plaats op de hier bestaande kosteloze scholen. In 1872 had de Raad daarom het lokaal op de Wissedwinger, dat thans als gemeenteschool voor schipperskinderen dienst doet, tot hulplokaal voor de armenscholen aangewezen, doch het kon niet lang in de toenemende behoefte aan plaatsing voorzien. Derhalve besloot het Gemeentebestuur in 1879 om de scholen voor kosteloos onderwijs met een te vermeerderen en bestemde daartoe voorloopig het door het gymnasium verlaten gebouw in het Hofstraatje. Na lange overwegingen werd bepaald, dat de nieuwe school zou staan in de dicht bevolkte buurt van Vliet en Weerklank. Verschillende pogingen om hier een geschikt terrein te verkrijgen leden schipbreuk op de overdreven eischen der eigenaren, zodat de Raad er eindelijk, hoewel noode, toe overging om het fraai aangelegde plantsoen aan den oostelijken zoetwatervijver tot dit doel te gebruiken. In October 1882 werd de bouw van eene lagere school, met bewaarschool voor fl. 44.500 , -aangenomen. Twintig jaar later is zij nog met vier lokalen vergroot.

Zoo waren er van 1862-1882 niet minder dan tien ruim en flink gebouwde scholen voor het openbaar lager onderwijs gesticht. Groote sommen had de Gemeente daaraan ten koste gelegd, doch nu was dan ook het schoolwezen te Leeuwarden op zulk een voet gebracht, dat gedurende de eerstvolgende twintig jaren de behoefte aan eene nieuwe school niet meer werd gevoeld. Eerst in 1902 werd opnieuw tot den bouw eener school besloten, ditmaal voor eene inrichting van herhalings- en meer uitgebreid lager onderwijs. Tezeldertijd wendde het Gemeentebestuur zich tot de Regeering met het verzoek om ontheffing van de verplichting tot het in stand houden eener burgerdagschool, hetgeen bij Koninklijk besluit van 28 October 1903 werd toegestaan. De nieuwe school toch voorzag in de behoefte, welke door de opheffing der burgerdagschool zou kunnen ontstaan. Zij werd ingericht tot eene burgerdagschool voor herhalings- en voortgezet onderwijs met driejarigen cursus, aansluitende aan het zesde leerjaar der openbare lagere scholen en tot eene avondschoon voor het onderwijs in handel en administratie, in aansluiting aan genoemde dagschool. Voor de oprichting van deze gemeenteschool no. 12 werd Achter de Hoven, tegenover de Fabriekssteeg een terrein aangewezen, dat de Gemeente reeds in 1887 tot dit doel van den heer Nauta Andreae had gekocht. Den 3en December 1904 werd dit werk, waarin ook de bouw van eene concierge-woning was begrepen, aangenomen voor fl. 74.000. Dit ruime gebouw bevat buiten twaalf

schoolvertrekken, eene zaal voor natuurkunde, een gymnastieklocaal en eene teekenzaal.

Met gemeenteschool no. 12 is de rij der openbare lagere scholen gesloten. Met tevredenheid mag het Gemeentebestuur terugzien op de verkregen uitkomst van zijn onvermoeide zorgen om het schoolwezen hier in goeden staat te brengen en zelfs te houden.

4. Gymnastiekscholen

Bij den aanvang van het hier genoemde tijdvak was het gymnastiekonderwijs als verplicht leervak nog geheel onbekend. Wel werd er toen reeds herhaaldelijk op het nut der gymnastiek gewezen, zooals in 1847, toen de heer W. Compter het Stedelijk Bestuur te vergeefs verzocht om van stadswege eene gymnastiekschool te mogen oprichten, en in 1851, toen de Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen eene poging in het werk stelde, om een stedelijk gebouw tot gymnastiekzaal te verkrijgen, doch voorloopig bleef dit streven zonder gevolg. In 1858 werd daarop eene particuliere gymnastiek- en schermschool in het leven geroepen door de heeren dr. J. A. Rijkens en L. Nauta, aan wie het Gemeentebestuur in 1863 tijdelijk het gebouw der oude manege in de Groote Kerkstraat daartoe afstond. Zoo werd er langzamerhand de weg voor het gymnastiekonderwijs, dat de wet op het lager onderwijs van 1857 wel had genoemd, doch niet verplicht had gesteld, gebaad. In het volgende jaar behandelde de Raad een voorstel om de gymnastiek als leervak in te voeren, doch voorloopig slechts op beide kostscholen, de beide burgerscholen en de tusschenschool der 1ste klasse, terwijl ook de leerlingen van het gymnasium in de gelegenheid zouden worden gesteld om dit onderwijs te ontvangen.

Eerst in 1867 kreeg deze zaak haar beslag. Ofschoon men reeds dadelijk de wenschelijkheid er van inzag, om, waar de gymnastiek als leervak aan het onderwijs werd verbonden, aan iedere school een vertrek voor dit onderwijs beschikbaar te stellen, liet de localiteit dit nergens toe, zoodat de Raad de oude manege in de Groote Kerkstraat tot dit doel aanwees. Dit gebouw toch lag in de nabijheid van het meerendeel der genoemde scholen. In 1868 werd het voor fl. 3.350 in gereedheid gebracht. Ook de leerlingen der Rijks hogere burgerschool volgden hier eerst dit onderricht, totdat in 1874 een gymnastieklocaal aan deze inrichting zelve werd toegevoegd.

Reeds spoedig bleek het, dat een gymnastiek-school ontoereikend was en zoodra, door de overplaatsing van gemeenteschool no. 3 van het Nieuwstraatje naar het Hofplein, in 1877 het locaal der oude burgerschool voor meisjes ontruimd werd, besloot de Raad het verlaten gebouw, dat gemakkelijk daartoe kon worden ingericht, tot tweede gymnastiekschool kon bestemmen.

Tengevolge van de wet op het lager onderwijs van 1878, stelde de Raad in 1881 eene nieuwe verordening op dit onderwijs vast, waarbij het gymnastiekonderricht op alle scholen, ook op die der 2e en 3e klasse, werd ingevoerd. Deze bepaling zou met ingang van 1885 in werking treden. Nu moest het aantal gymnastiekscholen noodzakelijk worden uitgebreid. In 1882 werd daartoe de school bij de Put, die, in

1829 gebouwd, eerst als tusschenschool der 1e klasse en sedert 1874 als gemeenteschool no. 8 had dienst gedaan, aangewezen en in 1884 bestemde het Gemeentebestuur het gebouw in het Hofstraatje, dat het vorige jaar door gemeenteschool no. 11 was ontruimd, eveneens tot dit doel. Tevens werd er een gymnastieklokaal aangebouwd bij gemeenteschool no. 4 in de Schoolstraat, waarvan de oprichting in 1885 voor fl. 6.250 werd aangenomen.

In 1905 is het getal der gemeentelijke gymnastieklocalen nog met een vermeerderd, daar in de toen opgerichte gemeenteschool no. 12 een gymnastiekzaal is aangebracht.

5. Bewaarscholen

De eerste stedelijke bewaarschool, ingericht voor een tweehonderdtal behoeftige kinderen, was in 1841 in het schoolgebouw in den Boterhoek geopend. Ofschoon er destijds verschillende particuliere bewaarscholen bestonden, lieten deze inrichtingen meestal zeer veel te wenschen over: van onderwijs was geen sprake, van spel evenmin en de bedompte, vunzige localen werkten nadeelig op de gezondheid der kinderen. De behoefte aan betere bewaarscholen deed zich levendig voelen. De Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen kwam daaraan ten deele tegemoet, toen zij in 1847 eene bewaarschool voor kinderen uit den gegoeden stand oprichtte, en de Raad nam zich voor, om, zoodra de gelegenheid zich daartoe aanbood, eene tweede stedelijke bewaarschool voor arme kinderen te openen. Toen in 1850 het Gerechtshof en de Arrondissements Rechtbank dan ook de infirmerie op den Wisedwinger ontruimden, wees de Raad het volgende jaar den westelijken vleugel van dit gebouw voorloopig tot bewaarschool aan, in afwachting van de stichting eener nieuwe school. Het was moeilijk daarvoor een geschikt terrein in deze buurt te vinden. Ten slotte besloot de Raad het gedeelte van den Prinsentuin, dat in 1855 ten behoeve van het doortrekken der openbare straat van het Schoenmakersperk tot den aanleg langs de Noordergracht van den tuin was afgesneden, daartoe te bestemmen. De nieuwe bewaarschool, welke voor fl. 10.138,- werd aanbesteed, kon in September 1856 worden opengesteld. Bij eene verandering der school, waarbij ook de speelplaats overdekt werd, verlegde men in 1883 den toegang van den Wisedwinger naar Achter de Witte Hand. In 1892 onderging deze school nogmaals eene verbouwing, waarbij zij met drie localen vergroot en de speelkamer vernieuwd werd.

Ook in de dichtbevolkte buurt van het Vliet was de stichting eener gemeentelijke bewaarschool zeer gewenscht.

Zooals boven reeds is meegedeeld, werd een gedeelte van de nieuwe tusschenschool, welke in 1865 op de plaats der oude sloopshelling was gebouwd, daartoe aangewezen. Toen, ten gevolge van de wet op het lager onderwijs van 1878, de schoolgebouwen aan strengere eischen werden onderworpen en men daardoor ook voor gemeenteschool no. 6 een nieuw gebouw stichtte, werd de oude school in 1883 voor het bewaarschool-onderwijs in gereedheid gebracht.

Het jaar 1883 is voor het bestaan der bewaarscholen hier ten stede zeer belangrijk geweest. Niet alleen zag het de verandering in beide bovengenoemde

bewaarscholen, maar ook bracht het de verplaatsing van gemeente-bewaarschool no. 1 van den Boterhoek naar het Tournooiveld en den bouw van twee nieuwe bewaarscholen, waarvan de eene op Olde-Galileën en de andere op den Oostersingel werd opgericht, mede.

Het schoolgebouw in den Boterhoek, in 1841 tegelijk voor het lager onderwijs en het bewaarschoolonderwijs gesticht, bood op den duur geene ruimte genoeg meer aan voor het steeds toenemend aantal leerlingen. Reeds had men het gebouw op het Tournooiveld, dat in 1868 voor de jongensschool was gesticht en van 1879 - 1881 als gymnasium dienst had gedaan, als hulplocaal voor gemeenteschool no. 9 in gebruik genomen, toen de Raad in 1882 besloot de school in den Boterhoek geheel voor het lager onderwijs te bestemmen en het gebouw op het Tournooiveld uitsluitend tot bewaarschool te doen strekken. Dit laatste werd thans voor fl. 2500 in orde gebracht en in 1883 door gemeentebewaarschool no. 1 betrokken.

Op Olde-Galileën bestond sedert 1875 eene bewaarschool. Toen de lagere school aldaar naar een nieuw gebouw op het daarachter gelegen terrein werd verplaatst, richtte de Gemeente n.l. het verlaten locaal, dat in 1846 van den onderwijzer S. K. Vlietstra was aangekocht, tot bewaarschool in. Lang diende het niet tot dit doel, want in 1883 stichtte de Gemeente eene nieuwe bewaarschool ten westen van gemeenteschool no. 8 aan de Eestraat, waaraan ruim fl. 16.000 ten koste werd gelegd.

De bewaarschool op den Oostersingel is, ten einde aan de behoefte aan plaatsruimte te voldoen, in 1883 opgericht, tegelijk met en onder hetzelfde dak als gemeenteschool no. 11.

De bewaarschool van het Departement Leeuwarden der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die in 1847 achter de Tuinen was opgericht, werd in 1875 voor een bedrag van fl. 7.000 verbouwd. In 1881 wendde het bestuur van het Departement zich tot de Gemeente met het verzoek om eene jaarlijksche subsidie van fl. 1.200 te mogen erlangen. Dit werd geweigerd en zoo zag het Departement zich vier jaar later genoodzaakt, wegens geldgebrek, de bewaarschool te sluiten. Voordat het bestuur hiertoe overging, richtte het zich nogmaals tot den Raad, thans met het voorstel tot overdracht der bewaarschool aan de Gemeente. Deze, die onverplicht reeds zooveel had gedaan voor het bewaarschoolonderwijs voor kinderen van minvermogende ouders, besloot hierop in te gaan en den 10en December 1885 nam zij de school op de Tuinen voor fl. 7.150 van het Departement over. Zoo heeft de Gemeente geheel vrijwillig en zonder door de wet daartoe gedwongen te zijn, het bewaarschoolonderwijs voor hare rekening genomen, oordelende, dat eene doelmatige voorbereiding tot het lager onderwijs in haar eigen belang is.

Naast de hier genoemde zes gemeentelijke bewaarscholen bestonden hier langen tijd nog drie particuliere bewaarscholen, n.l. die van Mejuffrouw Proost, in de Weerd, welke in 1873 is opgeheven, eene Roomsche Katholieke en eene Christelijk Nationale bewaarschool. De tweede werd hier in 1852 door de zusters van het St. Lucia-gesticht te Rotterdam opgericht en wordt thans gehouden in het St. Elizabeth's gesticht in de Groote Kerkstraat; de laatste, in 1875 geopend, is in 1903 thans eens opgeheven.

6. Bijzondere Scholen

Thans, aan het einde van 1906, telt Leeuwarden acht bijzondere scholen, n.l.:de beide scholen in de Old Burger- en Nieuwe Stads-Weeshuizen, die, binnen de muren dezer gebouwen gelegen, hier geen afzonderlijke beschrijving vereischen; drie Christelijke scholen, twee Roomsch Katholieke scholen en het instituut Poutsma, welke laatste alle in het hier beschreven tijdperk zijn opgericht. Daarentegen is de Stads-Israelitische armenschool, welke in 1842 werd geopend, ingevolge de wet op het lager onderwijs van 1857, met ingang van 1861 opgeheven.

Den 6en September 1866 opende “de Vereeniging tot Bevordering van Christelijke Belangen te Leeuwarden” de eerste Christelijke school alhier. Aanvankelijk telde zij 29 leerlingen, welke onder de leiding van den heer Van Munster stonden. Vijf jaar later was het aantal scholieren reeds tot tweehonderd geklommen, zoodat men tot de oprichting van eene nieuwe vereeniging: die voor “Christelijk school-onderwijs te Leeuwarden”. Deze ging eene geldleening van fl. 26.000 aan kocht daarvoor eenig eaan elkaar grenzende perceelen, aan de Kruisstraat en aan de Druifstreek gelegen. De eerste richtte men daarop tot school in, terwijl de beide laatste voorloopig als woonhuizen werden verhuurd, om later voor eene mogelijke uitbreiding der school te kunnen dienen. In 1873 werd de nieuwe school in de Kruisstraat met 350 leerlingen geopend, terwijl men er in 1875 eene bewaar-school aan toevoegde, daartoe in staat gesteld door eene ruime gift van baronesse Ch. Du Tour van Bellinchave. Herhaalde malen is de school in den loop der jaren vergroot, zoodat de bewaarschool eerst naar een der beide huizen aan de Druif-streek werd overgebracht en in 1903, toen ook dit lokaal bij de lagere school moest worden getrokken, zelfs werd opgeheven. Thans bestaat deze school uit twaalf lokalen, terwijl de inrichting, bij den cursus van 1906-1907, 428 leerlingen telt. De heer Van Munster, die de school onder zijne leiding zoo in bloei zag toenemen, is na eene veertigjarige ambtsvervulling in September 1906 afgetreden.

In den loop van dit jaar kocht de bovengenoemde vereeniging een bouwterrein, gelegen op den hoek van de Wybrand de Geeststraat en de Margaretha de Heerstraat aan om hier eene tweede school, ditmaal voor lager en meer uitgebreid lager onderwijs, te stichten. Zij hoopt deze school met 1 Januari 1907 te openen.

Een derde Christelijke school werd dit jaar achter in het Zaailand nabij de Schoolstraat opgericht. Deze werd in het leven geroepen door den heer J. Kuyper, hoofd der school, die twee kleine, vervallen woningen aankocht, deze liet herstellen en ze liet inrichten tot eene school met twee lokalen. De Rooms Katholieke jongensschool werd hier in 1882 ingesteld, toen het Katholieke armhuis van het oude gebouw in de Speelmansstraat naar het nieuwe in de Kruisstraat was overgebracht. Het voormalige armhuis werd daarop tot school, met onderwijzerswoning ingericht.

De Roomsch Katholieke meisjesschool is van ouderen datum. Zij dankt haar ontstaan aan eenige zusters uit het St. Lucia-gesticht te Rotterdam, die zich hier in 1852 neerzetten en eerst in eene woning in de Zuupsteeg en daarna in een huis in de Groote Kerkstraat, destijds bekend onder den naam van I. 107., onderricht aan

meisjes gaven. Langzamerhand breidde deze school zich uit; voor en na werden de aangrenzende panden daarvoor aangekocht en thans vertoont dit St.

Elizabethsgesticht zijn keurigen gevel zoowel aan de Groote Kerkstraat, als aan het Jacobijner kerkhof. Ook de Gemeente stond herhaaldelijk kleine plekjes grond voor de uitbreiding van dit gesticht af: eerst in 1867, toen zij twee perceeltjes, groot als 72 en 32 c.A., verkocht, welke tusschen de destijds reeds tot deze school behorende woning l. 108 en het Jacobijner kerkhof lagen en deel uitmaakten van het terrein, waarop eertijds de kerk van Nijehove stond: daarna in 1880, toen zij een klein stukje van het Jacobijner kerkhof voor de vergrooting der school afstond, terwijl zij eindelijk in 1902 nogmaals een plekje grond aldaar voor het aanbrengen van eene nieuwe portiek beschikbaar stelde. Het aantal zusters bedraagt thans 23, dat der leerlingen 311.

Op 3 September 1888 opende de heer J. Poutsma in de Gloppe op het Zaailand, naast de Rijks hogere burgerschool, eene school voor uitgebreid lager onderwijs. Zij is bestemd voor o.a. tot opleiding voor verschillende examens, en, wat de lagere klassen aangaat, berekend op de aansluiting aan het middelbaar en het hooger onderwijs. Deze school, waaraan aanvankelijk een onderwijzer en eene onderwijzeres waren verbonden, begon met een dertigtal leerlingen. Reeds het volgende jaar achtte de heer Poutsma het wenschelijk eene ruimere localiteit te betrekken: hij verplaatste in 1889 zijne inrichting naar het huis Weerd no. 18. Dit instituut, waaraan sedert ook een internaat is verbonden, is steeds zeer gezocht en telt thans, bij den cursus van 1906, 114 leerlingen.

Wat de voormalige Stads-Israelitische armenschool op den Wisedwinger aangaat, deze werd, zooals hierboven is vermeld, met het einde van 1860 opgeheven, terwijl de leerlingen met 1 Januari 1861 naar de verschillende openbare lagere scholen overgingen. In 1864 verkreeg de Nederlandsch Israelitisch Godsdienstige schoolcommissie het verlaten gebouw tijdelijk in huur, tot het geven van godsdienstonderwijs. Van 1873-1878 heeft dit lokaal nog gediend tot gemeenschappelijke hulp-armenschool, waarna het, tot het einde van 1886, op nieuw voor het Israelitisch godsdienstonderwijs is gebruikt. De 28sten December 1885 kocht echter de Israelitische Gemeente twee perceelen op den hoek van de Perkstraat, benevens een strookje gemeentegrond op het Jacobijner kerkhof, voor fl. 5840 aan, met het doel om hier eene nieuw lokaal voor godsdienstonderwijs te stichten. Het volgende jaar besteedde zij dit werk, dat onder de leiding van den architect H.R. Stoett werd uitgevoerd, voor ruim fl. 11.000 aan, en, nadat de eerste steen op 11 Augustus was gelegd, werd het nieuwe gebouw op 26 December 1886 ingewijd. Het oude lokaal op den Wisedwinger diende vervolgens gedurig tot hulpschool en wordt nu, sedert 1903, gebruikt voor het geven van onderwijs aan schipperskinderen.

De Gasfabriek, de Stadsreiniging, de Drinkwaterleiding en de Brandweer

1. De Gasfabriek

In 1845 werd hier, naar Eekhoff mededeelt, van particuliere zijde eene gasfabriek opgericht, waartoe de stad eene plek gronds bij de Hoeksterpoort afstand. De ondernemer, John Bryan, een Engelsch ingenieur, verbond zich om de stad gedurende twintig jaar van gaslicht te voorzien, terwijl het Stedelijk Bestuur zich het recht voorbehield om na afloop van dezen termijn de fabrieksgebouwen en toestellen tegen taxatie over te nemen. Het volgende jaar deed Bryan deze fabriek over aan de firma E. E. Goldsmid & Co. te Parijs, die haar op hare beurt in 1852 overdroeg aan den heer A. Harmens, directeur van de "Societe de Gaz de Friesland". Deze liet de gasfabriek vergrooten, waarvoor hij een stukje gemeentegrond in erfpacht verkreeg. De onderneming wierp thans groote voordeelen af en toen de termijn van het in 1845 Juli 1863, ondanks alle tegenwerpingen, verzoek-schriften en aanbiedingen van particulieren, de gasfabriek van gemeentewege te exploiteren. Hij stelde daarop eene verordening tot heffing van gasrechten vast en nam in October 1865 de fabriek met den buizenaanleg voor fl. 110.410 van den heer Harmens over.

Reeds van te voren had het Gemeentebestuur eene vergrooting der gasfabriek in ernstige overweging, daar het zich liet aanzien, dat het gas-verbruik door de verlaging van den prijs zeer zoude toenemen. Daartoe kocht de Raad in 1865 een huis, met stalling, welke tusschen de fabriek en de woning van den stads-architect stonden, aan en knoopte tevens onderhandelingen aan met het Rijk over de teruggave van een gedeelte van den cavaleriestal, die, in 1848 op stadskosten gebouwd, toch niet werd gebruikt. Hierheen wilde men dan de bij de Hoeksterpoort gelegen werk- en bergplaatsen voor de fabricage en de brand-Blusmiddelen, de stads-turfschuur en de woning van den architect overbrengen, zoodat men een ruim terrein voor de vergrooting der fabriek zou verkrijgen. Twee jaar lang hebben de besprekingen over deze zaak geduurd, totdat het Rijk in 1867 de oostelijke helft van den cavaleriestal in vollen eigendom aan de Gemeente afstond. Nu kon men eindelijk tot de hoogst noodzakelijke vernieuwing en uitbreiding der gasfabriek overgaan. In Juli 1867 werd het eerste gedeelte van dit werk aanbesteed. Het bestond in het verwijderen der bovengenoemde gebouwen en de stichting eener nieuwe fabriek en het daardoor gewonnen terrein. Ook werd er een derde gashouder gemaakt. Toen de nieuwe fabriek in 1868 voor de exploitatie gereed was, ging men tot het tweede gedeelte van het werk over, dat de afbraak van het oude gebouw en het maken van smids- en timmerwinkels, koper- en ijzermagazijnen en andere bergplaatsen omvatte. Aan de geheele verbouwing legde de Gemeente ruim fl. 76500 ten koste. Nog werd in 1870 de voormalige woning van den stads-architect voor den directeur der gasfabriek bestemd en richtte men in 1871 een vierde gashouder op.

Zoo was de fabriek thans op goeden voet gebracht. Doch lang kon zij zoo niet in de behoefte aan gas voorzien, daar het toenemend gasverbruik voortdurend meer productie eischte. In een tijdsverloop van 15 jaren, van 1876-1891, is zij niet minder dan zesmaal verbeterd en uit-gebreid. In 1876 werd er eerst een vijfde gashouder, benevens eene nieuwe, groote steenkolenbergplaats op het terrein aangebracht. Tevens besloot de Raad tot de stichting van eene nieuwe directeurswoning, waarvoor het oude huis en het zuidelijkste gebouw der fabriek zijn afgebroken. In 1883 werd daarop het maken van zes retortovens aanbesteed. Het volgende jaar bracht men het achter de fabriek gelegen terrein voor de houtveilingen naar een stuk land aan de Dockumer Ee en bestemde de daardoor openvallende plek gronds voor de oprichting van een zesden gashouder. Ook werd de machinekamer vergroot en

schaftte men nieuwe stoomketels, een condensator en andere werktuigen aan. In 1885 bouwde men wederom zes retortovens; in 1886 maakte men een magazijn voor retorten en vergrootte de cokesbergplaats, terwijl in 1891 de ovens hernieuwd werden en het retorthuis werd uitgebreid. Het geheele bedrag dezer verbeteringen beliep ruim twee ton.

Sedert heeft de fabriek geene noemenswaardige verbouwing meer ondergaan, alleen is er in 1902 een schaft-, bad- en waschlocaal aan toegevoegd. Daar de stad zich in de loop der laatste tien jaren zoo aanzienlijk heeft uitgebreid, bleek de gasfabriek op den duur niet de vereischte hoeveelheid kolengas te kunnen leveren. Zij moest dikwijls boven hare krachten produceeren en werkte daardoor onregelmatig. Om aan dit euvel tegemoet te komen, heeft de Gemeente in 1905, op een terrein aan de overzijde der gracht, behoorende bij de herberg "De Bleek", eene watergasfabriek opgericht, bij wijze van tijdelijke hulp, opdat de vraag het gemengde gas moet verwerken en afleveren, is echter niet meer voor hare taak berekend, zoodat er thans eene geheele hernieuwing der fabriek wordt voorbereid.

2. De Stadsreiniging

Het aschland, dat reeds zoo dikwijls de aandacht van het Gemeentebestuur heeft vereischt, werd in 1685 van den Wirdumerpoortsdwinger naar zijn tegenwoordige plaats aan de Wijnhorsterzijlsloot en de Potmarge overgebracht. Herhaaldelijk zijn er pogingen aangewend om deze inrichting uit de nabijheid van de stad te verwijderen. Reeds in 1848 werd er een voorstel gedaan tot verplaatsing van het aschland naar de Galgefenne aan den Harlinger trekweg, hetgeen echter toen, zooals thans, afstuitte op de groote bezwaren en onkosten daaraan verbonden. En toch was er toen nog geen sprake van de tegenwoordige inrichting, en bestond het aschland slechts uit een niet omheind terrein, waarop de meststoffen werden verzameld. Daarnevens lag de woning van den opzichter, terwijl den pachter zelf een huis ten gebuike was afgestaan op de puinplaats aan de Potmarge, welke bij den aanleg van de spoorweg naar Groningen, in 1864, van het aschland werd afgescheiden.

Met de stadsreiniging en den afvoer der faecaliën was het in den aanvang van het hier beschreven tijdvak treurig gesteld. De huizen aan de grachten waren door riolen, waarlangs de faecalien werden afgevoerd, met het vaarwater verbonden, dat dan voortdurend door den pachter werd geslat en zij, wier woningen niet aan het water gelegen waren, moesten zorg dragen, dat hunne faecale stoffen des nachts in pramen werden afgeleverd, welke daartoe op bepaalde punten in de kanalen lagen. Daarbij ging men verre van zorgvuldig te werk en de grachten werden hierdoor dikwijls zoo vervuild, dat de schippers bij lagen waterstand met hunne vaartuigen niet dicht genoeg bij de wal konden komen. Wat het aanvegen en schoonhouden der straten aangaat, daar-medede was een stadsreiniger belast, totdat deze post in 1852 werd afgeschaft en de daaraan verbonden werkzaamheden aan den pachter van het aschland werden opgedragen. Deze maatregel voldeed echter zoo slecht, dat de straatreiniging hem twee jaar daarna werd onttrokken en vervolgens gesteld werd onder het toezicht van den gemeente-architect. Op den duur was de bestaande wijze van inzameling van faecalien en vuilnis onhoudbaar, te meer, daar de verordening daarop slecht werd nageleefd en de pachter niet in staat was aan alle verplichtingen,

welke het pachtcontract hem oplegde, te voldoen. Daarom benoemde de Raad in 1867 eene commissie tot onderzoek naar de middelen tot verbetering van den afvoer, de opzameling en behandeling van meststoffen en straatvuilnis. Twee jaar later bracht deze haar rapport uit, waarop de Raad den 15den Juni 1869 besloot de stadsreiniging voortaan door de Gemeente zelve te doen exploiteeren en De zorg daarvoor op te dragen aan een afzonderlijken, door haar aangestelden ambtenaar.

Opnieuw werd nu de vraag behandeld, of men geen ander terrein tot verzamelplaats van asch en vuilnis zou kunnen aanwijzen buiten de kom der Gemeente, doch ook ditmaal zonder gevolg zoodat de Raad het besluit nam om het bestaande aschland door walbeschoeiing, bevloering, omheining en het aanbrengen van overdekte bergplaatsen voor de meststoffen te verbeteren. De Gemeente kon echter niet tot deze aanleg overgaan, voordat zij erkend was als eigenares van het aschland. In 1861 was er n.l. een conflict over het bezit van dezen grond ontstaan tusschen het Gemeentebestuur en de voogden van het St. Anthony-Gasthuis, die beweerden, dat reeds in 1561 het aschland, met het daaraangrenzende Klanderijland en de Schuitmakerspolle, aan dit gesticht toebehoorde. Tot eene oplossing van dit geschil kon men niet geraken, totdat er in Januari 1870 eene minnelijke schikking werd getroffen, waarbij het St. Anthony-Gasthuis afstand deed van zijn bestaande of vermeende rechten op bovengenoemde stukken land en daarvoor eenige perceelen grond nabij het tolhuis aan den Groninger straatweg en in de Deelsfenne in ruil verkreeg.

Nu kon de Gemeente een aanvang maken met de verbetering van het aschland. Dit werk van 1870-1872 voor fl. 38.500 uitgevoerd. Langs de Potmarge, de opvaart naar het Wijnhornsterzijlpijpke en de beide invaarten werden walmuren opgemetseld; op het land bracht men vijf overdekte mestplaatsen aan, terwijl de daarvoor uit-gegraven aarde tot ophooging diende van het overige terrein, dat van eene keibestrating werd voorzien. Aan de zijde van den Overijsselschen straatweg bouwde men een woonhuis voor den opzichter met een paardenstal, benevens een ringmuur tot afsluiting van het aschland. Aan den noordkant werd het terrein aan de blikken onttrokken door eene lange loods, ingericht tot bergplaats voor gereedschappen, kantoor enz. De toestand van het aschland was hierdoor zeer verbeterd. In 1880 en 1881 heeft de Gemeente, op aandrang van de Gedeputeerde Staten, de vijf compost-bergplaatsen van sterke, gemetselde vloeren voorzien, den oven en den schoorsteen veranderd en het aantal ierputten vermeerderd, terwijl er eenige jaren geleden nog een zesde mestkuil is gemaakt. De verplaatsing van het aschland blijft nog steeds een open vraag, waarvan men de oplossing bezig is te zoeken.

3. De Drinkwaterleiding

Niettegenstaande den aanleg van den tweeden zoetwatervijver, in 1874 deed het gebrek aan goed drinkwater zich in droge zomers zeer gevoelen. Reeds vroeg in den ochtend trokken dan de lieden er op uit, naar de plassen bij Tietjerk en elders, waar zij hunne watertonnen vulden en tot laat in den namiddag weerklonk hun zangerige deun langs de zonnige, stille straten: "haal-i-wat-, haal-i-wat-, haal-i-water!" Dat dit water niet zeer zuiver en dikwijls schadelijk was, behoeft wel niet te worden gezegd

en om in dezen toestand verbetering te brengen, vatten de heeren dr. M. J. Baart de la Faille en S. E. Oudschans Dentz in 1875 het plan op om eene drinkwaterleiding naar de stad aan te leggen en deze ook dienstbaar te maken aan eene te stichten badplaats, zenuwinrichting en ziekenverpleging, welke zij op het terrein der uitbreiding van de stad, ten westen van de nieuwe veemarkt, wenschten op te richten. In 1877 vroegen zij bij het Gemeentebestuur concessie aan tot het maken van eene drinkwaterleiding, welke hare prise d'eau in het Eernewoudsterwijd zou hebben, doch hun voorstel vond niet den gewenschten bijval, zoodat dit met zorg voorbereide plan moest worden opgegeven.

Tengevolge van de droogte, welke in de zomers van 1882 en 1883 heerschte, dienden daarop een aantal inwoners van Leeuwarden adressen bij den Raad in om totstandkoming eener drinkwaterleiding te willen bevorderen. Toen dan ook de heeren Th. A. van den Broek en G. W. van Barneveld Kooy uit Amsterdam zich in 1884 tot het Gemeentebestuur wendden met het verzoek om toestemming tot den aanleg eener drinkwaterleiding, ondervond dit voorstel minder tegenstand en werd, nadat de stemmen eens daarover hadden gestaakt ten slotte met eene stem meerderheid aangenomen. De Gemeente verbond zich daarbij, om, over het tijdsverloop der eerste veertien jaar na het in werking treden der exploitatie, eene subsidie van fl. 120.000 te verleen, doch daartegenover stond, dat zij gratis over eene groote hoeveelheid water voor onvermogenen, voor brandblussching, fonteynen en andere doeleinden zou kunnen beschikken en na verloop van tijd in de winsten der onderneming zou deelen.

De beide volgende jaren verstreken met het zoeken naar eene prise d'eau: het boezemwater van onderscheidene plassen, op niet te grooten afstand van Leeuwarden gelegen, werd onderzocht en eindelijk de Wijde Ee, nabij Grouw, als de meest geschikte plaats daarvoor aangewezen. Nu hing de verwezenlijking der plannen nog slechts af van de verkrijging van het daartoe benoodigde kapitaal. Ook hierin slaagden de concessionarissen; men richtte eene naamlooze vennootschap: "de Leeuwarder Waterleidingmaatschappij" op, met een bedrijfskapitaal van fl. 650.000. Op 27 September 1887 ging de concessie aan haar over. De volledige aanleg der werken van de waterleiding werd opgedragen aan de heeren Van den Broek en Van Barneveld Kooy, volgens de plannen en onder leiding van den ingenieur der werken, den heer H. P. N. Halbertsma, terwijl tot ingenieur der exploitatie de heer H. G. Levert werd benoemd.

In October 1887 maakte men een aanvraag met den bouw en ondanks den spoedig invallenden en langdurigen winter, waardoor de werkzaamheden tot het einde van Maart moesten worden geschorst, kon de waterleiding op 22 December 1888 voor de exploitatie geopend worden. De waterleiding is berekend op een totaal waterverbruik van 18.000 M³. per etmaal. Van de prise d'eau in de Wijde Ee wordt water naar het pompstation nabij Grouw gevoerd, dat twee stoommachines bevat, welke, ieder afzonderlijk, in staat zijn om per uur 75 M³. drinkwater tot den hoogsten water-spiegel in den watertoren te Leeuwarden op te pompen. Boven de machinekamer bevinden zich de woningen van het personeel en het directielokaal, terwijl men nabij het pompstation drie bezinkbakken en twee filters heeft gemaakt. De drukbuisleiding van het machinegebouw te Grouw tot den watertoren te Leeuwarden heeft eene lengte van 18.225 M. en eene wijdte van 25 cM.

Voor de oprichting van den watertoren had het Gemeentebestuur in 1886 een klein gedeelte van het Klanderijland afgestaan: het volgende jaar werd hij door de heeren Bekhuis en Damstra gebouwd. De watertoren heeft een reservoir van 500 M3 inhoud. Van den toren loopt een buizenet door de stad, dat berekend is op een maximaal waterverbruik van 150 M3. Per uur. De waterleiding werd ook dienstbaar gemaakt aan de brandweer, door het aanbrengen van standpijpen op het buizenet. De werken te Grouw zijn telephonisch met het bureau van de drinkwaterleiding te Leeuwarden verbonden, terwijl twee andere electriche geleidingen dienen om den waterstand van het reservoir alhier zelfwerkend aan te wijzen in de machinekamer te Grouw.

Voor het bacteriologisch onderzoek van het water dezer leiding heeft de Gemeente twee arbeiderswoningen, bij de herberg "De Bleek" aan den Groninger straatweg gelegen, kosteloos ten gebuike aan de maatschappij afgestaan. De Concessievoorwaarden der Leeuwarder Waterleidingmaatschappij zijn, sedert zij in werking trad, herhaaldelijk gewijzigd. In 1901 werd bepaald, dat, waar zij Leeuwarden vroeger uitsluitend van water voorzag, thans ook plaatsen in zelfs eens Leeuwarderadeel, Rauwerderham en Idaarderadeel op de persbuis mogen worden aangesloten.

4. De Brandweer

De demping van het meerendeel der binnengrachten, welke Leeuwarden eene halve eeuw geleden doorsneden, had tengevolge, dat men op andere wijze voorzien moest in den toevoer van water, benoodigd voor de brandblussching. Maakte men vroeger, indien de brandende perceelen te ver van de gracht verwijderd waren, gebruik van twee brandspuiten, waarvan de eene, aan het kanaal geplaatst, het water optrok en voortstuwde naar de andere, die als spuit werkte, thans legde men langs de gedempte grachten en andere hoofdstraten brandriolen met waterputten aan, waarop pompen voor de straatreiniging en standpijpen waren aan-gebracht. Ook plaatste men standpijpen aan enkele openbare gebouwen.

Zoo bleef de toestand tot 1888, toen de brandweer door den aanleg der drinkwaterleiding eene groote vereenvoudiging onderging. Op het buizenet der waterleiding werden tal van standpijpen bevestigd, welke men in geval van nood slechts behoeft te openen om voortdurend over een sterken stroom zuiver water te kunnen beschikken. Hiervoor schafte de Gemeente in 1889 zes slangenwagens met toebehooren aan, die bij brand de spoedigste en meest belangrijke hulp kunnen verstrekken. Later is dit aantal nog met twee vermeerderd. Doch daarnevens bleven de brandspuiten gehandhaafd, zoowel om bij een defect in de waterleiding dienst te doen, als om hooge gebouwen te bespuiten of gebruikt te worden in die buitengedeelten der stad, welke de waterleiding niet bereikt.

Ofschoon eene vernieuwing der brandspuiten op den duur wenschelijk werd geacht, ging het Gemeentebestuur voorloopig niet tot deze verbetering over, welke, dank zij het bestaan der slangenwagens, nog niet dringend werd vereischt. In dezen tijd van afwachting bood de Onderlinge Brandwaarborgmaatschappij voor de Gemeente Leeuwarden, bij de herdenking van haar vijftigjarig jubileum op 1 Mei 1900,- aan den

Raad, hetzij fl. 25.000 voor den aankoop van eene stoombrandspuit, hetzij fl. 15.000 voor de aanschaffing van nieuwe handbrandspuiten aan. In overleg met het college van brandmeesters aanvaardde de Gemeente de laatstgenoemde schenking. Voor deze som werden dertien brandspuiten van groote stuwkracht, benevens eene mechanische ladder aangekocht en de slangenwagens van nieuwe slangen en koppelstukken voorzien. De brandspuiten zijn op verschillende punten der stad geplaatst, om zoo spoedig mogelijk hulp te kunnen verleenen. Zoo telt Leeuwarden nu acht brandspuithuisjes, waarvan er vijf: die bij de Verversbrug op het Vliet, onder de Oude Waag, achter de Torenstraat en in de Klanderijstraat twee spuiten en de overige drie: die op Schilkampen, Olde Galileën en bij het Rengerspark ieder eene spuit kunnen bevatten.

De brandweer is thans, zoowel wat de blusch- als de reddingsmiddelen aangaat, in een flinken staat aangebracht. Doch, moge dit ter beteugeling van het vuur een eerste vereischte zijn, het is van niet minder gewicht, dat er snel alarm geslagen worde. En al zijn de tijden voorbij, waarop de wachter van den Nieuwtoren het brandsignaal blies, eene roode lantaren uithing aan de zijde van den toren, waar de gloed gezien werd en de klok klepte, toch is eene snellere wijze van alarmeering dan de tegenwoordige gewenscht. Het is te voorzien dat binnenkort eene telephonische brandalarmeering zal worden ingevoerd.

Het Beurs- en Waaggebouw, de Veemarkt, het Landbouwhuis en het Station

1. Het Beurs- en Waaggebouw

Waarschijnlijk is er geen gebouw in Leeuwarden, waarvan de oprichting zooveel voeten in de aarde heeft gehad als de beurs. Reeds in 1795 werd de noodzakelijkheid dezer instelling aan de municipaliteit betoogd, die daarvan ook dadelijk het groote belang inzag. Maar, ondanks deze overeenstemming van belanghebbenden en stadsbestuur, is deze zaak tachtig jaren lang slepende gehouden, omdat zij telkens afstuitte op den onderlingen naijver der ingezetenen, die het niet eens konden worden over de plaats, waar de beurs zou worden gesticht. In den aanvang van het hier behandelde tijdvak werd zij dan ook nog altijd gehouden in eene herberg op de Wortelhaven, waarin zij sedert onheugelijke jaren was gevestigd. Doch deze localiteit bood veel te weinig ruimte aan, zoodat de handel grootendeels in de open lucht, op het plein voor dit huis, werd gedreven, waardoor het graan aan alle wisselingen der weersgesteldheid blootstond. Daar er voorloopig nog niets scheen te zullen komen van de bouw eener beurs aan de Oosterkade, waartoe de stad in 1847 eenige perceelen aldaar had aangekocht, wendden de graanhandelaren zich in 1854 opnieuw tot den Raad met het verzoek om in deze omringende behoefte te willen voorzien. Na lange overwegingen, waarbij een plan tot definitieve stichting der beurs op de Wortelhaven schipbreuk leed op den tegenstand van de Gedeputeerde Staten, besloot de Raad in 1856 tot de oprichting eener hulpbours. Daartoe kocht de Gemeente de bovengenoemde herberg der weduwe

Adama aan en liet deze vertimmeren, terwijl zij in den loop der volgende jaren ook eigenares werd van de belendende perceelen van dit huis, met het doel om dit terrein eens voor de nieuwe beurs te kunnen bestemmen.

Maar, ofschoon de oprichting der hulpbeurs eerst eenige verbetering in den toestand bracht, bleek het spoedig, dat ook deze te klein was, zoodat de graankoopers eindelijk besloten zich zelven te helpen. Zij verlieten hunne aloude standplaats en brachten hunne markt in het najaar van 1866 over naar de concertzaal van Van der Wielen, welke daarvoor werd uitgebreid. Dit kon echter slechts eene tijdelijke maatregel zijn en de plannen voor den beursbouw gingen intusschen lustig hunnen gang. Hoeveel zijn er niet geopperd en verworpen: deze stelde het Waagplein, gene den Wirdumerdijk voor; nu eens noemde men de VischmarktPijp, of de Nieuwestad, dan weer de Oosterkade of de Wortelhaven, waar de Gemeente reeds perceelen tot dit doel had aangekocht. Kortom, de twist en de oneenigheid hielden hierover aan, totdat de stad hare uitbreiding naar het zuiden verkreeg. Nu liet men het oog vallen op het pas verworven bouwterrein, dat zoowel in de nabijheid van het station, als aan een grootscheepsvaarwater lag. Ook op dit terrein heeft de Raad achtereenvolgens nog drie verschillende plaatsen voor de stichting der beurs aangewezen: nl. in 1868 eerst de bouwperceelen naast de Rijks hoogere burgerschool, welke in 1873 aan het Old Burger-Weeshuis zijn verkocht; daarna, in 1872, het westelijk deel der oude veemarkt tegenover het Paleis van Justitie, en eindelijk in 1877 den afgegravenen Wirdumerpoortsdwinger. Den 12en Juli van dit jaar nam het Gemeentebestuur het besluit op deze plek een gebouw van 1.600 c.A. oppervlakte te stichten, dat zoowel tot korenbeurs als tot waaggebouw zou dienen. De oude waag op de Nieuwestad was nl. reeds lang te klein geworden voor den zich steeds uitbreidenden boterhandel. Wel trachtte men hieraan tegemoet te komen door op marktdagen losse luifels aan de op pilaren rustende luifel der Waag te hechten, doch dit middel was verre van afdoende. Thans kon men in de bestaande behoefte volledig voorzien. De Raad droeg den Gemeente-architect, den heer Romein, op, een plan voor dit gebouw te ontwerpen, waarvan de kosten niet meer dan fl. 160.000 mochten beloopen. In Januari 1878 werd dit goedgekeurd en in hetzelfde jaar de stichting van het beurs- en waaggebouw voor ruim fl. 142.000 aanbesteed. Bij de uitvoering van dit werk bleek het, dat er noodzakelijk geheid moest worden, terwijl men later eene misrekening van de draagkracht der bij het bestek bepaalde balklaag ontdekte. De vermeerderde uitgaven hiervoor bedroegen fl. 40.000. In 1880 kwam het gebouw gereed en den 24sten September van dit jaar verlieten de graanhandelaars de concertzaal van Van der Wielen en de boterkoopers hunne oude waag om er hunnen blijven intocht in te houden.

Later heeft men in het gebouw nog eenige veranderingen moeten aanbrengen: in 1884 werd de trap naar de beurslocalen van eene leuning voorzien en in de beide volgende jaren verving men het in zad gelegde en gedeeltelijk verzakte plaveisel der boterwaag door een gemetselden vloer. Aan de oude waag, van hare functiën ontheven, gaf men in 1884 eene nieuwe bestemming: de benedenruimte werd tot wachtlocaal voor de brandweer en tot bergplaats voor brandblusmiddelen ingericht, terwijl het boven vertrek, dat ook als muziekschool is gebruikt, o.m. beschikbaar werd gesteld voor de loting der nationale militie, de zittingen van den militieraad en het houden der repetitien van het stedelijk muziekkorps. In hetzelfde jaar ging men over tot de restauratie van dit fraaie gebouw, dat, in 1598 voltooid, een der schoonste sieraden van Leeuwarden is. Dit werk werd, volgens het ontwerp van

den Gemeente-architect, den heer Noorderdorp, van 1884-1890 gereedelijk volbracht. Het bestond uit de herstelling van het dak en de dakvensters, den opbouw der schoorsteenen, de verwijdering van de verflaag op de gevelvlakken, het aanbrengen van kruisramen en buitenluiken en de vervanging van de bestaande overdekte luifel met een zuilenrij door ene hangluifel, zooals die oorspronkelijk aan het gebouw was bevestigd. Door deze welgeslaagde restauratie heeft Leeuwarden een sierlijk monument der bouwkunst van de XVIde eeuw behouden.

2. De Veemarkt

Gedurende bijna twee eeuwen is de veemarkt op het oostelijk gedeelte van het Zaailand gehouden. Toen het in 1697 wenschelijk geacht werd de breedzijde van de Nieuwestad "van de butterwaegh aff westwaerts" van deze markt te ontheffen, liet de Magistraat een aantal palen slaan in het onbebouwde terrein aan de oude Heerengracht, en ... de nieuwe veemarkt was klaar ! In den loop der jaren is deze markt geplaveid en herhaaldelijk verbeterd en uitgebreid, o.a. in 1835, toen de gracht langs de koemarkt gedempt en het daardoor aangewonnen terrein bij de markt getrokken werd. Aan de oostzijde van de veemarkt lag eene open plek gronds: het Wagenplein, waar de marktbezoekers hunne paarden uitspanden. Had men derhalve meer ruimte voor de eigenlijke veemarkt noodig, dan werden, zooals in 1853 en 1857, de schapen- en de varkensmarkt telkens naar het westen vooruitgeschoven, zoodat de herberg van den heer J. Meyer, welke tegenover de oude Lombardsteeg op het Zaailand stond, ten slotte geheel door de markt was omgeven.

Op den duur werd echter eene radicale verbetering en vergrooting van de veemarkt noodzakelijk. Dit werk hield nu meer in, dan in 1697! Eerst was de Raad voornemens, de veemarkt uit te breiden op het Zaailand, en, daar het huis van Meyer hiervoor een struikelblok zou zijn, kocht de Gemeente in 1870 dit perceel voor fl. 25.000 aan. Het volgende jaar werd het afgebroken, doch na lange Beraadslagingen besloot de Raad in 1872 tot den aanleg eener nieuwe veemarkt in de nabijheid van het station, op het terrein ten noorden van den staats-spoorweg, tusschen de Harlingervaart en de Sophialaan. Dit moest worden opgehoogd en om de daartoe benoodigde aarde te verkrijgen, werden de Wirdumer poortsdwinger en de "Hooge Berg" gedeeltelijk afgegraven. De veemarkt werd ingericht voor 2.052 runderen, 1568 kalveren, 3.200 schapen en 876 varkens. Op de markt plaatste men een gebouw, waarin een weegtoestel en het kantoor van den marktmeester zijn aangebracht. Den 17en April 1874 werd de nieuwe veemarkt geopend. Zij voorzag zoozeer in eene bestaande behoefte, dat er in genoemd jaar ruim voor 10.000 stuks vee aan de markt kwam dan in 1873.

Sinds dien tijd is de veemarkt, waaraan fl. 86280 ten koste werd gelegd, nog herhaaldelijk verbeterd. Nadat er in 1876 eerst eene woning voor den marktmeester ten oosten van dit terrein, aan de Huidenmarkt, was gebouwd, plaatste men in 1884 eene overdekking met valschermen, bestemd voor 200 koeien, op het terrein. Ten behoeve van het melkonderzoek, dat voor den wederopbloei van den Frieschen boterhandel van zoo groote beteekenis is geweest, stichtte de Gemeente in 1896 een laboratorium voor den zuivelconsulent aan de noordzijde der veemarkt. Het nieuwe gebouw, bij wijze van poort opgetrokken, verkreeg een doorgang als

hoofdingang tot de markt en werd beneden tot bureaux voor het veeartsenijkundigen en het politietoezicht, en boven tot laboratorium en spreekkamer van den zuivelconsulent ingericht. Nadat, in 1900, het botercontrolestation aan het laboratorium voor het melkonderzoek was toegevoegd, zijn deze beide inrichtingen in 1905 overgebracht naar het in dat jaar opgerichte landbouwhuis.

In 1900 heeft men eene strook gronds langs den Zuidersingel bij de veemarkt getrokken en de paardenmarkt hierheen verlegd. Tevens werden er nog twee bascules voor het wegen van vee aangekocht en daarvoor afzonderlijke weeghuisjes op het terrein gebouwd. Eindelijk is de markt in 1904 aanzienlijk vergroot, daar de aanvoer van vee steeds toenam. Het vorige jaar waren er niet minder dan 219.748 stuks vee aangevoerd, d.i. 100.000 meer dan in het jaar der opening aan de nieuwe veemarkt, toen ditzelfde aantal zelfs 119.573 stuks bedroeg. In 1877 had het Gemeentebestuur de perceelen gronds, welke de veemarkt van de Harlingervaart scheidde en eerst aan de heeren dr. M. J. Baart de la Faille en S. E. Oudschans Deutz waren toegewezen, niet opnieuw in exploitatie gebracht met het oog op eene mogelijke uitbreiding van deze inrichting. Daarvan plukte men nu de vruchten ! De veemarkt beslaat thans eene oppervlakte van 19.880 c.A. Het oorspronkelijke terrein is, met uitzondering van de bovengenoemde paardenmarkt, uitsluitend voor hoornvee ingericht, terwijl de schapen- en de varkensmarkt naar het nieuwe gedeelte zijn overgebracht. Bij deze uitbreiding verdween de Korte Marktstraat. Voor de werken, welke, sedert haren aanleg in 1874, ten behoeve van de veemarkt zijn uitgevoerd, heeft de Gemeente fl. 74950 uitgegeven. Geene opofferingen zijn haar te zwaar geweest om Leeuwardens beroemde veemarkt in goede staat te brengen en vooral te houden.

3. Het Landbouwhuis

De Friesche Maatschappij van Landbouw, in 1852 op initiatief van de Provinciale Staten van Friesland opgericht, heeft veel bijgedragen tot den bloei van den landbouw en de veeteelt in dit gewest. Onder de vele instellingen, welke door haar toedoen tot stand zijn gekomen, behoort die van het Friesch paarden- en het Friesch rundveestamboek in 1879, de stichting van de zuivelschool te Bolsward in 1888, de aanleg van de landbouwproefvelden en van het ardappelkweekveld, de creatie van het ambt van zuivelconsulent en dat van landbouwleeraar, de oprichting van de landbouw-wintercursussen en de landbouw-winterschool, de instelling van het laboratorium voor het melkonderzoek en het botercontrolestation, welke zoo krachtig hebben medegewerkt tot den wederopbloei van Friesland's veeteelt en zuivelbereiding om van zooveel andere maatregelen, welke zij tot het welzijn van onze provincie op dit gebied heeft genomen, niet te gewagen.

Waren de bureaux van verschillende afdelingen der Friesche Maatschappij van Landbouw vroeger verspreid, sinds 1905 zijn zij vereenigd in het landbouwhuis op de Willemskade. Dit gebouw, oorspronkelijk een heerenhuis met aangrenzend pakhuis, werd voor fl. 40.000 tot dit doel aangekocht en daarop belangrijk vertimmerd. Thans

vindt men in het voormalig woonhuis, buiten de vergaderzaal en het secretariaat der Friesche Maatschappij van Landbouw en de bestuurskamer van de afdeling Leeuwarden en Leeuwarderadeel dezer maatschappij, de bureaux voor het paarden- en het rundveestamboek, dat van den landbouwleeraar en dat van den Bond van Cooperatieve Zuivelfabrieken, terwijl de bovenste verdieping geheel is ingenomen door het laboratorium. In het vroegere pakhuis zijn thans de zuivel-exportvereeniging en de bibliotheek der Maatschappij gevestigd.

Bij het landbouwhuis behoort een fraaie tuin, waarvan men een gedeelte, grenzende aan de Baljeestraat, heeft afgenomen tot stichting van een gebouw, dat beneden is verhuurd aan de Friesche Pluimvee-vereeniging voor de in 1903 door haar gestichte eiermarkt, welke eerst in het waaggebouw werd gehouden, terwijl de bovenverdieping gedeeltelijk tot pakhuis van den Bond der Coöperatieve Zuivelfabrieken en gedeeltelijk tot redactie-bureau van het Friesche Weekblad, het orgaan der Friesche Maatschappij van Landbouw, dient. Nog heeft deze Maatschappij het belendende huis in de Baljeestraat aangekocht, dat thans beneden in gebruik is genomen door de Pluimveevereeniging, terwijl het boven als woning wordt verhuurd. De oprichting van het landbouwhuis heeft zoozeer aan eene bestaande behoefte voldaan, dat thans reeds het gebrek aan ruimte daarin wordt gevoeld.

4. Het Station

De aanleg der spoorwegen in het noorden van ons land is herhaaldelijk door particulieren beproefd, voordat de Staat krachtens de wet van 18 Augustus 1860, dit werk zelf ter hand nam. Reeds in 1848 had men zich beijverd Harlingen door eene lijn, welke over Leeuwarden en Groningen zou loopen, met Hamburg te verbinden. Zeven jaar daarna verleende de Regeering aan de heeren C.S. Sixma baron van Heemstra c.s. vergunning tot den aanleg van een spoorweg van Harlingen, over Leeuwarden en Zwolle naar Almelo, met een zijtak naar Groningen. In 1856 werd deze concessie aan den heer E.C.J. Dull uit Almelo, en in 1858 aan de heeren Stoett en Reuchlin overgedragen, doch tot de verwezenlijking hunner plannen kwam het niet. Eerst na 1860 werd het werk met kracht door de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen aangegepen en uitgevoerd.

Men begon tegelijkertijd met den aanleg der lijn van Harlingen over Leeuwarden en Groningen naar Nieuweschans, en met die van Arnhem over Zwolle naar Leeuwarden. De onteigening der gronden, benoodigd tot den aanleg der spoorwegen in Friesland, ontmoette nergens tegenstand. In 1863 kwam de lijn van Harlingen naar Leeuwarden, op 1 Juni 1866 die van Leeuwarden naar Groningen en van 1 September 1868 die van Heerenveen naar Leeuwarden gereed. Gedurende geruimen tijd heeft Leeuwarden geene andere spoorwegverbindingen bezeten, totdat in 1883 de lijn van Leeuwarden naar Stavoren, en in 1901 de Noord-Friesche Locaalspoor aangelegd werd.

Het was een belangrijke gebeurtenis voor onze stad, dat vertrek van den eersten trein uit Leeuwarden op 16 October 1863! Bij de feestelijke opening van den spoorweg waren, nevens vele andere autoriteiten, ook bijna alle ministers

tegenwoordig. Er werd een feestrit naar Harlingen gemaakt en aan redevoeringen en gastmalen ontbrak het niet, terwijl in de met vlaggen getooide stad volkspelen en muziekuitvoeringen, illuminatie en vuurwerk elkaar afwisselden. Den 27sten October werd de lijn voor den gewonen dienst opengesteld. In de eerste maanden maakte men nog gebruik van het hulpstation aan het Hollanderdijkje, daar het station, waarvan de bouw den 29sten Januari 1863 door den heer J.H. Keijzer alhier voor fl. 53.900 was aangenomen, eerst in Februari 1864 gereed kwam. Het bestond uit een hoofdgebouw, met een verhoogde ladingsplaats, brandstoffen-, goederen en locomotievenloodsen en eene rijtuigenbergplaats. Reeds in 1867 moest het worden uitgebreid: bij deze verbouwing, waaraan fl. 46.000 ten koste werd gelegd, verbreedde men de beide vleugels van het hoofdgebouw en bracht eene markieze en stoepen langs de nevengebouwen aan.

Bij de steeds toenemende uitbreiding van het goederenvervoer wees de Regeering, op verzoek van de Kamer van Koophandel alhier, in 1875 Leeuwarden aan tot los- en ladingsplaats van accijnsvrije goederen bij den in- en uitvoer langs de spoorwegen. Daartoe bouwde het Rijk het volgende jaar eene douanenloods op het stationsemplacement, terwijl het Gemeentebestuur zich verbond deze loods, bestaande uit een bergplaats, een vertrek voor de commiezen en eene kamer voor den verificateur, te meubileeren, te verlichten en te verwarmen. Inmiddels was er ook een gebouw voor veestalling op het stationsemplacement verrezen. Deze werd in 1872 door de te Utrecht gevestigde Maatschappij tot exploitatie van Veestallen en Veetransporten aan de los- en ladingsplaats voor het vee gebouwd. Om de koeien vandaar gemakkelijker naar de markt te kunnen vervoeren, verkreeg deze maatschappij van het Gemeentebestuur vergunning om op marktdagen losse barten te slaan over het water, dat den Zuidersingel van het stationsterrein scheidde. Later heeft men deze door een dam vervangen, terwijl de sloot eindelijk, ten behoeve van den tramweg, grootendeels is gedempt.

De opening van den spoorweg naar Stavoren maakte in 1883 eene verandering van het stationsemplacement noodzakelijk. Om de vergrooting van dit terrein mogelijk te maken, kocht het Rijk verschillende aangrenzende perceelen grond aan en moest een gedeelte van de spoorlijn naar Heerenveen in westelijke richting worden verlegd. Het daardoor aangewonnen terrein gebruikte men hoofdzakelijk tot den aanleg van nieuwe spoorbanen en eene veeladingsplaats, en den bouw van eene goederenloods, wachterswoningen enz.

In 1891 onderging het station eene groote verbetering. Niet alleen verkreeg men in het hoofdgebouw, door afbraak, aanbouw en verbouwing, eene meer gewenschte inrichting van wachtkamers en dienstlocalen, maar ook moest de oude markieze plaats maken voor eene geheele overkapping der perrons, welke mede werden uitgebreid. De overkapping strekt zich aan de westzijde ongeveer 95 M. buiten het gebouw uit, terwijl zij aan den oostkant door wanden van glas wordt afgeschoten. De uitvoering van dit werk vereischte eene som van fl. 130.000.

De toename van het spoorwegverkeer maakte in 1904 op nieuw eene vergrooting van het station noodzakelijk. Thans werd de woning van den stationschef, welke de eerste verdieping van het gebouw innam, overgebracht naar een voor dezen ambtenaar gesticht huis aan den Stationsweg. De daardoor verkregen ruimte werd nu, met de bestaande vestibule, herschapen in een flinke hal met hoog koepeldak.

Aan deze hal liggen het plaatskaartenbureau en het bagagelokaal. Bij dit werk werden ook de 3de klasse wachtkamer en eenige andere vertrekken, zoowel voor het publiek, als voor het dienstpersoneel bestemd, gewijzigd.

Intusschen was in 1901 het aantal spoorwegen te Leeuwarden met een vermeerderd: n.l. met den Noord-Frieschen Locaalspoorweg, welke door eene particuliere onderneming aangelegd en in de eerste jaren geëxploiteerd, in 1905 aan de Hollandsche Ijzeren Spoorweg Maatschappij is overgegaan. De uitbreiding van het verkeer en de vermeerdering der spoorbanen heeft in 1906 eene vergrooting van het stations emplacement tengevolge gehad. Ook hiervoor was aankoop van grond, thans aan de noordwestzijde van dit terrein, noodig. Met dit werk, dat hoofdzakelijk uit den aanleg van ongeveer 5 K.M. spoorbaan, het maken van een dienstgebouw en de vergrooting der loodsen en bergplaatsen voor de locomotieven bestaat, is men in 1906 begonnen. De kosten daarvan worden op ongeveer vier ton geschat. Sedert den aanleg der spoorwegen is het station, zoowel als het emplacement, voortdurend vergroot en uitgebreid en het is te voorzien, dat dit, bij het altijd toenemend spoorwegverkeer, nog herhaaldelijk zal moeten gebeuren.

Liefdadige Gestichten en Ziekenhuizen

Het St. Anthony-Gasthuis

Onder de philanthropische instellingen hier ter stede bekleedt het St. Anthony-Gasthuis eene eerste plaats. Zijne ruime inkomsten stellen de voogden in staat deze stichting op de meest onbekrompen wijze te beheeren, terwijl het bestuur, getrouw aan zijne leus: "ter voorkoming van armoede", daarboven verschillende andere inrichtingen krachtig steunt. Wel hadden de financiën van het gesticht tijdens de Fransche overheersching een geduchten knak gekregen, doch door het zorgvuldig beheer der voogden herstelden zij zich in de eerste helft der vorige eeuw geheel. De bestemming der belangrijke jaarlijksche overwinsten gaf echter aanleiding tot een proces tusschen de voogden, die de zelfstandigheid van het gasthuis handhaafden, en de Gemeente Leeuwarden, welke dit gesticht, overeenkomstig de wet tot regeling van het armbestuur van 28 Juni 1854, onder de gemeente-instellingen van weldadigheid wenschte gerangschikt te zien. Een arrest van het Provinciaal Gerechtshof in Friesland, van 1 Februari 1860, besliste het geding ten voordeele der voogden van het gasthuis, terwijl eene voorziening in cassatie tegen dit vonnis den 8en Februari 1861 door den Hoogen Raad werd verworpen. Ter eere van de behaalde overwinning besloten de voogden gevolg te geven aan een reeds vroeger opgevat plan tot uitbreiding van den liefdadigen werkkring van het gasthuis door de oprichting van een nieuw gesticht, dat hoofdzakelijk bestemd zou zijn tot kostelooze huisversting van bejaarde lieden, zonder onderscheid van gezindte, en eene daaraan verbonden inrichting tot uitdeeling van soep aan behoeftigen gedurende de wintermaande. Als terrein, waarop dit gebouw zou verrijzen, werd een stuk tuingrond aangewezen, dat het St. Anthony-Gasthuis tegenover het Perkwalletje bezat en dat zich tot den Groeneweg uitstreckte. De bouw van het nieuwe gesticht werd op 5 Maart

1862 voor fl. 82.500 gld. aanbesteed; de eerste steenlegging daarvan had plaats op den 19en Juni daaraanvolgende en het geheele werk kwam op 1 Mei 1864 gereed.

Het nieuwe St. Anthony-Gasthuis bestaat uit vijf gebouwen, waarvan de eerste vier, door een fraaien tuin omgeven, aan hunne noordzijde onderling verbonden zijn door het vijfde, dat met een gevel van 88½ M. lengte langs den Groeneweg loopt. De vier vleugels, naar weldoeners der instelling: de Burmania-, Minnema-, Auckema en de Wiarda-vleugel genoemd, hebben aan de zuidzijde aan een hoofdgebouw van twee verdiepingen, waarvan de woningen, beneden tegen betaling en boven kosteloos, bestemd zijn voor lieden uit den beschaafden stand. Achter de Hoofdgebouwen liggen in de beide eerste vleugels tien kamers voor gehuwden: de Auckema-vleugel telt twaalf kamers voor weduwen en in den Wiarda-vleugel vindt men zit-, eet- en slaapvertrekken voor minstens twaalf mannen, die gemeenschappelijk gehuisvest worden. De laatste vleugel bevat buiten het mannenkwartier, het bureau en de woning van den vader en moeder, twee bestuurskamers, de keuken en de lokalen voor de soep-uitdeeling. Aan het einde van de Wiarda-gang ligt het ketelhuis, waarin de stoomketel, ten dienste van de soepkokerij en de wasch-inrichting, is geplaatst. De lokalen van de wasch-inrichting maken deel uit van het achtergebouw aan den Groeneweg of den St. Jacobs-vleugel, dus genoemd naar het St. Jacobs-Gasthuis, waarvan de bezittingen met die van het St. Anthony-Gasthuis samengesmolten zijn. Hier bevinden zich daarenboven drie ziekenvertrekken, twaalf kamers voor gehuwden en het magazijn. Kort nadat het gebouw gereed was, heeft het nog eenige uitbreiding verkregen. In 1865 had nl. het gasthuisbestuur eenige bouwvallige woningen aan de oostzijde van het nieuwe gesticht aangekocht: deze worden afgebroken en op het vrijvallende terrein zette men een nieuwe vleugel, die bij het gasthuis getrokken, eene turfschuur, eene ververs- en timmermanswerkplaats en eene smederij ten dienste der instelling bevat. Ook later, in 1888 hebben de voogden verschillende oude huisjes aan het Schoenmakersperk doen slechten en de ontstane ruimte tot vriendelijke tuintjes aangelegd, terwijl twee perceelen op den hoek van het Schoenmakersperk en den Groeneweg weder werden opgetrokken om tot woningen van de beide vaste timmerknechten der instelling te dienen.

Ten gevolge van den bouw van het nieuwe gesticht stelden de voogden van het St. Anthony-Gasthuis den 3en October 1864 een ander reglement op de inrichting en het bestuur der instelling vast, waarbij het aantal voogden tot negen werd vermeerderd, doch dat der voogdessen op vier bepaald bleef. Dit reglement leidde andermaal tot een geschil met het Gemeentebestuur van Leeuwarden, dat voornamelijk liep over de samenstelling en de benoeming van het Gasthuisbestuur. Hierbij kwamen later nog oneenigheden over het recht op het Gasthuispijpke in de Groote Kerkstraat en den eigendom van terreinen, gelegen bij en om het aschland. In 1868 en 1869 zijn al deze geschillen bij minnelijke schikking beslecht. De autonomie van het Gasthuis werd daarbij door de Gemeente Leeuwarden erkend en Burgemeester en Wethouders hervatten de eeuwenoude gewoonte om bij het vaststellen der jaarrekening tegenwoordig te zijn.

Zoo waren de voogden nu volkomen vrij en onafhankelijk in hunne handelingen. En zij gingen voort met de Gemeente te steunen, zoowel door de uitbreiding hunner zorg voor onvermogenende krankzinnigen ook over die ongelukkigen, die van gemeentewege elders worden verpleegd, als door de oprichting van een weeshuis voor kindertjes, die te jong zijn om in een ander gesticht te worden opgenomen. Dit

weeshuis, in 1869 op het Perkswalletje opgericht, draagt den naam van het St. Anthony-Weeshuis.

Intusschen bleek het steeds duidelijker, dat de inrichting van het oude St. Anthony-Gasthuis veel te wenschen overliet: de woningen der proveniers waren te bekrompen en beantwoordden niet meer aan de eischen des tijds. Na ernstige beraadslagingen besloten de voogden daarom tot den herbouw van het geheele gesticht volgens een door den architect F. Stoett ontworpen plan. Het aardige, gemoedelijke oude hofje, rondom een met boomen beplant grasveld gelegen, moest plaats maken voor een modern gesticht, dat wel al de voordeelen van den nieuweren tijd aanbiedt, maar waaraan de vroegere poezie en intimiteit ontbreekt. Bij het nieuwe gebouw is het gestichtsleven meer op den voorgrond getreden; het heeft aan de bewoners de illusie ontnomen van een eigen huisje te bezitten.

De voorgevel van het nieuwe proveniershuis, dat in 1877 voor fl. 144.889 werd aanbesteed, is een weinig achter de oude rooilijn geplaatst. Het gasthuisbestuur bood den daardoor vrijvallende grond, ter breedte van 1.25 M., aan de Gemeente Leeuwarden aan, onder voorwaarde, dat deze het bestaande brandriool zou doortrekken tot den hoofdingang van het nieuwe gesticht. Gaarna aanvaardde de Gemeente dit voorstel, dat haar de gelegenheid opende om aan de Groote Kerkstraat op dit punt eenige meerdere breedte te geven.

Evenals het nieuwe St. Anthony-Gasthuis bestaat ook het proveniershuis thans met een hoofdgebouw, gelegen aan de Groote Kerkstraat, met vier daaraan verbonden vleugels, die door tuinen worden gescheiden. De voorgevel biedt niets merkwaardigs aan: het aardige, vrij lage poortje, dat den hoofdingang was van het vroegere St. Anthony-gasthuis vormde, is daaruit verwijderd en overgebracht naar den Wiarda-vleugel van het nieuwe gesticht, waar het nu als soephuispoort dienst doet. Het geheele gebouw bevat 20 woningen voor gehuwde, en 49 voor alleenwonende personen, welke alle bestaan uit een beneden- en een bovenvertrek; een vereenigingslocaal voor de mannelijke proveniers, het reventer genaamd, de voogdessenkamer, de woning voor den vader en moeder, keukens, werkplaatsen, enz. Ook in dit gesticht heeft men de herinnering aan vroegere weldoeners der instelling verlevendigd, door aan de verschillende vleugels hunne namen te geven: zoo wordt het hoofdgebouw door de deur en de vestibule in eene Jellemagang en eene Wigamagang verdeeld en heeten de drie overige vleugels de Oenama-, de Minnema- en de Abbemagang, terwijl de keukengang den vierden vleugel vormt. Het gebouw, waaraan, met de uitgaven voor de inrichting, ruim fl. 167.000 ten koste is gelegd, kwam in het begin van 1880 gereed. Aan het einde van dit jaar gingen de voogden eene ruiling aan met Z.M. Koning Willem III, waarbij deze eene bergplaats met erf, groot 113 c.A., achter het paleis gelegen, aan het Gasthuis afstond en het bestuur van dit gesticht daarentegen van alle rechten afzag, welke het kon doen gelden op den massalen doorgang, loopende van het oude St. Anthony-Gasthuis, langs de oostzijde van het paleis, naar het Hofplein. Deze doorgang werd daarop gesloten tot groot verdriet van de spelende jeugd.

Waren in het oude gebouw eenige vertrekken tot bestuurskamers bestemd geweest, deze werden bij de hernieuwing van het gesticht overgebracht naar een aan het Gasthuis toebehoorend perceel in de Groote Kerkstraat. Men vertimmerde daarvoor dit pand, dat beneden tot bestuurshuis werd ingericht. Ook het belangrijke Gasthuis-

archief is hier thans geborgen.

Het Sint-Anthony Gasthuis is gedurende eeuwen eene zegenrijke instelling voor Leeuwarden geweest, te meer, daar het zijnen liefdadigen werkring ook buiten de muren van het gesticht heeft uitgebreid. Het is hier niet de plaats om op te sommen aan welke categorien van onvermogen en ongelukkigen het Gasthuis zijn steun biedt, maar wel mag hier worden vermeld, dat de voogden hunne taak op zoo ruime wijze opvatten, dat zij "ter voorkoming van armoede" het opgroeiend geslacht in de gelegenheid gesteld hebben een nuttig ambacht te leeren en zich eene plaats in de maatschappij te veroveren. Aan het bestuur van het St. Anthony-Gasthuis dankt de ambachts-school hare zoo gewenschte uitbreiding en de industrieschool voor meisjes haar ontstaan. Moge het gesticht zijn weldadigen invloed nog lang in breedten ring uitoefenen.

Het Old Burger-Weeshuis

In den aanvang van het hier beschreven tijdvak lag het Old Burger-Weeshuis nog tegenover het stadhuis aan het Raadhuisplein, op de plaats, die thans door de gemeentescholen nos. 2 en 3 wordt ingenomen. Ook aan deze instelling had de omwenteling van 1795, met haren nasleep, financieel groote schade gedaan en ook hier zijn de voogden van het weeshuis er in geslaagd de geldmiddelen door een jarenlang zuinig beheer te herstellen. Evenals het St. Anthony-Gasthuis heeft het Old Burger-Weeshuis, ten gevolge van de wet tot regeling van het armbestuur, zijne zelfstandigheid moeten verdedigen tegenover het Gemeentebestuur, dat het gesticht onder de gemeentestellingen van weldadigheid wilde doen opnemen. Hier evenwel is het niet tot een rechtsgeding gekomen, daar de Raad, nog onder den indruk van de uitspraak in zijn proces met het St. Anthony-Gasthuis, in October 1861, na een rechtsgeleerd advies te hebben ingewonnen, besloot de zaak te laten rusten. Zoo is ook de voogdij van het Old Burger-Weeshuis geheel vrij in hare handelingen gebleven.

Het oude weeshuis aan het Raadhuisplein, dat reeds herhaaldelijk bij gedeelten was hernieuwd, eischte in den loop der jaren dringend eene algeheele verbetering. Dit leidde de voogden tot het besluit om een nieuw gesticht te doen bouwen, waarin ongeveer honderd weezen konden worden opgenomen. Zij zochten daarvoor een grooter terrein en hun blik viel op de gronden tusschen het Zaailand en de stadsgracht, welke door de Gemeente in exploitatie waren gebracht. In 1873 kochten zij zeven preceelen daarvan voor fl. 33.500 aan en in hetzelfde jaar werd de bouw van het nieuwe Old Burger-Weeshuis zelfs eens aanbesteed. Dit gesticht, dat aan de Rijks hoogere burgerschool grenst, is langs het Zaailand 37½ M. en langs de Zuiderstraat 47½ M. lang. Het is een ruim, hoog en frisch gebouw met flinke speelplaats, dat alle gemakken aanbiedt, welke men van eene uit zoo onbekrompen beurs bestuurde inrichting kan verwachten. Daar het lager onderwijs van wege het Weeshuis wordt verstrekt, bevat het ook schoollokalen en de woning van den aan het gesticht verbonden onderwijzer.

In Mei 1876 werd het gebouw betrokken, waarop het oude weeshuis, dat in 1875 voor fl. 33.000 aan de Gemeente Leeuwarden was verkocht, terstond is afgebroken.

Het fraaie poortje, dat tot hoofdingang had gediend, werd bij de slooping voorzichtig verwijderd en in den zijgevel van het nieuwe gesticht, aan de Zuiderstraat, geplaatst. Thans, aan het einde van 1906, worden 59 weezen in het gesticht verpleegd, terwijl vijf elders hunne opvoeding genieten.

Het Gabbema-Gasthuis

De voogden van het Old Burger-Weeshuis zijn sedert 1712 tevens bestuurders van het Gabbema-Gasthuis. Dit gesticht, bestemd tot huisvesting van eenige on-gehuwde en weduwen, werd in 1634 ten noorden van de Groote Kerk gebouwd. Gedurende meer dan twee en een halve eeuw stoorde niets de rust van dit oude hofje, dat veilig onder de hoede der kerk, stil en onopgemerkt zijn bestaan rekte. Maar de heensnellende jaren lieten er hun spoor op na en langzamerhand geraakte het dermate in verval, dat de voogden in 1906 besloten het oude gesticht door een nieuw te vervangen en daardoor eene andere plaats te kiezen. Daartoe kochten zij voor 11.040 gld. eene plek gronds in de Wybrand de Geeststraat aan en in April 1906 werd de bouw van het hofje aanbesteed. Het nieuwe Gabbema-Gasthuis, dat aan alle zijden voor licht en lucht toegankelijk is, bestaat uit een middegebouw met twee zijvleugels, waartusschen een tuin ligt, welke door een hek van de openbare straat is afgescheiden. Het bevat, buiten de woning van den concierge en werk- en bergplaatsen, 21 kamers voor de gestichtbewoonsters. In December van genoemd jaar verlieten deze hare oude kluisjes, die of aan de rustige straat, "Achter de Groote Kerk", of om een nog stiller bleekveldje waren gelegen, om ze tegen deze vroolijke, keurige woningen te verwisselen. Het oude hofje zal thans worden afgebroken, terwijl de voogden het voornemen hebben opgevat, om het poortje, dat toegang tot het oude gasthuis gaf, eene plaats te geven in het nieuwe gesticht.

Het Nieuwe Stads-Weeshuis

Aan het stille Jacobijner Kerkhof, waarvan de rust slechts bij het aan- en uitgaan der scholen door kindergejoel wordt verstoord, ligt het Nieuwe Stads-Weeshuis met zijn blauwgetinten voorgevel. De drempel van dit gesticht, waarin zooveel ouderlooze en onverzorgde kinderen hunne opvoeding hebben genoten, werd zestig jaar geleden ook overschreden door de leergrage jeugd, daar het Stedelijk Bestuur in 1827 een der lokalen van dit weeshuis tot derde stads-armenschool had aangewezen. Deze inrichting van onderwijs bleef hier gevestigd tot 1864, toen de armenschool door eene bijzondere school voor stadswezen werd vervangen. Sedert heeft het gesticht twee belangrijke verbouwingen ondergaan. Tot de eerste werden de voogden van het weeshuis in staat gesteld door de milde gift van den heer Mr. B. Dorhout, die in 1867 bij de herdenking van zijn veertigjarig jubileum als weesvoogd, fl. 10.000 aan deze instelling schonk. Dit werk werd in 1869 uitgevoerd en bestond hoofdzakelijk in de vergrooting der beide slaapzalen, het aanbrengen van een vertrek voor de verpleging van lijdens aan besmettelijke ziekten, het maken van eene afzonderlijke zitkamer voor volwassen jongens en de inrichting van doelmatige droog- en

mangelkamers.

De laatste verbouwing, welke in 1888 heeft plaats gehad, was van nog grooter belang. De westelijke vleugel van het weeshuis eischte nl. sedert lang een algeheele verbetering, zoodat de voogden besloten dit gedeelte af te breken en opnieuw te doen opbouwen. De nieuwe vleugel, met zijn keurigen gevel aan het Schoenmakersperk, bevat de eetzaal, de ruime keuken en de woning van den vader en moeder van het gesticht.

Het hek, dat het weeshuis aan de achterzijde van de openbare straat afscheidt, heeft de Gemeente daar in 1865 op hare kosten geplaatst, omdat het gesticht door de demping der oude gracht, loopende langs het Schoenmakersperk, van zijne oorspronkelijke erfscheiding werd beroofd.

Binnenkort zal het weeshuis wederom eene verbouwing ondergaan door de verplaatsting van het schoolvertrek, daar het tegenwoordige niet aan de bij de wet gestelde eischen voldoet. Het nieuwe lokaal zal waarschijnlijk worden aangebracht in het gebouw, dat achter den noordelijken vleugel van het gesticht staat en thans gedeeltelijk voor slöjd-onderricht wordt gebruikt. Aan het het einde van 1906 vonden 50 weezen hun tehuis in dit gesticht.

Het Marcelis-Goverts-Gasthuis

In 1858 vierde het Marcelis-Goverts-Gasthuis zijn tweede eeuwfeest. Bij deze gelegenheid werd reeds eene verbouwing van dit gesticht, dat sedert zijne hernieuwing in 1766 geene ingrijpende veranderingen meer had ondergaan, ter sprake gebracht. Door hun zorgvuldig beheer hadden de voogden de geldmiddelen van deze instelling in den loop der tijden aanzienlijk verbeterd, terwijl het kapitaal ook door schenkingen was toegenomen. Voorloopig kwam er echter niet van dit plan: wel kochten de voogden in 1870 het belendende huis Grachtswal no. 36 met het oog op eene verbouwing van het gesticht aan, doch er verstreken nog eenige jaren, voordat men tot de hernieuwing van het gasthuis besloot. Intusschen eischte dit gebouw dringend verbetering: bijna de helft der inkomsten werd jaarlijks aan het onderhoud besteed. Dit noopte de voogden in 1876 door te tasten, en daar eene verbouwing van het gesticht op zijn oorspronkelijke plaats op te groote financieele bezwaren afstuitte, besloten zij het gasthuis over te brengen naar het juist te koop aangeboden bouwterrein aan den Noordersingel. Hier werd een stuk grond, groot 1.440 c.A. aangekocht en op 31 October 1876 had de aanbesteding van den bouw van het gesticht plaats, welke aan den heer L. van der Zwaag voor fl. 29.500 werd gegund. Daar het Marcelis-Goverts-Gasthuis, volgens testamentaire bepalingen, aan twintig vrouwen huisvesting moet verschaffen, werden er in het nieuwe gebouw twintig kamers aangebracht, benevens de woning van de portierster, twee werkplaatsen en eene voogdenkamer. Voor het nieuwe gesticht, waarin de poort van het oude gasthuis werd geplaatst, ligt een vriendelijke tuin. In 1877 werd het in gebruik genomen op den Grachtswal, bestaande uit het oude gesticht en drie aangrenzende woonhuizen, verkochten.

Het Ritske-Boelema-Gasthuis

Het oude Ritske-Boelema-Gasthuis, dat in de eerste helft der 17e eeuw in de Monnikemuurstraat was gevestigd, werd, hoewel het in 1823 hersteld en vergroot en in 1840 opnieuw uitgebreid was, op den duur bouwvallig, zoodat de voogden het plan opvatten een geheel nieuw gesticht op een ander terrein op te richten. Zij lieten daartoe het oog vallen op de plek gronds, ingenomen door het voormalige landschapshuis, dat, eertijds kapittelhuis van het Minderbroedersklooster, in 1594 tot vergaderplaats der Staten van Friesland was ingericht en van 1811-1838 het Hof van Assises en der Rechtbank van den eersten aanleg tot zetel had gediend. Dit fraaie gebouw, waarvan de voorgevel uit 1616 dateerde en waardig was zich naast de beroemde canselarij te verheffen, werd in 1849 voor fl. 6889 door de voogden van het Ritske-Boelema-Gasthuis aangekocht en daarop afgebroken. Daarbij bracht men de poort, te Cornjum over, terwijl de gedenksteen van den vrede van Munster, welke in 1648 in den voorgevel was aangebracht, eene plaats kreeg in het koor der Groote Kerk.

Op het opengevallen terrein werd nu het nieuwe gesticht, waaraan men ruim fl. 13.000 te koste legde, volgens het bestek en onder leiding van den architect F. Stoett opgetrokken. Dit hofje, waarvan de eerste steen op 3 September 1849 was gelegd, kwam een jaar daarna gereed en bevatte 35 kamers. De voogden verkochten daarop het oude gasthuis in de Monnikemuurstraat voor fl. 4.515. Dit gebouw werd sedert gedeeltelijk tot timmermanswerkplaats ingericht en gedeeltelijk in verschillende perceelen verhuurd. Het verviel al meer en meer, totdat het in 1905 onbewoonbaar verklaard en gesloopt is.

De gunstige financieele toestand, waarin het Ritske-Boelema-Gasthuis zich, dank zij eene zorgvuldige administratie en de stijgende opbrengste der bezittingen in de tweede helft der 19de eeuw, mocht verheugen, was oorzaak, dat de voogden in 1863, na aankoop van een aangrenzend perceel in Droevendal, tot eene vergrooting van het gesticht met zeven kamers overgingen. Zoo verleent het thans huisvesting aan 42 vrouwen, die eene geldelijke uitkeering van fl. 2 per week, benevens brandstof, ontvangen. Evenals de voogden van het Sint-Anthony Gasthuis en die van het Old Burger-Weeshuis, zijn de regenten van het Ritske-Boelema-Gasthuis, tengevolge van de wet tot regeling van het armbestuur, in conflict gekomen met den Gemeenteraad over de vervulling der vacatures in hun midden. Ten slotte heeft de Raad zich vereenigd met het gevoelen der voogden, zoodat dit college, waarvan vier der leden tot den Hervormden en drie tot den Katholieken godsdienst moeten behoren, zich zelf thans zooals vroeger, aanvult.

Het Diaconiehuis der Nederduitsch Hervormde Gemeente

In de laatste zestig jaren is het diaconiehuis, al naar gelang de toestand der verschillende gedeelten van dit gesticht dit eischte, bijna geheel hernieuwd. Reeds in 1846 werd de herstelling van den oostelijken vleugel, waarlangs destijds nog de Oude Gracht liep, ter sprake gebracht, doch, ofschoon deze zeer bouwvallig was, kon dit werk, door gebrek aan de benoodigde fondsen, eerst in 1850 worden uitgevoerd. Het omvatte den bouw eener nieuwe verblijfzaal voor vrouwen, welke tevens tot vrouwen-zwakken-zaal dient, en de verbetering van de gemeenschappelijke eetzaal, de linnenkamer en het waschvertrek, terwijl er boven deze lokalen twee ruime slaapzalen werden aangebracht. Door eene verandering der inrichting van dit gedeelte van het gesticht werd de gelegenheid geopend om het getal verpleegden van zestig op tachtig te brengen.

Daarop volgde van 1873-1875 eene niet minder belangrijke hernieuwing, die zoowel het hoofdgebouw aan de Groote Kerkstraat, als het achterhuis aan den Zak betrof. Bij dit werk, dat voor fl. 28127 door den heer C. van der Zaag werd aangenomen, verdwenen de oude poort en de voorgevel, welke na den brand van 24 December 1794, ten deele was gerestaureerd. Het nieuwe voorgebouw bevat links van den ingang de kamer van den portier en de regentessenkamer, en rechts, het vertrek voor de bedeeing en de dokterskamer, terwijl aan de tuinzijde de woning van den Vader en Moeder en de beide vergaderzalen der diakenen liggen.

Wat de verbouwing aan het achterhuis aangaat, daartoe gaf de demping der gracht, loopende van het Gasthuispijpke tot de Lange Pijp, aanleiding. Toen hier de St. Anthonystraat was ontstaan, wenschten de diakenen den zuidelijken vleugel van het huis, welke wigvormig in den Zak vooruitstak, te veranderen. Ten behoeve van deze verbouwing, waarmede zoowel de inwendige verbetering als den uiterlijken welstand van het gesticht werd beoogd, moesten zij in het bezit geraken van het oostelijken gedeelte van den Zak en de daaraan grenzende timmerschuur van den heer F. Stoett. Zij wendden zich daarom in 1872 tot het Gemeentebestuur met het verzoek om een deel der openbare straat in ruil te mogen ontvangen tegen eene strook van het terrein, waarop deze werkplaats stond. Zoo zou de Zak vervolgens in rechte richting op de St. Anthonystraat kunnen uitloopen. Dit werd toegestaan. De Zak is naar het zuiden verlegd en het terrein, dat de diaconie had verkregen, werd gebruikt voor de vergrooing van de zwakkenzaal, het aanbrengen van meer geschikte bergplaatsen voor turf en andere verbeteringen.

Ten slotte is in 1886 de vleugel aan de Bollemanssteeg verbouwd. Deze was in 1762 opgericht op de plek, waar zooals de hier ingemetselde gedenksteen nog vermeldt, in 1607 de tien Bollemanskamers zijn gesticht. Een gedeelte van dezen vleugel had van 1779-1822 dienst gedaan als diaconieschool. Bij de hernieuwing, waaraan fl. 8800 ten koste werd gelegd, is de gezelschapszaal der oude mannen "de treemter", naar dit lokaal overgebracht, terwijl de zaal, welke men vroeger tot dit doel gebruikte, thans is ingericht tot mannen-zwakken-zaal.

In 1905 heeft daarenboven de zieken-zaal eene verbetering ondergaan. Hierin werd eene veranda gemaakt en er is eene gelegenheid geopend om ernstige patienten in het gesticht zelf te verplegen, terwijl ook kleine operaties in een daarnaast liggend vertrek kunnen worden volbracht.

Het Roomsch Katholieke Liefdesgesticht

Het armhuis en het weeshuis der Roomsch Katholieken zijn sinds 1882 onder een dak vereenigd. Voorheen was het armhuis, dat, in 1808 opgericht, in 1838 was herbouwd, in de Speelmanstraat gevestigd, terwijl het weeshuis in 1786 in de Oosterdwarsstraat (thans Kruisstraat) werd gesticht. In het eerste werden oude lieden verpleegd, in het laatste, sedert 1860, enkel knapen opgenomen, terwijl de meisjes in genoemd jaar een tehuis vonden bij de zusters van Tilburg, die zich in de oude St. Willebrorduskerk bij de Korenmarkt hadden neergezet. Omstreeks 1880 werd het armhuis eveneens onder de leiding der Tilburgsche zusters geplaatst en besloot het Roomsch Katholiek parochiaal armbestuur tot de stichting van een groot gebouw, dat zoowel oude lieden, als meisjes, tot verblijfplaats zou dienen, terwijl de jongens voortaan zouden moeten uitbested. Daartoe kocht dit armbestuur zes arbeiderswoningen benevens eene turfschuur op de Keizersgracht aan en liet deze, evenals het oude weeshuis in de Kruisstraat, afbreken. Op het opengevalen terrein werd nu, volgens het ontwerp van den architect P. H. J. Cuypers, een flink gebouw gezet, dat op de eerste verdieping een ronden uitbouw heeft voor de kapel. In dit gesticht, dat op 1 Mei 1882 in gebruik is genomen, worden thans door de zorgen van 11 zusters een zestigtal oude lieden en een tiental weezen verpleegd, die thans gescheiden zijn, samen kunnen wonen.

Wat het verlaten armhuis in de Speelmansstraat en de oude St. Willebrorduskerk aangaat, het eerste werd tot eene bijzondere school voor jongens ingericht, terwijl de laatste, nadat zij van 1883-1887 tot ziekenhuis had gediend, werd verhuurd en thans als kachelmagazijn wordt gebruikt.

Fribourg

In 1872 richtte Jhr. P.B.J. Vegelin van Claerbergen, naast zijn buiten Mariënborg achter de Hoven, een hofje op voor minvermogene lieden, zonder onderscheid van geloofsbelijdenis, kunne of leeftijd. Hij noemde deze stichting "Fribourg", naar het Zwitsersche Vrijburg, vanwaar het geslacht Vegelin afkomstig is. Dit hofje telt zeven woningen, welke onder een dak zijn gebracht, terwijl het huis van den concierge het front vormt en door zijn voorgevel aan de Zwitsersche chalets herinnert. Aan de bewoners van Fribourg wordt, buiten vrije huisvesting en brandstof, eene jaarlijksche toelage verstrekt. Sedert den dood van den stichter wordt dit hofje beheerd door een bestuur van vijf leden, waarvan de burgemeester van Leeuwarden ambtshalve voorzitter, en een lid der familie Vegelin van Claerbergen penningmeester is.

Het Hof Gosen

In den Boterhoek vond men eertijds het Oranjeklooster, bestaande uit 16 woningen, welke rondom een bleekveldje waren gelegen. In 1859 kocht de kerkeraad der Israelitische gemeente "dit klooster" voor ruim fl. 3.000 aan om het tot een hofje in te

richten. Nadat het in gereedheid gebracht, en van eene poort voorzien was, werd dit hof "Hof Gosen" aan het Israelitische armbestuur verhuurd, dat het in 1886 in eigendom verkreeg.

De Armenkamer en het Armhuis

Het armbestuur, dat eerst zijne vergaderingen in het Nieuwe Stads-Weeshuis had gehouden, verkreeg in 1826 een afzonderlijken zetel op de Keizersgracht bij het Nieuwstraatje terwijl de daarnaast gelegen woning aan den Bedienaar der armen werd toegewezen. Toen de Gemeente deze perceelen in 1854 voor den bouw eener school wenschte te gebruiken, kocht zij twee kleine woningen in de Haniasteeg aan, liet deze afbreken en stichtte hier eene vergaderkamer voor de armvoogdij. Zoo bevond de armenkamer zich thans in de onmiddellijke nabijheid van het armhuis, dat, in 1830 opgericht, in de verlaten kazerne was gevestigd. Dit gesticht werd zoowel door hulpbehoevende ouden, als door verwaarloosde kinderen bewoond. Daar het te voorzien was, dat dit gebouw op den duur eene flinke uitbreiding zou behoeven, ging het Gemeentebestuur geregeld voort met den aankoop van den perceelen in de Hania- en Ipe Brouwerstegen. In 1865 besloot de Raad tot eene vergrooting van het armhuis, waartoe drie der aangekochte woningen werden afgebroken. Door deze verbouwing, waarvan de kosten fl. 8.550 bedroegen, kon men aan de kinderen eene afzonderlijke huisvesting geven.

Doch binnen weinige jaren deed zich de behoefte aan eene uitbreiding van dit gesticht op nieuw voelen. Nadat er in 1877 eerst een hulplocaal bij het armhuis was gevoegd, greep de Gemeente in 1879 de gelegenheid aan om het wagenhuis met een gedeelte van den tuin van het oude Martenahuis in openbare veiling aan te koopen. Nu besloot de Raad tot eene nagenoeg geheele vernieuwing van het armhuis, welke in Augustus 1879 voor fl. 86.680 werd aanbesteed. Daartoe brak men het genoemde wagenhuis, twee perceelen in de Hania- en vier in de Ipe Brouwersteeg, en een gedeelte van het armhuis en het lokaal der armvoogdij af. Op het opengevallen terrein werd een ruim en flink gebouw opgetrokken, dat gemiddeld 40 M. en 42 M. diep is. Het nieuwe gesticht, dat zoowel voor de huisvesting, als voor de bedeling der armen dient en ook een vergaderzaal voor de voogden bevat, is in Juli 1881 in gebruik genomen.

Het Werkhuis

Het werkhuis, in 1695 hier opgericht, heeft zijn bestaan bijna twee eeuwen gerekt. Destijds stonden de Staten van Friesland de oude parochiekerk van Hoek, welke vroeger door de Magistraat van Leeuwarden aan 's Lands Regeering was overgedragen om tot tuig- en ammunitiehuis te dienen, als werkhuis aan de Stad in gebruik af en tot de opheffing dezer instelling in 1874 heeft het gebouw, dat in 1834 geheel hernieuwd werd, deze bestemming behouden.

In 1847 nam het Stedelijk bestuur een voorstel in overweging tot verandering van dit

werk- en spinhuis, zooals het meestal genoemd werd, in een bedelaarsgesticht, om daardoor ontheven te worden van de kosten der kolonisatie; doch dit plan is niet ten uitvoer gebracht. Zoo bleef het werkhuis gehandhaafd. De behoeftigen maaken er echter ongaarne gebruik van en het aantal dergenen, die zich daar aanmeldden, werd steeds geringer. Toen hier dan ook in 1871 eene pokkenepidemie uitbrak, werd dit lokaal tijdelijk tot hospitaal voor pokkenlijders bestemd en bracht men de goederen en gereedschappen van het werkhuis, benevens de woning van den directeur, naar een huis in het Nieuwstraatje over. In het begin van 1872 werd het werkhuis weer heropend, doch slechts voor korten tijd, daar de Gemeente twee jaar later deze kwijnende instelling ophief. Toen hier in 1875 eene hevige typhus- en roodvonk epidemie uitbrak, wees zij het vroegere spinhuis op nieuw tot hulp-ziekenhuis aan. Het werd tot dit doel vertimmerd en in twee ziekenzalen verdeeld. Nog steeds word dit gebouw als gemeentelijk hospitaal voor besmettelijke ziekten gebruikt en zoo beantwoordt het weer aan dezelfde bestemming, welke er drie eeuwen geleden ook aan was gegeven, toen de voormalige parochiekerk van Hoek in 1580 tot verblijf strekte aan de pestlijders.

Van gemeentewege is hier geen werkhuis meer opgericht, doch in 1886 vormde zich, op particulier initiatief, eene vereeniging tot werkverschaffing. Op haar verzoek gaf het Gemeentebestuur het oude schoolgebouw op Olde-Galileën, dat van 1875-1883 tot bewaarschool had gediend, aan deze vereeniging ten gebuik. In 1902 werd dit gebouw afgebroken en sinds richtte de vereeniging op eene plek gronds aan de Eestraat eene werkloods op. Thans heeft de Raad een grooter terrein aldaar aan de werkverschaffing afgestaan, terwijl men de loods door een steenen gebouw wil vervangen.

Het Stads-Ziekenhuis en het Hulp-Ziekenhuis

Het stads-ziekenhuis, zooals wij dat thans kennen, dateert uit 1842. Nadat deze instelling hier in 1825 was gevestigd in de voormalige scherprechterswoning, welke later tot militair ziekenhuis diende, werd het oude gebouw in 1841 afgebroken en door het tegenwoordige vervangen. De ligging van het ziekenhuis, dat aan twee zijden aan de openbare straat en aan de beide andere kanten aan het water grenst, maakte eene uitbreiding van deze inrichting, ofschoon die anders zeer gewenscht zou zijn, moeilijk. Toch heeft dit gebouw in het hier beschreven tijdvak vele verbeteringen ondergaan. Zoo werd er in 1853 een lokaal ter zijde van de bleek achter het huis aan toegevoegd om tot lijken- en sectiekamer te dienen, terwijl men de vroeger daarvoor gebruikte lokalen sedert tot bad- en waschkamer bezigt: zoo bracht men in 1889 eene eerste en in 1905 eene tweede isoleercel ter observatie van krankzinnigen aan, en werd in 1896 een der vertrekken ingericht tot operatiezaal, welke in 1901 van bovenlicht is voorzien. Doch het gebrek aan ruimte in dit gebouw heeft zich dikwijls doen gevoelen en was oorzaak, dat de Gemeente, reeds voordat de wet van 4 December 1872 tot voorziening tegen besmettelijke ziekten tot stand kwam, bij epidemien een afzonderlijk lokaal voor de verpleging dezer patienten beschikbaar stelde.

Toen nl. in 1866 de cholera in ons land heerschte, bestemde zij het voormalige

soephuis in de Groote Hoogstraat tot hulp-ziekenhuis, terwijl in 1870, bij het uitbreken van de pokken, eerst het werkhuis en vervolgens de koepel "Bellevue" als zoodanig dienst deed. Intusschen trad de bovengenoemde wet in Mei 1873 in werking en werd de Gemeente daardoor verplicht een lokaal tot afzondering en verpleging van lijders aan besmettelijke ziekten in te richten. Daar Bellevue in April van dat jaar, ten behoeve van de uitbreiding der stad, werd afgebroken, liet zij het oog daartoe vallen op het werkhuis. Deze inrichting, die reeds lang kwijnende was als het ging, tot hulp-ziekenhuis Ingericht. Eerst liet deze localiteit veel te wenschen over, doch in 1888 heeft zij eene kleine verbouwing ondergaan en sedert is zij herhaaldelijk verbeterd. Toch beantwoordt dit gebouw nog geenszins aan de eischen, die men tegenwoordig aan eene ziekenhuisinrichting stelt.

Het Diaconessenhuis

In 1879 vatte de heer M. Teffer, zendeling op Savoe, het plan op om hier een diaconessenhuis te stichten. Tot dit doel kocht hij eene woning in de Bagijnestraat aan, welke hij op 6 Januari 1880 overdroeg aan de op zijn initiatief gevormde vereeniging: "Het Diaconessenhuis". Oorspronkelijk waren er aan deze inrichting twee zusters verbonden, terwijl mejuffrouw F. Rutgers uit Hallum als directrice optrad. Reeds spoedig bleek dit pand te klein en te ongeschikt te zijn voor eene ziekenhuisverpleging, zoodat de vereeniging in 1882, voor fl. 20.000 een groot huis op de Voorstreek, nabij de Hoeksterpoort, aankocht. Meer dan tien jaar is deze inrichting hier gevestigd gebleven, doch door het steeds aangroeiend getal patienten en de daarmee samenhangende toename van het aantal zusters werd men ten slotte gedwongen naar een ruimer perceel uit te zien.

Thans besloot de vereeniging een nieuw gebouw te stichten, dat geheel aan de eischen des tijds kon worden ingericht. Zij kocht daartoe voor fl. 20.000 een terrein aan de Noorder-singel aan en hier verrees het nieuwe diaconessenhuis, dat, door een mooien tuin omgeven, op flinke en onbekrompen wijze is gebouwd. Meer dan eene ton gouds legde de vereeniging hieraan ten koste. Het voorgebouw is voor de huishouding en de administratie bestemd. Dit is door eene korte gang verbonden met het eigenlijke ziekenhuis, dat zich daarachter in twee vleugels uitstrekt, en waarvan alle zalen en kamers op het zuid-westen liggen. Tusschen de vleugels bevindt zich de operatiezaal met bijbehorende vertrekken.

Den 9en October 1894 werd het nieuwe diaconessenhuis, waaraan thans 21 zusters verbonden zijn, in gebruik genomen. Steeds gaat het bestuur voort met verbeteringen in deze inrichting aan te brengen. Zoo voegde men er in 1904 eene barak voor besmettelijke ziekten en in 1907 een draaibare ligbal voor lijders aan tuberculose aan toe. Door vele giften en legaten werd het bestuur daartoe in staat gesteld, doch er blijft nog steeds eene vrij groote schuld op de vereeniging rusten.

Een even voortreffelijk ziekenhuis bezit Leeuwarden in het St. Bonifacius-hospitaal, dat hier in 1883 werd opgericht en gedurende de eerste vier jaren van zijn bestaan in de voormalige St. Willebrorduskerk was gevestigd. Daar de geschiedenis van dit hospitaal reeds bij de stichting der St. Bonifaciuskerk is behandeld, verwijs ik

daarvoor naar hoofdstuk XI.

De Bank van Leening

Ten slotte zij nog met een enkel woord de stads-bank van leening vermeld, die, officieel tot de instellingen “ter voorkoming van armoede” behorende, in dit hoofdstuk eene plaats mag vinden, al kan men haar niet dadelijk onder de liefdadige gestichten rangschikken.

Naar Eekhoff meedeelt, besloot de Raad in 1833 de lommerd van stadswege te exploiteeren en het bestuur daarvan aan eene commissie van administratie op te dragen, die door vijf beambten werd bijgestaan. Deze commissie liet in 1844 het huis in de Heerestraat, dat in 1794 door de stad was aangekocht, vernieuwen en met een belendend perceel vergrooten.

De bank van leening is nog steeds in dit gebouw gevestigd, doch het huis behoort thans niet meer aan de Gemeente. In 1870 heeft de Raad nl. dit pand voor fl. 5.170 aan de commissie van administratie verkocht, na aftrek van het 4/5 gedeelte der onkosten van de verbouwing, bedragende fl. 6.080, welke in 1844 ten laste van de genoemde commissie waren gekomen. Zoo doet zich hier het geval voor, dat aan de commissie van administratie der bank van leening, wier leden periodiek aftreden en door den Raad worden benoemd, het perceel toebehoort, waarini de van gemeentewege beheerde bank wordt gehouden.

In 1887 is de lommerd op nieuw verbouwd. Thans werd het ten zuiden van dit pand gelegen pakhuis, dat door eene steeg daarvan is gescheiden, bij de bank van leening getrokken om daarmee het verkooplocaal, dat zich op de eerste verdieping van het gebouw bevindt, te vergrooten, en de daarboven gelegen magazijnen uit te breiden. De steeg werd daartoe gedeeltelijk overwulfd, terwijl men in de benedenverdieping van het voormalige pakhuis een nieuwen toegang tot het verkooplocaal maakte en de overige ruimte aldaar tot turfbergplaats bestemde. Bij dit werk, dat voor fl. 6.800 werd uitgevoerd, is de geheele voorgevel van het gebouw vernieuwd.

Gebouwen voor Wetenschap en Kunst, Clublocalen en Banken

Het Friesch Museum

Deze instelling heeft haar ontstaan te danken aan het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, dat in 1827 op initiatief der heeren H. Amersfoordt en F. Binkes te Sneek en F.D. Fontein te Harlingen werd opgericht. Reeds spoedig traden verschillende bekwame mannen tot het genootschap toe, die met grooten ijver en toewijding hunne taak opvatten: handschriften werden opgespoord, werken van Friesche schrijvers verzameld, gedenkpenningen en munten, oudheden en curiosa, teekeningen en gravures bijeengebracht. Van den beginne af hield het genootschap zich bezig met het bewerken en uitgeven van geschiedbronnen en geschriften over Friesland; sedert 1837 doet het een eigen tijdschrift verschijnen: "De Vrije Fries", waarvan thans, in zeventig jaar, 20 deelen zijn uitgekomen en in 1841 besloot het des winters vijf avondvergaderingen te houden. Langzamerhand breidden zich de verschillende verzamelingen, zoowel door aankoop als door giften, uit en ontstonden er eene bibliotheek, eene prentencollectie een muntkabinet en eene verzameling van antiquiteiten, die snel aan groeide, toen men in 1846 eene commissie van toezicht op de afgraving der terpen benoemde.

Het genootschap vatte daarna het plan op, zijne collectien op enkele dagen der week ter bezichtiging te stellen en opende daartoe in 1848 de gelegenheid in een der vertrekken van de concertzaal "Van der Wielen". Niet lang heeft men van deze localiteit gebruik gemaakt, want toen de Provincie tengevolge der milde schenking van dr. J.H. Halbertsma, in 1853 het Friesch kabinet van oudheden oprichtte, stond het genootschap zijne oudheidkundige voorwerpen in bruikleen aan de Provincie af en werden de bijeengevoegde verzamelingen sedert ten toon gesteld in een der bovenlocalen van het Paleis der Justitie. Door de steeds toenemende uitbreiding van dit museum zag men zich genoodzaakt, de bibliotheek in 1862 naar een der zalen van "Van der Wielen" over te brengen, terwijl tien jaar later aan het kabinet van oudheden eene betere localiteit werd verzekerd in eenige vertrekken van het gouvernementsgebouw, welke, door de verplaatsing van het telegraafbureau naar het nieuwe postkantoor op de Wortelhaven, in 1871 waren ontruimd.

De 26sten September 1877 vierde het genootschap zijn vijftigjarig bestaan. Om dat gouden jubileum waardig te herdenken, had het bestuur eene historische tentoonstelling van Friesland georganiseerd. Deze merkwaardige tentoonstelling, die van 22 Juni-17 October in het Koninklijk Paleis werd gehouden, wekte in hooge mate de belangstelling. Zij werd door meer dan 40.000 personen bezocht en, in alle opzichten goed geslaagd, leverde zij een batig saldo van fl. 17.100 op. Deze som stelde het genootschap in staat om aan een lang gekoesterden wensch te voldoen, nl. om een eigen gebouw aan te koopen tot stichting van een Friesch museum. Op 23 December 1879 verkreeg het Bestuur voor fl. 20.000 het heerenhuis, dat op den hoek van de Koningsstraat en de Turfmarkt gelegen, in het laatst der achttiende eeuw door Jhr. F.J. van Eysinga werd gebouwd. De Provincie stond daarop de aan haar in eigendom toebehoorende voorwerpen uit het kabinet van oudheden aan het genootschap in bruikleen af en verleende het eene vaste jaarlijksche subsidie, die later van fl. 500 tot fl. 1.000 verhoogd werd.

Het jaar 1880 verstreek met de inwendige verbetering van het gebouw en de inrichting van het museum. Op 12 April 1881 werd het geopend. De benedenverdieping van dit huis bevat, buiten de bestuurskamer en de woning van den concierge, eene kleine antichambre en drie expositie-lokalen, waarvan het laatste de Oranjezaal wordt genoemd, naar de portretten der leden van het geslacht

Oranje-Nassau, welke vroeger, het Koninklijk Paleis versierend, in 1880 door Koning Willem III aan het museum zijn afgestaan. Op de bovenverdieping vindt men zes vertrekken, waarvan twee tot Hindelooper kamers zijn ingericht. Buitendien worden ook de zolders, kelders, gangen en portalen voor de tentoonstelling van voorwerpen en schilderijen gebruikt.

Daar het museum snel aangroeide, zoowel door aankoop, als door schenkingen en legaten, bleek de beschikbare ruimte reeds spoedig ontoereikend te zijn, en, nadat het bestuur in 1883 had besloten het kabinet van Friesche schilderijen tot een algemeen schilderijenkabinet uit te breiden, vatte men het voornemen op, het gebouw met eene verdieping te verhoogen. Hieraan is geen gevolg gegeven, doch in plaats daarvan besloot men in 1888 een nieuwen vleugel bij het museum te trekken en dien in te richten tot bibliotheek, prentenkabinet en schilderijenzaal. Daartoe werden twee belendende huizen aan de Turfmarkt aangekocht en afgebroken. Op het opengevallen terrein verrees een nieuw gebouw met eene renaissance-gevel, dat inwendig met het oorspronkelijke museum verbonden is. Dit werk werd den 15en November 1890 voor 1990 gld. aanbesteed en in het begin van 1892 werd de nieuwe vleugel in gebruik genomen. Op den beganen grond vindt men de bibliotheek en de kamer van den bibliothecaris, op de eerste verdieping het prentenkabinet en de verzameling Friesche schilderstukken, terwijl de tweede de beide schilderijzalen bevat.

Nauwelijks was deze verbouwing tot stand gekomen, of de opname van eene groote verzameling oud-porselein, munten en antiquiteiten, welke door den heer Mr. A. Looxma-Ypey aan de Provincie was na-gelaten, onder voorwaarde, dat zij in het Friesch kabinet bewaard zou worden, maakte eene nieuwe uitbreiding van het museum noodzakelijk. Het bestuur van het genootschap kocht daartoe in 1893 eene woning in de Koningstraat aan, waarvan het achterhuis aan het binnenplein van het museum grensde. De koopsom van dit huis, groot 9.000 gld., en de kosten van den aanbouw en de inrichting van het porselein-museum werden bestreden uit een legaat van fl. 50.000, dat Mr. A. Looxma-Ypey tot dit doel aan de Provincie had toegekend.

In 1894 werd het genoemde huis afgebroken en vervangen door het tegenwoordige porselein-museum, dat, naar het plan van den architect H. Kramer gebouwd, in hetzelfde jaar werd voltooid en ingericht. Tot voor korten tijd bereikte men dit lokaal over de binnenplaats van het museum, doch bij de laatste verbouwing, in 1907, is de toegang tot de porseleinverzameling verlegd. Op 12 November 1894 werd het nieuwe gebouw opengesteld. De kostbare porseleinverzameling, in kasten en vitrines geborgen, neemt de benedenverdieping van het gebouw, welke uit een groote zaal bestaat, geheel in, terwijl het rijke en zeer belangrijke muntkabinet, dat in den laatsten tijd nog aanzienlijk was toegenomen door de erflatingen der heeren Dirks en Ypey, naar de bovenzaal is overgebracht.

In de laatste twaalf jaren heeft het museum geene ingrijpende veranderingen meer ondergaan, doch thans het jaar (1907) bereidt men eene nieuwe verbouwing voor. Deze wordt vereischt voor de opname van de schenking van Mevrouw Bisschop - Swift, die de kunst-werken en antiquiteiten, door haar en haren echtgenoot, den kunstschilder Christoffel Bisschop in hunne villa Frisia te Scheveningen bijeengebracht, aan de Provincie heeft aangeboden. Het bestuur van het Friesch Genootschap heeft daartoe in 1906 de beide huizen in de Koningstraat, welke

tusschen het eigenlijke museum en den nieuwen vleugel der porseleinverzameling liggen, voor fl. 15.000 aangekocht en den heer H. Kramer opgedragen een plan voor het te stichten gebouw te ontwerpen. Als tegemoetkoming in de kosten van den aanbouw en de inrichting der vertrekken voor de Bisschop-collectie, welke op fl. 18.500 worden geraamd, stond de Provincie eene som van fl. 7.000 toe, terwijl zij tevens hare jaarlijksche subsidie van fl. 1.000 tot fl. 2.500 verhoogde. Ook van andere zijde ontving het genootschap belangrijke bijdragen voor dit werk.

Volgens het goedgekeurde ontwerp zal het nieuwe gebouw beneden bestaan uit twee kamers en een portaal, dat toegang geeft tot de porseleinverzameling. De bovenverdieping wordt eveneens in twee lokalen verdeeld, welke, met drie ineenlopende vertrekken van het oude museum, mettertijd de verzameling Bisschop zullen bevatten. De nieuwe aanbouw krijgt een plat dak, om meer licht tot de binnenplaats toe te laten, welke aan alle zijden door de gebouwen van het museum zal worden ingesloten.

Zoo heeft het oorspronkelijke museum zich binnen een tijdvak van dertig jaar dermate uitgebreid, dat het thans minstens tweemaal zooveel oppervlakte beslaat, als bij zijne stichting en bij de warme belangstelling, waarin deze instelling zich mag verheugen, is het laatste woord omtrent den groei van het Friesch Museum nog niet gesproken.

Het Nutsgebouw en de Openbare Leeszaal en Bibliotheek

Het Departement Leeuwarden der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen kocht, naar Eekhoff meedeelt, in 1825 het oude Waltahuis op het Heerenwaltje aan. In dit gebouw, dat van 1595-1618 tot stadhuis is gebruikt, heeft het zijn zetel behouden tot 1903, toen dit huis, dat bouwvallig was geworden, aan de firma Joosten werd verkocht. Deze liet het, ten behoeve van eene vergrooing van haren manufacturenwinkel, afbreken. Sinds dien tijd heeft het Nut geen gebouw meer in eigendom bezeten: zijne bibliotheek werd naar eene bovenwoning bij de Put overgebracht en voor zijne bestuursvergaderingen en de zittingen der Hulpbank huurde het Departement het huis, dat, op den hoek van de Waeze en den Nieuwenweg gelegen, in 1881 op de plaats van de vroegere schuur van Muntenburg is opgericht.

De benedenverdieping van dit perceel heeft het Nut kosteloos in gebruik afgestaan aan de vereeniging "De Openbare Leeszaal en Bibliotheek", welke in het jaar 1904 op initiatief van eenige zijner bestuursleden in het leven is geroepen. In April 1905 stelde deze hare leeszaal gratis open voor ieder, die den leeftijd van achttien jaar heeft bereikt, van welke ontwikkeling hij ook zij, en sedert Maart 1906 leent zij hare boeken ook aan de leden uit. De localiteit, waarin een vijftigtal personen plaats kunnen vinden, bestaat uit twee leeskamers, een bureau voor den beheerder en een kleedkamertje. Waar de leeszaal jaarlijks door duizenden wordt bezocht ligt het voor de hand, dat de beschikbare ruimte veel te wenschen overlaat.

De Schouwburg

De schouwburg, in 1802 door den heer J. Posthumus opgericht, ging in 1847 over aan het genootschap Archimedes, dat op initiatief en onder voorzitterschap van den toenmaligen president der Vrijmetselaarsloge "De Friesche Trouw" gevormd was met het doel, om door aankoop van dit gebouw eene geschikte localiteit te verkrijgen voor de bijeenkomsten der Loge. Het genootschap stelde zich tevens voor den schouwburg, die in 1844 vernieuwd en verbeterd was, als zoodanig te ex-ploiteeren. Thans brak er een tijdperk van grooten bloei voor den schouwburg aan, daar dit gebouw destijds zoo niet de eenige, dan toch de beste gelegenheid hier ter stede aanbood voor de opvoering van toneelvoorstellingen. Peters, Bouwmeester, Kleine-Gartmann, Ristori, Agar en Marie Seebach, om van zooveel andere kunstenaars niet te spreken, traden hier op.

Doch, toen in 1881 de Harmonie met hare groote concert- en tooneelzaal werd geopend, begon de bloei van den schouwburg te tanen. Het genootschap Archimedes verkocht dit gebouw eenige jaren later in openbare veiling, terwijl de vergaderingen der Loge voortaan in de Harmonie werden gehouden. De nieuwe eigenaar achtte het pand voor de exploitatie te groot, zoodat hij een gedeelte van den schouwburg, nl., de beneden- en bovenzaal aan de Haniasteeg, welke in 1802 door Posthumus voor zijne toneelvoorstellingen waren ingericht en later als koffiekamers werden gebruikt, van de hand deed. Nadat de schouwburg nog aan eene combinatie van acht personen had toebehoord, ging hij in 1895 over aan den heer F. van der Meer, die veel heeft gedaan om de zaal te verfraaien en te verbeteren. Zoo werden de bestaande zitplaatsen door klapstoelen vervangen en het geheele gebouw van gas voorzien. Ook kocht de tegenwoordige eigenaar in 1897 twee woningen: een in het Ruiterskwartier en een in de Haniasteeg aan, om nieuwe uitgangen aan de beide bestaande toe te kunnen voegen.

De Concertzaal

Wanneer een vreemdeling thans naar de "concertzaal" vraagt, dan zal men hem wellicht naar de Harmonie verwijzen, want de oude concertzaal in de Breedstraat, die in 1808 door den heer G. van der Wielen in den tuin van zijn huis werd gesticht, wordt, ofschoon er nog wel enkele muziekkuitvoeringen in plaats vinden, thans meer tot andere doeleinden gebezigd. Ook de nog vaak gebruikte benaming "bij Van der Wielen" komt dit gebouw niet meer toe, daar het in 1897, juist eene eeuw, nadat de heer Van der Wielen de voormalige Katholieke kerk in de Sacramentsstraat had aangekocht, in handen van den heer Visser overging. Dit pand, dat thans met den bijbehorenden tuin eene oppervlakte van 2.240 c.a. beslaat en zoowel een uitgang aan de Sacramentsstraat, als aan de Breedstraat heeft, is in de eerste helft van het hier beschreven tijdvak aanzienlijk vergroot. Toen n.l. de graanhandelaren in November 1866 de veel te kleine hulpbeurs op de Wortelhaven verlieten en hunne toevlucht in de concertzaal zochten, besloot de heer Van der Wielen, die vroeger deze zaal reeds met een vertrek van dezelfde afmeting aan den westkant vergroot

had, den tuin aan de oostzijde der zaal op te offeren en daar eene nieuwe zaal te maken, die met de beide andere tot een lokaal zou kunnen worden verbonden. Van dit nieuwe vertrel werd den 8sten Mei 1868 de eerste steen gelegd en in den herfst van dit jaar kon des Vrijdags de geheele ruimte der drie zalen voor de beurs worden opengesteld.

In 1876 kocht de eigenaar een huis met tuin, gelegen aan de noordzijde van zijn pand, aan en verbond den tuin met zijne zalen. Deze tuin is in 1881 nog vergroot, toen de heer Van der Wielen, door ruiling van grond, in het bezit werd gesteld van eene bergplaats, welke hij liet afbreken. Zoo biedt dit uitgestrekte perceel, dat ook in het oorspronkelijke gebouw in de Sacramentsstraat verschillende vergaderzalen heeft, eene uitmuntende gelegenheid aan tot het behouden van bijeenkomsten van allerlei aard: vergaderingen en lezingen, zanguitvoeringen en tentoonstellingen, examens en danspartijen wisselen elkaar hier af; het Friesch Genootschap heeft er in 1848 zijne oudheden, munten en bibliotheek tijdelijk in overgebracht, terwijl in latere jaren hier de boekerij der Evangelische Vereeniging berustte, welke in 1907 naar het door haar aangekochte lokaal in de Groote Hoogstraat is verplaatst.

De schouwburg en de concertzaal voorzagen echter op den duur niet allen deele in de behoefte aan eene ruime zaal, geschikt tot het geven van muziek- en tooneel uitvoeringen. Dit heeft geleid tot de oprichting van de Harmonie.

De Harmonie

Den 21sten October 1874 namen eenige personen het initiatief tot de stichting van eene vereeniging, die zich, in navolging van de Groninger Harmonie, ten doel zou stellen om, zoowel door het oprichten van eene societeit, als door het geven van concerten en tooneeluitvoeringen, aan ingezetenen en vreemdelingen eenige uren van ontspanning en kunstgenot te verschaffen.

Dit denkbeeld vond dadelijk in-gang, doch voor de verwezenlijking daarvan had men een kapitaal van ongeveer fl. 150.000 noodig, dat niet zoo spoedig werd gevonden. Toen in Februari 1875 echter voor eene som fl. 112.000 was ingeschreven, kon de stichting van een vereenigingsgebouw worden voorbereid en sloeg het voorloopig bestuur daartoe het oog op het noordelijk gedeelte van den Prinsentuin, nabij het vroegere wijnhuis. Langen tijd zijn hierover onderhandelingen met het Gemeentebestuur gevoerd: het scheen een oogenblik, alsof dit plan zou slagen, totdat de Raad den 13den Juni 1878 besloot het voorstel van de hand te wijzen. Intusschen was de Vereeniging "De Harmonie" den 13den Februari 1878 opgericht en nu zette het bestuur met kracht de stichting van een gebouw door. Thans werd het terrein achter het Paleis van Justitie, dat in 1850 door de demping van het westelijk gedeelte van de oude Heerengracht was ontstaan, voor den bouw der Harmonie bestemd. De Gemeente verbond zich hier eene plek gronds, groot 50 Are, voor bebouwing geschikt te maken. Deze oppervlakte wordt thans ingenomen door de Harmonie, haar voorplein en haren tuin. De Harmonie bestaat uit een hoofdgebouw, dat eene groote zaal met tooneel, kleedkamers, vestibules, directiekamer en foyer bevat en een zijvleugel, waarin zich beneden de woning van den chef en eene ruime zaal, welke ook als koffiekamer dienst doet, bevinden, terwijl

boven twee lokalen voor de sociëteit zijn aangebracht. Aan de westzijde van het gebouw ligt de tuin, waarin in 1891 eene kegelbaan is gemaakt.

In Mei 1881 werd de sociëteit geopend, terwijl de groote zaal in den zomer van dit jaar reeds dienst deed voor eene tentoonstelling van "Nijverheid". Den 8sten November 1881 had de feestelijke inwijding der groote Harmonie-zaal plaats onder leiding van den voorzitter der vereeniging, den heer R. Bloembergen Ezn. Het aantal leden bedroeg destijds 700; in de eerstvolgende jaren nam dit sterk toe, doch daarop volgde eene crisis, welke de vereeniging gelukkig heeft doorworsteld. Door de offervaardigheid van verschillende leden is het voortbestaan der Harmonie, die zoozeer aan het beoogde doel beantwoordt, thans verzekerd.

De Groote Sociëteit

In 1825 verkreeg de Groote Sociëteit, een eigen pand tegenover de Lange Pijp Zij is nog steeds in hetzelfde gebouw gevestigd, doch dit heeft in den loop der laatste zestig jaren drie verbouwingen ondergaan. De eerste, die in 1867 plaats vond, betrof alleen de benedenverdieping. Ter verkrijging van eene breede stoep, waardoor den bezoekers de gelegenheid zou worden geopend om zomers buiten te zitten, werd de voormuur achteruit gezet, terwijl de nu vooruitstekendebovenverdieping door pilaren werd gesteund. Tevens groef men de beneden-verdieping, welke men vroeger, van de straat af, door eene stoep met drie treden bereikte, uit, waardoor zij meerdere hoogte verkreeg. Door het aanbrengen vande stoep was er een gedeelte van de bestuurskamer weggenomen. Deze werd nuvergroot met de daarachter gelegen keuken, welke naar het woonvertrek van denkastelein, rechts dan den gang, werd overgebracht, terwijl de kastelein de benedenverdieping van het belendende huis in de Weerd, dat aan de Groote Sociëteit toebehoort, tot woning verkreeg. Tijdens de uitvoering van dit werk, vereenigden de leden der societeit zich in het cafe "Bellevue", dat zij van de Gemeente huurde.

De tweede verbouwing, in 1878 ondernomen, had eene uitbreiding van de eigenlijke sociëteitslocalen op de eerste verdieping ten doel. Deze bestonden uit eene groote conversatiezaal en eene kleinere biljartzaal, terwijl de leestafel in de eerste zaal stond. Om meerdere ruimte te verkrijgen, besloot men het achterhuis van het pand in de Weerd, dat aan de Bagijnesteeg uitkwam, bij de Sociëteit te trekken. De benedenverdieping van dit perceel werd thans tot kasteleinswoning ingericht, terwijl de bovenverdieping verbouwd werd tot een ruim vertrek in aansluiting aan de beide reeds bestaande zalen. Naar deze nieuwe zaal, die haar licht van de binnenplaats ontvangt, werden nu de biljarten overgebracht, en de vroegere biljartkamer tot eene lees- en speelzaal ingericht, terwijl de groote zaal, op de plaats, waar thans het buffet staat, een ronden hoek verkreeg. Door deze verandering was de localiteit zeer verbeterd. De derde verbouwing, in 1891 uitgevoerd, gold alleen de vergrooting van de stoep, welke eerst slechts de helft van de tegenwoordige breedte besloeg en geene ruimte genoeg aanbood. Zoo heeft de Groote Sociëteit, die nu bijkans anderhalve eeuw bestaat, moeite noch kosten gespaard, om haar clubgebouw te verfraaien en zeer aangenaam in te richten.

De Sociëteit Amicitia

De geheele geschiedenis van de Sociëteit Amicitia: hare stichting, opkomst, bloei, verval en ondergang, valt bijna met het hier beschreven tijdvak samen. In 1840 met veel illusie gesticht, diende het ruime en zeer gunstig gelegen gebouw niet alleen voor de samenkomst der sociëteitsleden, maar het werd ook gebruikt voor congressen en vergaderingen, bals en concerten en andere gemakkelikheden en feestelijke bijeenkomsten. In 1852, ter gelegenheid van het zevende land-huishoudkundig congres, verkreeg Amicitia vergunning om een stuk stadsgrond bij haar erf te voegen en een uitgang aan de zuidzijde van het gebouw te maken, terwijl haar in 1879 werd toegestaan om in den tuin eene op pilaren rustende waranda met bovenuitbouw te maken. Bij deze verbouwing werd aan de sociëteitszaal eene afzonderlijke leeskamer en eene biljartkamer toegevoegd.

Amicitia had het toppunt harer bloei bereikt, toen de Harmonie werd opgericht, die de oorzaak van haren val zou zijn. Want, naarmate het ledental der Harmonie toenam, slonk dat van Amicitia, totdat deze sociëteit in 1902 moest worden opgeheven. Het gebouw werd in openbare veiling verkocht aan de gebroeders Feldhaus, die het lieten veranderen en inrichten tot het tegenwoordige hotel-cafe-restaurant. Bij de verbouwing werd het huis met eene verdieping verhoogd. De tegenwoordige eigenaars ontvingen vergunning om op den grond aan de zuidzijde van het gebouw een portaal met gang aan te brengen.

De Ontwikkeling

In 1890 werd op de Nieuweburen het clubgebouw der afdeling Leeuwarden van de Provinciale Friesche Werkliedenvereniging, thans bekend onder den naam van de Werkliedenvereniging te Leeuwarden, geopend. Deze vereeniging opgericht in het jaar 1872 en goedgekeurd bij K. B. van 15 December 1873, stelt zich ten ... doel de ontwikkeling van de werkman te bevorderen en zijne belangen te behartigen en doet dit o.m. door de oprichting van productie- en verbruiksondernemingen. Zoo is in 1877 door haar toedoen de bakkerij "De Zelfstandigheid" op Olde-Galileën tot stand gekomen. Het bezit van een eigen vergaderlocaal was lang de wensch dezer vereeniging, die hierin een krachtig middel tot organisatie der werklieden zag. Eindelijk kocht zij daartoe, mede op aandrang van alle politieke- en vakvereenigingen, die met haar hetzelfde doel streefden, een lompenspakhuis op de Nieuweburen aan en liet dit tot clublocaal vertimmeren. Dit gebouw, "De Ontwikkeling" genaamd, stelde zijne deuren niet alleen open voor de bijeenkomsten van alle vereenigingen, die daarvan gebruik wenschten te maken. Spoedig werd het te klein, zoodat de Werkliedenvereniging, met steun van den heer P.W. Janssen te Amsterdam, het pand in 1897 liet afbreken en daar een nieuw vereenigingsgebouw stichtte, dat beneden een koffiehuis met leeszaal, op de eerste verdieping vergaderlocalen en op de tweede gelegenheid tot logies bevatte. Doch de politieke strijd, welke in dit jaar, waarin de nieuwe kieswet van Van Houten in werking trad,

ontbrandde, bracht verdeeldheid tusschen de verschillende vooruitstrevende partijen te weeg en was, met andere redenen tot oneenigheid, oorzaak van den achteruitgang en de eindelijke opheffing van "De Ontwikkeling". Er werd hoe langer hoe minder gebruik van deze localiteit gemaakt, zoodat de Werkliedenvereening de onkosten der exploitatie niet meer kon dragen. In 1908 werd het gebouw voor fl. 7.500 verkocht.

Excelsior

De Leeuwarder coöperatieve productie- en verbruiksvereening "Excelsior" verkreeg in 1900 haar vereenigingslocaal. De leden dezer vereening behooren tot de Sociaal Democratische Arbeiderspartij, die, in 1894 ontstaan, door den verkiezingsstrijd van 1897, in botsing kwam met de bovengenoemde Werkliedenvereening. Zij richtten het volgende jaar eene coöperatieve bakkerij op het Vliet, welke in 1900 werd overgebracht naar het tegenwoordige gebouw van Excelsior, op den hoek van het Schoenmakersperk en de Pijlsteeg. Dit perceel, vroeger eene stalling met woonhuis, werd vertimmerd en beneden tot bakkerij en winkel ingericht, terwijl er boven eene ruime zaal tot het houden van bijeenkomsten werd aangebracht. In 1902 voegde Excelsior eene kruidenierszaak aan de bestaande bakkerij toe.

De Spaarbank

Tot de gebouwen, welke het Zaailand aan de zuidzijde begrenzen, behoort dat der Spaarbank, die in 1870 hier een eigen zetel heeft verkregen. In 1818 op initiatief van de afdeeling Leeuwarden der Maatschappij "Tot Nut van het Algemeen" gesticht, was de Spaarbank in het aan de Gemeente toebehoorende perceel in de Grootte Hoogstraat gehuisvest, totdat zij in 1825 een lokaal huurde in het juist door het Departement aangekochte pand op het Heerenwiltje. In de beneden-voorkamer van dit gebouw bleef de Spaarbank tot 1870 gevestigd, doch hare steeds toenemende uitbreiding, (het aantal deelnemers was van 1825-1869, van 680 tot 3.556 gestegen), noopte het bestuur zich van eene andere localiteit te verzekeren. De directeuren besloten nu een eigen gebouw te stichten, waartoe de middelen gevonden werden uit het bestuursfonds, dat sedert 1855 uit de jaarlijksche overschotten was ontstaan. In 1869 kochten zij daartoe een terrein van de door de Gemeente in exploitatie gebrachte gronden tusschen het Zaailand en de stadsgracht aan en den 28sten Augustus van dat jaar werd het gebouw voor fl. 23.240 aanbesteed. Het is een zeer ruim gebouw, dat behalve het zittingslocaal, een commissiekamer en eenige groote vergaderzalen, ook de woning van den boekhouder bevat. Op 12 November 1870 werd het betrokken. De Spaarbank stelde hare deuren open voor de Hulpkas der Israelieten, de Spaarkas, de Hulpkas en de Spaarkas voor kinderen, terwijl het Natuurkundig Genootschap jarenlang de oostelijke bovenzaal van het gebouw en een gedeelte van den tuin in gebruik heeft gehad en het Leesmuseum gedurende zijn kort-stondig bestaan ook daarin gevestigd is geweest.

Thans wordt dit gebouw enkel ten dienste der Spaarbank gebruikt. Bij eene wijziging van het reglement op deze instelling, welke ten doel had om de Spaarbank iederen werkdag voor de inleggers te openen, is in 1907 aan de besturen der genoemde inrichtingen te kennen gegeven, dat zij voortaan geen gebruik meer van het gebouw konden maken. De Hulpbank is daarop naar het door het "Nut" gehuurde huis aan den Nieuwen Weg, en de Hulpkas der Israelieten naar de Perkstraat overgebracht, terwijl de Spaarkas en de Spaarkas voor kinderen sedert gehouden worden in het gebouw der Evangelische Vereeniging in de Groote Hoogstraat.

De Nederlandsche Bank

Ofschoon de beschrijving van particuliere banken en effectenkantoren buiten de grens van dit werk valt, toch moet er eene uitzondering worden gemaakt voor de Nederlandsche Bank, die eene afzonderlijke plaats in den geldhandel inneemt.

In 1864 richtte de Nederlandsche Bank hare agentschappen in de provinciën op. Te Leeuwarden werd deze instelling in Januari 1865 geopend in het perceel Eewal no. 69, dat destijds door den agent der Bank, den heer Mr. E. Attema, werd bewoond. Sinds is zij tweemaal per jaar verplaatst; nl. eerst in 1871, toen de heer Attema het pand Eewal no. 75 aankocht en het kantoor overbracht naar het Achterhuis van dit perceel, dat aan de Slotmakersstraat lag; en daarna in 1880, toen de Nederlandsche Bank een eigen gebouw op den hoek van den Eewal en de Slotmakersstraat stichtte, dat beneden tot kantoor, en boven tot woning van den agent werd ingericht. Eenige jaren daarna is het gebouw vergroot met het voor-malig lokaal der Bank aan de Slotmakersstraat, terwijl het bestuur twee woningen in deze straat aankocht en deze liet slechten, om van het opengevalen terrein een tuin te maken.

In 1907, na het overlijden van Mevrouw de Wed. Mr. E. Attema, is het huis Eewal 75 afgebroken en door een ander vervangen, dat, bij het bankgebouw getrokken, mede bestemd is tot woning van den agent. Het kantoor onderging hierbij tevens eene verbouwing, waarbij o.m. de spreekkamer vergroot en er een vertrek voor de bewaring der archieven aan toegevoegd werd.

De Zwem- en Badinrichting, Sportterreinen, de Prinsentuin en het Rengerspark

De Zwem- en Badinrichting

In 1851 opende de heer J.W. Neuhaus uit Amsterdam hier, met goedkeuring van het Stedelijk Bestuur, eene zwemschool met badinrichting. De Raad had hem voor de oprichting van het badhuis eene kleine plek gronds aan den Noordersingel, nabij den Haarlingerstraatweg, in gebruik afgestaan en hem tevens vrijheid gegeven een

gedeelte van de bocht, welke de gracht hier maakt, voor twee zwem bassins af te palen. Het volgende jaar droeg de heer Neuhaus zijne inrichting over aan de hier gevormde "Societeit Zwem- en Badlust", die het recht van opstal op den grond verkreeg. Deze vereeniging is in 1862 om financieele redenen ontbonden en sedert is de zwem- en badinrichting achtereenvolgens aan verschillende eigenaren echter eenmaal eens overgegaan.

In 1888 heeft het Gemeentebestuur, op verzoek der Friesche Werkliedenvereeniging, daarnaast eene volkszwem-inrichting geopend. Zij werd geexploiteerd door de Gemeente, die in 1889 eene overeenkomst met de vennootschap "De Zwem- en Badinrichting" aanging, om de volks-zweminrichting door middel van eene pomp van versch water te voor-zien. Er werd echter weinig gebruik van deze zwemschool gemaakt, zoodat de Raad haar in 1897 ophief. Hij stelde daarvoor eene gelegenheid tot het nemenvan sproeibaden in de plaats, waartoe de toenmalige eigenaar van de zwem- en badinrichting de toestellen en het water leverde. In 1902 werd de schutting der niet meer gebruikte volkszweminrichting op verzoek van de Nieuwe LeeuwarderIjsclub weggenomen.

Reeds herhaaldelijk heeft men pogingen in het werk gesteld om de zwem- en badinrichting, die den fraaien singel op dit punt zeer ontsiert, naar eene andere plaats over te brengen. Zoo heeft men voor eenige jaren eene nieuwe zwemgelegenheid geopend in de Groote Wielen. Doch de oude zwem- en badinrichting rekt nog altijd haar eigen bestaan.

De Ijsbaan

De vereeniging "De IJclub te Leeuwarden", welke in 1850 werd opgericht, hield eerst hare hardrijderijen op een gedeelte van de Noordergracht, achter den Prinsentuin . Aan deze baan, zoo schilderachtig gelegen tusschen de glooiende wallen der gracht, met hun hoogopgaand geboomte, waren groote bezwaren verbonden. Door de snelle strooming van het water en de vernieling van het pas bevroren watervlak door booten en schepen, kon deze baan de bepaalde dikte niet verkrijgen, voordat het streng had gevoren. Zoo deed de Leeuwarder IJclub telken jare de droeve ervaring op, dat de door haar uitgeschreven hardrijderijen achteraan in de rij kwamen, terwijl de invallende dooi daarbij dikwijls nog alle moeite en onkosten verloren deed gaan. Dit was, in trouwe ! voor een Friesch hart onuitstaanbaar! Daarom besloot de directie zich van eene andere ijsbaan te verzekeren, die niet van strooming en stoombootverkeer te lijden zou hebben en bij minder strenge vorst ook dienst zou kunnen doen.

In 1886 kocht de IJclub daartoe een stuk land, ten noorden van de stad aan de Bleekerstraat gelegen aan. Dit terrein, lang 246 M. en breed 112 M. werd ongeveer 25 c.M. afgegraven. De daardoor verkregen aarde gebruikte men voor den aanleg van breede, schuins oplopende dijken rondom de ijsbaan, vanwaar de niet betalende toeschouwers de hardrijderijen zouden kunnen gadeslaan. In den noordelijken dijk plaatste men een duiker met schuiven. De ijsvlakte heeft in het midden eene baan van 160 M. lengte voor de in Friesland inheemsche hardrijderijen, op "de korte baan", terwijl destijds voor "de lange baan" welke eerst langs den voet

der dijken liep, ongeveer 480 M. kon worden beschikbaar gesteld.

Bij de ijsbaan richtte men eene feest- en muziektent en een bestuurslocaal op. De eerste, aan drie zijden uit steen opgetrokken, terwijl de voorkant enkel uit hout en glas bestaat. Dit ruime locaal, waarin zich het buffet bevindt, biedt een alleraardigst kijkje aan op het gewoel der schaatsenrijders. Het middengedeelte is met eene verdieping verhoogd, welke als muziektent is ingericht. Het directiegebouw, op steenen voet uit hout en glas vervaardigd, en gelegen aan de zuidzijde der baan, bestaat uit twee vertrekken, die door den toegang tot de ijsbaan worden gescheiden.

De nieuwe ijsbaan werd met eene hardrijderij onder de leden der IJclub ingewijd. Doch, hoeveel moeite men zich ook voor den aanleg der baan had gegeven, toch bleek het mettertijd, dat haar nog gebreken aankleefden: o.m. lag zij niet gelijk en kon "de lange baan" niet de gewenschte afmeting verkrijgen. Daarom kocht het bestuur der IJclub de perceelen, welke de baan van de Bleekerstraat scheidden, - n.l. de bleekerij, waarnaar deze straat is genoemd en een stuk land van den heer Mr. W. J. van Welderen baron Rengers - aan. Een gedeelte van dezen grond werd in 1895 bij de baan getrokken, terwijl men het andere gedeelte als bouwterrein verkocht. De vergrootte ijsbaan werd nu geegaliseerd en met greppels doorsneden, terwijl men tevens de oostelijke en westelijke dijken, ten behoeve van de "lange baan" versmalde. Ook beplante men de kruin der dijken met wilgen. De directietent, die nu grootendeels voor de controle dienst doet, werd naar den nieuwen ingang der baan overgebracht.

Zoo bezit Leeuwarden nu eene ruime en fraaie ijsbaan, der hoofdstad van Friesland waardig. Alleen eene goede kunstverlichting, bij avondfeesten, laat nog op zich wachten.

Nog dient hier te worden vermeld, dat de oude hardrijdersbaan op de Noordergracht niet geheel is verlaten. Een paar jaar na het ontstaan der ijsbaan heeft zich de "Nieuwe Leeuwarder IJclub" gevormd, die hare hardrijderijen nog op de oude baan houdt, doch met dezelfde moeilijkheden te kampen heeft als vroeger de vereeniging "De IJclub te Leeuwarden".

Harddraversbanen

In 1840 was, bij den aanleg van den straatweg naar Harlingen, de harddraversbaan gemaakt op den Marssumerdijk, welke van oudsher voor deze wedstrijden werd gebruikt. Ofschoon de nieuwe baan in alle opzichten voldeed aan de eischen, welke men destijds aan eene harddraversbaan stelde, toch handhaafde de oude baan in het Zailand zich daarnaast nog tot 1865, doch zij werd alleen voor de draverijen gebruikt, welke men ter gelegenheid van de voorjaars- paardenmarkten hield. Sedert heeft de baan op den Marssumerdijk gedurende een dertigtal jaren het monopolie der draverijen bezeten. Hier hield de Stad hare kermis-harddraverij, welke in 1792 door Magistraat en Vroedschap was ingesteld ter wille van het voordeel, dat de neringdoende ingezetenen van deze druk bezochte wedstrijden trokken, en hier werden, op den gedenkdag van den slag van Waterloo, eens "'s Koningsprijzen" verreden, bestaande uit een gouden zweep en een gouden oorijzer. Op deze

feestdagen was de Marssumerdijk het tooneel van grote drukte en levendigheid, terwijl de landerijen aan weerszijden van de baan voor de toeschouwers werden opengesteld. Doch deze van overheidswege georganiseerde harddraverijen bestaan niet meer en eene verandering in den aard der wedstrijden werd oorzaak, dat deze baan, hoewel zij af en toe nog dienst doet, bij lange na niet meer zooveel gebruikt wordt, als vroeger.

De inheemsche harddraverijen op de korte baan zijn n.l. grootendeels verdrongen door de Engelsche wedrennen op de lange baan, die een veel grooter en anders ingericht terrein vereischen. Zulk een terrein vond men in de ijsbaan, welke gedurende enkele jaren door de Groninger- en door de Leeuwarder Sportvereniging tot dit doel is gebruikt. Het bleek echter spoedig, dat de ijsbaan, die oorspronkelijk niet voor deze sport was bestemd, hiervoor te klein en te gevaarlijk was. Daarom besloten eenige heeren een ruim sportterrein aan te leggen, dat zoowel tot renbaan ingericht, als dienstbaar gemaakt zou worden aan allerlei open-lucht-spelen. Zij vormden "de Friesche Sportclub tot exploitatie van een sportterrein te Leeuwarden", welke daartoe een stuk land, ter grootte van 684 c.A., aan den Harlinger trekweg aankocht. Dit terrein werd in gereedheid gebracht, en aan de stadszijde met schuttingen, en voor het overige door een beplanten dijk afgebakend, terwijl het Gemeentebestuur, voor de verkrijging van een toegang, haar vergunning verleende tot eene gedeeltelijke demping en overbrugging der omringende sloot. Op het terrein, de Wilhelminabaan genaamd, ligt de renbaan, die eene lengte van 823 M. en eene breedte van 15 M. heeft. Aan den aanleg van het sportterrein en de oprichting der voor de wedrennen benoodigde gebouwen, als tribune, directie- en consumptietenten, gebouwtjes voor den totalisator en de bookmakers, heeft de Friesche Sportclub nog fl. 12.000 ten koste gelegd. Behalve de renbaan bevinden zich op de Wilhelminabaan ook tennisvelden, terwijl het terrein 's winters voor voetbal en hockey wordt gebruikt.

De Prinsentuin

Onze aan boomen zoo arme stad omsluit toch eene heerlijk lommerrijke plek binnen hare oude wallen: den Prinsentuin, met zijn fraaien aanleg en zijn prachtig hoog geboomte, zijne kleurrijke bloembedden en goed onderhouden gras- en heesterperken. Veel zorg draagt het Gemeentebestuur steeds voor dit uitverkoren plekje, dat Leeuwarden aan het Huis van Nassau dankt.

De geschiedenis van den Prinsentuin is, tot 1846, uitvoerig door Eekhoff beschreven en daar dit park in het tijdsverloop van 1821-1823 in zijn tegenwoordigen vorm werd aangelegd, blijft mij niets over dan de geringe wijzigingen te noemen, welke men gedurende de laatste zestig jaren in den Prinsentuin heeft aangebracht.

Was in 1840 het westelijk gedeelte van het zoogenaamde tournooiveld van den Prinsentuin afgenomen voor de stichting van eene tusschenschool met bewaarschool, ook het oostelijk gedeelte van den tuin, dat in 1691 als moestuin aan den bloemhof werd toegevoegd, is daarvan afgesneden en tot andere doeleinden gebruikt. In verband met het plan om de Noordergracht op te nemen in het grootscheepsvaarwater, loopende van de Dockumer Nieuwe Zijen tot Harlingen,

besloot de Raad in 1854 eene ver-andering te brengen in den hoofdingang van den Prinsentuin, een stuk van den tuin af te nemen en dit terrein gedeeltelijk te bestemmen tot een algemeenen toegang naar den buitenaanleg langs deze gracht. Hierbij moest de kom, welke in 1822 in het oostelijk gedeelte van de tuin was gegraven, worden gedempt. De hoofdingang van den tuin werd nu naar de westzijde van den daardoor ontstanen weg verlegd, terwijl de Gemeente in 1856 op het afgesneden stuk tuingrond, aan den oostkant van dezen weg, de bewaarschool Achter de Witte Hand liet bouwen. De toegang tot den Prinsentuin is in 1903 zeer verbeterd door de slooping van het huis Nieuweburen no. 1, waarbij mede de voormalige tuin-manswoning, welke tot dit jaar aan den pachter van den tuin werd verhuurd, is afgebroken.

Tegenover het verlies van de beide genoemde perceelen, welke van den Prinsentuin zijn afgenomen, staat eene kleine aanwinst van terrein. Het oude tournooiveld, ten zuiden van den Van Boelenskoepel, was zeer smal en bood weinig gelegenheid tot den aanleg van heester- en bloemperken aan. Toen koning Willem III in 1873 Leeuwarden bezocht, wees Zijne Majesteit er op, dat hierin gemakkelijk verandering gebracht kon worden, indien de Gemeente een gedeelte van den hier zoo breedten stadswal bij den tuin trok. Dientengevolge besloot de Raad in 1874 den Prinsentuin op dit punt te vergrooten en dit terrein met een ijzeren hek van den openbaren weg af te scheiden. Als blijk van ingenomenheid met deze maatregel zond Zijne Majesteit de voor den nieuwen aanleg benoodigde boom- en struikgewassen aan de Gemeente ten geschenke. De Prinsentuin beslaag thans, met de daarop gevestigde gebouwen en den vijver, eene oppervlakte van 19.786 c.A.

Intusschen had de Gemeenteraad, bij eene nieuwe verpachting van den Prinsentuin in 1855, eene vaste commissie uit zijn midden benoemd tot beheer van den tuin. Deze opende eene intekening op een aantal concerten en vermakelijkheden, welke jaarlijks in den stadstuin zouden worden gegeven. Uit de hierdoor ontvangen abonnementsgelden werd een afzonderlijk fonds gevormd, waaruit vele verbeteringen van den tuin geheel of ten deele zijn bekostigd.

Reeds dadelijk verving men de oude muziektent, welke in 1836 aan den vijver was opgericht, door eene nieuwe. Op hare beurt moest deze in 1881 plaats maken voor de tegenwoordige muziektent, die den vorm eener halve maan verkreeg en uit steen is opgetrokken. Onder deze tent, waarvoor fl. 2.900 werd uitgegeven, bevindt zich een kelder.

In 1830 had men, ter eere van het bezoek van koning Willem I met den kroonprins en den erfprins, eene met riet gedekte rotonde naast de brug aan den vijver geplaatst. Daar deze bouwvallig was geworden, werd zij in 1854 gesloopt. Men bracht daarop eene overdekte zitplaats aan de oostzijde van den vijver aan, terwijl in hetzelfde jaar ook de oude luifels onder de lindelanen ter weerskanten van het zomerhuis door eene waranda werden vervangen. Het zomerhuis was in 1842 hernieuwd en hoewel er sedert herhaaldelijk plannen ter sprake zijn gebracht om het geheel te verbouwen en te vergrooten, zijn deze nooit verwezenlijkt. Alleen werd ter gelegenheid van het verblijf van H.H. M.M. de Koningin en de Koningin-Regentes te Leeuwarden in 1892, de luifel van het gebouw afgebroken en vervangen door een paviljoen van twee verdiepingen op gemetselden voet, waardoor het front van het zomerhuis geheel is bedekt. In 1903 is aan den pachter toegestaan, om een gedeelte van het zomerhuis

te bewonen.

Het "wijnhuis", - de voormalige orangerie, welke in 1803 tot eene zomersocieteit was ingericht, - is in 1883 geslecht en op de plek, waar dit heeft gestaan, plaatste men er eene overdekte zitbank, welke een aardig uitzicht verleent op de noordelijken omtrek der stad.

Een van de sieraden van den Prinsentuin is zijn vijver, die eene oppervlakte van 1330 c.A. beslaat. Deze verkreeg zijn tegenwoordigen vorm bij de verandering van den aanleg van den tuin in 1823. Toen deze kom, die men steeds als zeer ondiep en ongevaarlijk had beschouwd, in 1901 werd drooggelegd, om schoon gemaakt te worden, bleek het, dat de bodem in het midden eene plotselinge inzinking vertoont. Ter voorkoming van ongelukken is daarop onder den waterspiegel een rasterwerk om deze plek gemaakt. De fontein, die nu op het eilandje in het midden van den vijver is aangebracht, dateert uit 1888, terwijl men in 1881 eene voliere op den westelijken oever, aan het Tournooiveld, heeft geplaatst. De vijver is het groote aantrekkingspunt van den Prinsentuin. En erect; de hooge bomen, met hunne prachtige kleurschakeeringen, die zich in het water weerspiegelen, het golvende terrein en de fraaie bloemperken maken dit tot een zeer bekoorlijk plekje.

Gedurende eene lange reeks van jaren was de Prinsentuin de eenige openbare tuin in de stad. Nadat in 1881 eerst het kleine plantsoen op de Oude Veemarkt was aangelegd, heeft Leeuwarden echter in 1906 een ruim en fraai park verkregen, namelijk:

Het Rengerspark

Op 26 October 1902 boden de heer Mr. W. J. van Welderen baron Rengers en zijne echtgenootte Vrouwe C. T. baronesse van Welderen Rengers geboren Looxma aan de Gemeente Leeuwarden drie perceelen weiland, tusschen de Bleekerstraat en de Algemeene Begraafplaats gelegen, aan, om dit terrein, dat eene oppervlakte van 3½ H.A. beslaat, tot eene openbare wandelplaats aan te leggen. Gaarne aanvaardde de Gemeente deze milde schenking, die voor velen eene bron van genot zou worden. De voogden van het St. Anthony-Gasthuis zegden fl. 5.000 en de directeuren der Spaarbank fl. 2.500 voor de totstandkoming van dit park toe, terwijl twee personen, die onbekend wenschten te blijven, fl. 5.000 en fl. 1.000 tot dit doel schonken.

Het Gemeentebestuur noodigde nu dertien deskundigen uit, om een plan voor den aanleg in te dienen, doch hunne ontwerpen overschreden verre de daarvoor beschikbare som. Uit eigen beweging bood daarop een hunner, de heer Copijn, een vereenvoudigd plan aan, volgens hetwelk dit werk, met het maken der toegangen aan de Spanjaardslaan en de Bleekerstraat fl. 14.430 zou kosten. Nadat er nog een voorstel te berde was gebracht om het land tot sportterrein in te richten, besloot de Raad den 25sten October 1904 tot den aanleg van een park, volgens het laatste ontwerp van den heer Copijn. De noordoosthoek van het land, ter grootte van ongeveer 19 Are, werd tot kinderspeeltuin bestemd en van de eigenlijke wandelplaats afgescheiden. In het midden van het park maakte men een grooten vijver, terwijl de uitgegraven aarde diende om het omliggende terrein op te hoogen, dat vervolgens aangelegd en beplant werd.

Het ruime park, dat in April 1906 zonder officiële plechtigheid werd geopend, is een heerlijke aanwinst voor Leeuwarden. Al kan het jonge geboomte, dat later o.m. eene lommerrijke dubbele laan tegenover den ingang zal vormen, nog niet veel schaduw spreiden, toch prijkt het park des zomers nu reeds met een schat aan bloeiende heesters, die fraai afsteken tegen den donkeren afgrond der hoge olmen van de begraafplaats. Het bezit van den Prinsentuin en het Rengerspark is voor Leeuwarden eene ware weldaad, welke door vele ingezetenen zeer wordt gewaardeerd.